

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**İTİKÂDÎ İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHÇİLİĞİ BAĞLAMINDA
AHMED ZİYÂEDDİN GÜMÜŞHÂNEVÎ**

Nurcihan ATA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Habib KARTALOĞLU

HAZİRAN - 2023

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İTİKADÎ İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHÇİLİĞİ
BAĞLAMINDA AHMED ZİYÂEDDİN GÜMÜŞHÂNEVÎ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nurcihan ATA

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

“Bu tez 15/06/2023 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ	Başarılı
Doç. Dr. Habib KARTALOĞLU	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid DÜNDAR	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Nurcihan ATA

15/06/2023

ÖNSÖZ

Günümüzde Osmanlı dönemini kapsayan İslam Mezhepleri Tarihi çalışmaları hız kazanmış olsa da henüz yeterli seviyeye ulaşabilmiş değildir. Zîra araştırmacılar tarafından Mezhepler Tarihçiliği yönünden incelenmesi gereken pek çok isim ve onların eserleri vardır. Çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde yaşamış Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin itikâdî mezheplere dair yazmış olduğu eserleri tespit edilerek alana katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Üç bölüm ve ek kısmından oluşan çalışmamızın birinci kısmında Gümüşhânevî'nin yaşadığı dönemde önemli görülen Tanzimat Fermanı'nın ilanından başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar olan süreçteki mezhepler tarihi çalışmalarında öne çıkan isimler ve eserleri ele alınmaktadır. İkinci kısımda müellifimizin *en-Netâyicü'l-İ'tikâdiyye* eseri fırak literatürü kapsamında değerlendirilmektedir. Üçüncü bölüme gelindiğinde Gümüşhânevî'nin bir kelâm kitabı olmasına rağmen içerisinde itikâdî mezheplere dair fikirlerine rastladığımız *Câmiu'l-Mütûn* eseri incelenmektedir. Ek kısmında ise müellifimize ait Kütahya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan *en-Netâyicü'l-İ'tikâdiyye* isimli eserinin Türkçe çevirisine yer verilmiştir.

Çalışmamın başlangıcından nihayetine kadar üzerimde emeği olan danışmanım Doç. Dr. Habib KARTALOĞLU'na, tecrübe ve görüşlerinden istifade ettiğim Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid DÜNDAR'a, kaynak temini noktasında paylaşımlarından ve fikirlerinden müstefid olduğum Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ'a şükranlarımı arz ediyorum. Bu süreçte her daim yanımda yakınım olan dostlarıma teşekkür ederim. Dualarıyla manevî olarak arkamda duran aileme, çalışmamın nihayete ermesinde her türlü desteğiyle yanımda olan değerli eşim Ali ATA Bey'e ve oğlum Ahmet Selim'e minnettârım.

Nurcihan ATA

15/06/2023

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
TABLO LİSTESİ.....	v
ŞEKİL LİSTESİ	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii

GİRİŞ.....	1
------------	---

BÖLÜM 1: TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E İSLÂM MEZHEPLERİ

TARİHİ ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR	6
--	---

1.1. Tanzimat Döneminde İslâmî İlimlerin Yeri	6
1.2. İtikadî İslam Mezheplerini Konu Edinen Belli Başlı Eserler	9
1.2.1. Sunkûrî ve Zübdetü 'l-Akâid Nuhbetü 'l-Fevâid Adlı Eseri.....	9
1.2.2. Sırrı Girîdî ve Ârâü 'l-Milel Adlı Eseri	13
1.2.3. Ahmed Feyzi Çorûmî ve Feyz-i Rabbanî fî Redd-i Bâtıl-ı İranî Adlı Eseri .	16
1.2.4. Şeyh Abdurrahman Aktepe ve Keşfü 'z-Zalâm fî Akâidi Fırakî 'l-İslâm Adlı Eseri.....	20
1.2.5. Filibeli Ahmed Hilmi ve Tarih-i İslâm Adlı Eseri	22
1.2.6. Abdullatif Harpûî ve Târîh-i İlm-i Kelâm Adlı Eseri.....	25
1.2.7. Müderris Mahmud Esad Seydişehirî ve Tahlilî ve Tenkidî Tarîh-i Edyân Adlı Eseri.....	28
1.2.8. Haydarî-zâde İbrâhim Efendi ve Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi Adlı Eseri.....	28
1.2.9. İzmirli İsmâil Hakkı ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Çalışmaları.....	32
1.3. İtikadî İslam Mezheplerini Konu Edinen Eserlerin Belirgin Özellikleri.....	33
1.3.1. Geçmiş İtikadî Fırka Tasniflerinin Tekrar Edilmesi	33
1.3.2. Fırka Tasniflerine Güncel Grupların İlave Edilmesi	34

BÖLÜM 2: BİR FIRAK ESERİ OLARAK EN-NETÂYİCÜ'L-İ'TİKÂDİYYE VE

MUHTEVA ANALİZİ	35
-----------------------	----

2.1. Eserin Ünik Nüshası ve Nüshanın Özellikleri.....	35
2.2. Eserin İsmi, Yazılış Gayesi, Tarihi, Kapsamı ve Üslubu	36
2.3. Eserin Aidiyeti.....	36

2.4. Eserin Kaynakları	40
2.5. Eserin Fırka Tasnifi	41
2.5.1. 73 Şubeli Tasnif Oluşu	42
2.5.2. Amidî Tasnifini Tekrarlaması	42
2.5.3. Muhteva Analizi	46
2.5.3.1. Fırka-i Nâciye	46
2.5.3.2. Mu‘tezile	47
2.5.3.3. Şîa.....	51
2.5.3.4. Havâric	53
2.5.3.5. Mürcie	55
2.5.3.6. Neccâriyye	56
2.5.3.7. Cebriyye	56
2.5.3.8. Müşebbihe	57
2.6. Gümüşhanevî’nin <i>en-Netâyicü’l-i’tikâdiyye</i> ’sinden Hareketle İtikadî İslam Mezhepleri Tarihçiliğindeki Yeri	57
BÖLÜM 3: İTİKADÎ MESELELERE VE FIRKALARA DAİR BİR ESER	
OLARAK CÂMİU’L-MÛTÛN	59
3.1. Eserin İsmi ve Nüshaları ve Özellikleri.....	59
3.2. Yazılış Gayesi, Kapsamı ve Üslubu	59
3.3. Eserin Kaynakları	60
3.4. İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi Bağlamında Eserin Özellikleri ve Değeri.....	61
3.4.1. Amidî Tasnifini Ana Hatlarıyla Tekrarlaması.....	61
3.4.2. Eserde Fırkaların Tasnifi	62
3.4.3. Hakkında Bilgi Verilen İtikadî Fırkalar	63
3.4.3.1. Mu‘tezile	64
3.4.3.2. Şîa.....	65
3.4.3.3. Mürcie	67
3.4.3.4. Hâricîler	67
3.4.3.5. Diğer Fırkalar	67
3.4.4. Müstakil Bir Kategori Olarak Kâfir-Mürted ve Zındık Fırkalar	68
3.4.4.1. Bâtınîler.....	69
3.4.4.2. Karâmita.....	69

3.4.4.3. Hişâmîler	69
3.4.4.4. Kerrâmiyye.....	69
3.4.4.5. Cenâhiler	70
3.4.4.6. Gurâbiler	70
3.4.5. Fırka-i Nâciye'nin Kimliği	71
3.4.6. Eş'arîlik-Mâtürîdîlik Farklarına (Hilâfiyyât) Değınmesi	73
3.4.7. Elfâz-ı Küfür Meselesi	74
3.5. Gümüşhanevî'nin <i>Câmiü 'l-mütûn</i> 'undan Hareketle İtikadi İslam Mezhepleri Tarihçiliğindeki Yeri	75
SONUÇ	77
KAYNAKÇA.....	80
EK	86
ÖZGEÇMİŞ.....	123

KISALTMALAR

a	: Yazma Eserde Varağın Ön Yüzü
b	: Yazma Eserde Varağın Arka Yüzü
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
vd.	: Ve diğerleri

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Sunkûrî'nin <i>Zübdetü'l-Akâid</i> Adlı Eserinde Fırkaları Tasnifi	12
Tablo 2: Sırrı Girîdi'nin <i>Arâü'l-Milel</i> Eserinde Fırkaların Tasnifi	14
Tablo 3: Çorûmî'nin <i>el-Feyzü'r-Rabbânî</i> Adlı Eserinde Fırkaların Tasnifi	19
Tablo 4: Abdurrahman Aktepî'nin <i>Keşfü'z-Zalâm</i> Adlı Eserinde Fırkaların Tasnifi....	21
Tablo 5: Filibeli Ahmed Hilmi'nin <i>Târîh-i İslâm</i> Adlı Eserinde Fırka Tasnifi.....	24
Tablo 6: Harpûtî'nin <i>Târîh-i İlm-i Kelâm</i> Eserinde Fırkaları Tasnifi	27
Tablo 7: Gümüşhânevî'nin <i>en-Netâyic</i> Adlı Eserinde Fırkaları Tasnîfi.....	45
Tablo 8: Gümüşhânevî'nin <i>Câmiu'l-Mütûn</i> Adlı Eserinde Fırka Tasnifi	63

ŞEKİL LİSTESİ

- Şekil 1:** Şeyhülislam Haydârî-zâde İbrahim Efendi'nin *Mezâhib ve Turuk-i İslâmiye*
Tarihi Eserine Göre Ehl-i Sünnet'e En Yakın Olan Fırkalar 31
- Şekil 2:** Şeyhülislam Haydârî-zâde İbrahim Efendi'nin *Mezâhib ve Turuk-i İslâmiye*
Tarihi Eserine Göre Ehl-i Sünnet'e En Uzak Olan Fırkalar 31

ÖZET	
Başlık: İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihçiliği Bağlamında Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî	
Yazar: Nurcihan ATA	
Danışman: Doç. Dr. Habib KARTALOĞLU	
Kabul Tarihi: 15/06/2023	Sayfa Sayısı: viii (ön kısım) + 86 (ana kısım) + 37 (ek)
Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e kadar geçen süreçte mezheplerin tanımlanması, anlaşılması ve mezheplerle ilgili görüşler hakkında bilgi verilmesi adına birçok eser telif edilmiş ve özgün tasnifler ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere klasik mezhepler tarihi yazıcılığında belli başlı makâlât ve fırak gelenekleri bulunmaktadır. Osmanlı'da yaygın olan gelenek ise Haneffî-Matürîdî ve Eş'arî makâlât geleneğidir. Çalışmaya konu edindiğimiz Gümüşhânevî'nin (1813-1893) yaşadığı dönemi içerisine alan Tanzimat döneminde, İslâm Mezhepler Tarihi eserleri bazen müstakil risâleler şeklinde bazen de kelâm eserlerinin bir bölümü olarak telif olunmaktaydı. Bu itibarla çalışmada Tanzimat'tan Cumhuriyet dönemine kadar mezhepler tarihi ile ilgili gerek müstakil gerek kelâm çatısı altında çalışması bulunan sınırlı sayıdaki müellif ve eserleriyle ilgili veriler bir bölüm halinde ele alınmıştır. Daha sonra Gümüşhânevî'nin İslâm Mezhepleri tarihi yazıcılığı, mezhepleri tasnif biçimi ve fırka-i nâciye olarak kabul ettiği fırka dışındaki fırkalara bakışı betimsel/tasviri metotla incelenmiştir. Araştırmamızın ana kaynakları müellifimize ait, ek kısmında çevirisini yaptığımız bir fırak eseri olan <i>en-Netâyicü'l-İ'tikâdiyye</i> ve kelâm kitabı olmasına karşın i'tikâdî mezheplerden de bahsettiği <i>Câmiu'l-Mütûn</i> isimli eserlerdir. Bu iki eserin Eş'arî makâlât geleneği içerisinde yer aldığı tespit edilerek mezkûr geleneğin diğer eserleriyle karşılaştırılmıştır. Son olarak çalışmamızda klasik mezhepler tarihi eserleri, güncel makale ve araştırmalardan da istifade edilerek Gümüşhânevî'nin Mezhepler Tarihçiliği hakkında araştırma yapmak isteyenlere katkı sunulması amaçlanmıştır.	
Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Eş'arî Makâlât Geleneği, Gümüşhânevî, en-Netâyicü'l-İ'tikâdiyye, Câmiu'l-Mütûn	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Ahmad Diyā' al-Dīn al-Gumushkhānawī in the Context of Historiography of Itikadi Islamic Sects	
Author of Thesis: Nurcihan ATA	
Supervisor: Assoc. Prof. Habib KARTALOĞLU	
Accepted Date: 15/06/2023	Number of Pages: viii (pre text) + 86 (main body) + 37 (add)
During the transition from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey, a considerable body of literature emerged, consisting of original works and comprehensive classifications aimed at defining, understanding, and shedding light on various denominations and their respective perspectives. It is well-known that there are major traditions of maqālat and firaq in classical sectarian historiography. The prevailing tradition within the Ottoman Empire was the Hanafī-Māturīdī and Ash'arī doctrinal tradition. However, during the Tanzimat period, which coincided with the life of al-Gumushkhānawī (1813-1893), the discipline of Islamic Sect History had not yet gained independent status; instead, it was often regarded as a subfield of Kalam science. In this study, we dedicated a comprehensive section to examine data related to the history of denominations from the Tanzimat era to the Republic era. We carefully examined the works of a limited number of authors who explored sect history either independently or within the framework of Kalam. Subsequently, we conducted a descriptive and comprehensive analysis of al-Gumushkhānawī's approach to writing the history of Islamic sects, his method of classifying sects, and his perspective on factions other than the widely accepted "firka-i nāciye" (the saved sect). The primary sources for our research included two key works authored by al-Gumushkhānawī himself. The first, titled "al-Natā'ij al-i'tiqādiyya (The Outcomes of Doctrinal Sects), specifically focused on sects, while the second was a theological book named "Jāmi' al-mutūn" that also discussed doctrinal sects. Through meticulous examination, we established that both of these works were rooted in the Ash'arī doctrinal tradition and thus subjected them to a comparative analysis with other works within the same tradition. Finally, our study aimed to make a meaningful contribution to scholars and researchers interested in delving into al-Gumushkhānawī's History of Sects. We accomplished this by drawing upon classical works on denomination history as well as contemporary articles and research, thereby enriching the discourse surrounding al-Gumushkhānawī's insights on Islamic sects.	
Keywords: History of Islamic Sect, Ash'arī sect tradition, al-Gumushkhānawī, al-Natā'ij al-i'tiqādiyya, Jāmi' al-mutūn	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

İslâm mezhepleri tarihi alanına ait temel kaynaklar makâlât, fırak ve milel-nihal türüne ait eserlerdir. İslam düşünce tarihi içerisinde ortaya çıkmış olan siyâsî ve itikâdî mezhepleri tasnif etmek için yazılan bu eserlerin çoğu iftirak hadisini¹ referans alarak oluşturulmuştur. Müellifler hadisteki yetmiş üç sayısını tamamlamak için farklı metotlar kullanmışlardır. Bu farklılıklar beraberinde literatüre ait çeşitli geleneklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Lewinstein'in 1989 senesinde yazmış olduğu doktora tezindeki aktarımına göre bu gelenekler iki ana damar halinde Doğu-Hanefî ve Eş'arî-Mu'tezilî şeklinde sınıflandırılmaktadır.² Ancak Gömbeyaz, Lewinstein'in bu aktarımından sonra bir çok eserin neşredilip gün yüzüne çıkartıldığını, dolayısıyla başka geleneklerinde mevcut olduğunu ifade etmektedir.³ Yapmış olduğu çalışmada bu gelenekleri beş sınıfa ayırmaktadır.⁴

Osmanlı döneminin tümünde hâkim anlayış Sünnîlik olup onun da Mâtürîdî ve Eş'arî olarak iki farklı itikâdî geleneği mevcuttur. Medreselerde alana dair okutulan eserler yaygın olarak Eş'arî geleneğe bağlı eserlerdir.⁵ Eş'arî makâlât geleneği tasnifte yetmiş üç fırka hadisini esas alır. Mezkûr tasnif geleneği, Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* isimli kitabıyla sistemli bir şekle kavuşmuştur.⁶ Gelenek için önemli müelliflerden sayılan Âmidî, Bağdâdî'ye ait sözü edilen eser ile eş-Şehristânî'ye ait *el-Milel ve'n-nihal* isimli eserlerini baz almış ve tekrardan biçimlendirmiştir.⁷ Âmidî'nin tasnif biçimi, geleneği takip eden Adudüddîn el-Îcî ve Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin de

¹ Konu ile alakalı detaylı bilgi edinmek için bk. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı* (İstanbul: Nun Yayıncılık, 1996), 21-85.

² Keith Lewinstein, *Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar*, çev. Sönmez Kutlu- Muzaffer Tan (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 99.

³ Detaylı bilgi için bk. Kadir Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 3.

⁴ Bu beş gelenek sırasıyla; 4x18 Yemen Sünnî Fırka Tasnif Geleneği", "Doğu Hanefî Fırka Tasnif Geleneği", "Eş'arî Fırka Tasnif Geleneği", "Horasan Mu'tezilî-Şîî Fırka Tasnif Geleneği" ve "Serbest Mu'tezilî Fırka Tasnif Geleneği"dir. Gömbeyaz, *İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 109 vd.

⁵ Osman Aydın, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017), 41.

⁶ Kadir Gömbeyaz, "İtikâdî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri, ed. Ahmet Erkol vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 272.

⁷ Kadir Gömbeyaz, "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Kayıp Fırak Risalesi: en-Netâyicü'l-i'tikâdiyye fî Usûli'l-Fıraki'l-İslamiyye", I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane), ed. İhsan Günaydın vd. (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 749.

katkılarıyla yaygın hale gelmiştir.⁸ Cürcânî'nin, bahsi geçen sistemi esas alarak yazmış olduğu *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı Osmanlı medreselerinde okutulmuştur.⁹ Mezkûr geleneği kullanarak eser telifinde bulunanlardan biri de çalışmamızın konusunu oluşturan Ahmet Ziyaeddîn Gümüşhânevî'dir. Gümüşhânevî on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı devletinin son dönemlerinde yaşamış, Tanzimat, Islahat fermanları ve I. Meşrûtiyet'in ilan edilmesi gibi döneminin mühim olaylarına şahit olmuş ve birçok alanda eser telifinde bulunmuş bir şahsiyettir. Gümüşhânevî'nin mezhepler tarihçiliği ve bu alana dair eserleri makale düzeyinde ele alınmış fakat tez çalışması olarak konu edilmemiştir.

Üç bölüm ve bir ek kısımdan oluşan çalışmamızın birinci kısmında her eserin kendi döneminin bir yansıması olduğu düşünülmesi gerektiğinden Gümüşhânevî'nin yaşadığı, önemli olayların vuku bulduğu dönem ele alınmıştır. Bu itibarla Tanzimat döneminden Cumhuriyet'e kadar olan süreç incelenmiştir. Öncelikle mezkûr dönemde İslâmî ilimlerin durumu incelenmiştir. Daha sonra gerek müstakil gerekse kelâm disiplini altında mezhepler tarihi çalışmaları araştırılmıştır. İkinci bölümde, müellifin alana dair iki eserinden biri olan *en-Netâyicü'l-İ'tikâdiyye* eseri kaynak, yöntem, üslûb ve mezhepler tarihindeki yeri bakımından incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise, müellifimizin diğer eseri olan *Câmiu'l-Mütûn* yazılış gayesi, üslûbu, kapsamı, kaynakları ve İslâm mezhepleri tarihçiliği bağlamındaki değeri açısından araştırılmaktadır. Çalışmanın ek kısmında Gümüşhânevî'ye nispet edilen *en-Netâyicü'l-İ'tikâdiyye* isimli yazma eser Türkçeye çevrilmiştir.

Araştırmanın Amacı

Çalışmamızın amacı Gümüşhânevî'nin eserlerinden hareketle mezhepler tarihçiliğini inceleyerek onun alana katkılarını, mezheplere yaklaşım biçimini, kullandığı kaynakları ve tasnif geleneği içerisindeki yerini tespit edebilmektir. Ayrıca müellifimizin yaşadığı dönemde ki mezhepler tarihi çalışmaları incelenerek, eserlerin ortak nitelikleri saptanmaya çalışılmaktadır. Böylelikle gerek dönemsel ve gerekse şahıs bazında yapılacak olan mezhepler tarihi araştırmalarına katkı sağlamak ve yol göstermek istenmektedir.

⁸ Gömbeyaz, "Gümüşhânevî'nin Kayıp Fırak Risalesi", 749.

⁹ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 38-39.

Araştırmanın Yöntemi

Sosyal bilimlerde hadiselerin incelenmesi, araştırılması ve akabinde de bulunan verilerin resminin çıkarılması oldukça mühimdir. Her bir ilim dalı kendine özgü takip ettiği bir yöntemi bulunmaktadır. Mezhepler Tarihi ilim dalında hadiseleri, fikirleri, olayları ve ortaya çıkan fırkaları ve onların teşekkül süreçlerini bir bütün olarak objektif bir şekilde ortaya koymak önemlidir.¹⁰ Çalışmamızda bahsi geçen betimleyici/deskriptif yöntem esas alınmıştır. Müellifin İslam mezheplerine yer verdiği eserleri objektif olarak ele alınıp, klasik kaynaklarla kıyaslanarak özgün olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Kaynakları

Mezhepler tarihini araştıran bir araştırmacının Müslüman toplumunda siyasî ve itikâdî fikir ayrılıkları sonucu oluşan gruplaşmanın nedenlerini ve süreçlerini araştırırken başvurduğu en önemli kaynak birinci el kaynaklardır. Siyasî ve itikâdî ihtilafların vücuda gelmesiyle birlikte bazı fırka mensupları görüşlerini savunmak adına makâle veya makâlât denilen küçük ölçekli eserler yazmışlardır. Ancak mezheplerin teşekkül ettikleri veya teşekkül sürecinde oldukları hicri birinci ve ikinci asırda telif edilen küçük çaplı bu metinler, çeşitli sebeplerden dolayı günümüze ulaşamamıştır. Söz konusu birkaç sayfalık kısa metinlerin en önemli özelliği, eserlerin Ehl-i sünnet dışındaki bir fırkaya mensup bir şahsın İslam toplumunda ortaya çıkan bir veya birkaç konuya dair fırkaların görüşlerini reddetmek veya o konularda kendisinin/mensubu olduğu grubun görüşlerini savunmak maksadıyla kaleme alınmış olmalarıdır.¹¹ Elimizde hicri üçüncü asırdan itibaren yazılmış İslâm Mezhepler Tarihinin tedvin, tasnif ve olgunluk dönemlerine ait temel kaynaklar mevcuttur. Yukarıda bahsettiğimiz makâlât türü eserlerden sonra İslam mezheplerine dair hicri üçüncü yüzyıldan itibaren “fırak” adı verilen eserler de telif edilmiştir. Müslümanların diğer milletlerle irtibatı sonrasında ise İslâmî mezheplerden başka diğer dinler ve mezheplerle alâkalı “milel-nihal” türü eserler kaleme alınmaya başlamıştır. Şehristânî'nin aynı ismi taşıyan eseri bu minvalde

¹⁰ Sönmez Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 434.

¹¹ Ebû Mansur Abdülkahir b Tahir b Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, “Çevirenin Önsözü” (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 13-15.

yazılmıştır.¹² Mezhepler Tarihi alanına ait birincil ve ikincil kaynaklar son dönemlere kadar gelenek ve mezhep ayırmaksızın incelenmiştir. Kaynakların çoğalmas ve bu kaynaklar hakkında yapılan araştırmaların artması sonucu bunların sınıflandırılması ihtiyacı hasıl olmuş ve tasnif gelenekleri ortaya çıkmıştır.¹³

Çalışmamızın ana kaynakları Gümüşhânevî'nin Eş'arî tasnif geleneğine göre yazmış olduğu *en-Netâyicü'l-i'tikâdiyye* ve *Câmiu'l-Mütûn* eserleridir. Ayrıca birinci bölümde ele alınan müelliflerden Giritli Sırrı Paşa'ya ait *Ârâü'l-Milel*, Ömer es-Sunkûrî'ye ait *Zübdetü'l-akâid*, Ahmet Feyzi Çorûmî'ye ait *Feyz-i Rabbanî*, Haydarî-zâde İbrahim Efendi'ye ait *Mezâhib ve Turuk-i İslâmiye Tarihi* isimli eserler ile Abdullatif Harpûti'nin *Tarih-i İlm-i Kelâm*'ı çalışmamızın kaynakları arasındadır. Zikrettiğimiz eserleri karşılaştırmak için Eş'arî geleneğe göre telif edilmiş klasik kaynaklara da başvurulmuştur. Ayrıca çalışma da çağdaş araştırmalardan da istifade edilmiştir. Bu bağlamda Osman Aydın'ın *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mezhepler Tarihi Yazıcılığı* kitabı yön gösterici olmuştur. Ayrıca Kadir Gömbeyaz'ın "*Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Kayıp Fırak Risalesi: en-Netâyicü'l-i'tikâdiyye fî Usûli'l-Fıraki'l-İslamiyye*"¹⁴ adlı çalışması ve Rıfat Türkel'in yazmış olduğu "*Netâyicü'l-İtikâdiyye fî Usûli'l-Fıraki'l-İslâmiyye İsimli Risâlenin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*"¹⁵ isimli makalesi araştırmamıza katkı sağlamıştır. Gömbeyaz ve Türkel'in makaleleri Gümüşhânevî'nin mezhepler tarihçiliğiyle ilgili araştırmacılara katkı sağladığı aşîkârdır. Söz konusu bu çalışmalarda müellife ait *en-Netâyic* adlı eserine yoğunlaşmakta ancak müellifin konuyla alakalı bir diğer eseri olan *Câmiu'l-Mütûn*'a değinilmemektedir. Çalışmamızda ise müellife ait *Câmiu'l-Mütûn* adlı eserine

¹² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 17.

¹³ Türkiye'de tasnif gelenekleriyle alakalı araştırmalar mevcuttur. Sönmez Kutlu bu gelenekleri "Haricî Fırak Geleneği", "Müricî Maturîdî Fırak Geleneği", "Mutezilî-Zeydî Fırak Geleneği", "Oniki imamiyye Şîası Makâlât Geleneği", "İsmailî Makâlât Geleneği", "Hadis Taraftarları Fırak Geleneği", "Eş'arî Fırak Geleneği" olarak yedi grup halinde ele almıştır. Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", 409. Kadir Gömbeyaz, doktora tezinde Fırka geleneklerini "73 Şubeli Fırka Tasnif Gelenekleri" ve "Sayıya Endeksli Olmayan Fırka Tasnif Gelenekleri" olarak iki temel gruba ayırmıştır. 73 Şubeli Fırka Tasnif Geleneklerini sırasıyla; "4x18 Yemen Sünni Fırka Tasnif Geleneği", "Doğu Hanevî Fırka Tasnif Geleneği", "Eş'ari Fırka Tasnif Geleneği", "Horasan Mu'tezilî-Şîî Fırka Tasnif Geleneği" olarak dört tasnif sistemi belirtir. Sayıya Endeksli Olmayan Fırka Tasnif Geleneklerinde ise "Serbest Mu'tezilî Fırka Tasnif Geleneği"nden bahsetmektedir. Gömbeyaz, *İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 109 vd.

¹⁴ Gömbeyaz, "Gümüşhanevî'nin Kayıp Fırak Risalesi".

¹⁵ Rıfat Türkel, "Netâyicü'l-İtikâdiyye Fî Usûli'l-Fıraki'l-İslâmiyye İsimli Risâlenin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 48 (2016).

de yoğunlaşmakta ve buna ilave olarak müellifin yaşadığı dönemde yapılmış diğer çalışmalara da yer verilmektedir.

Araştırmanın Kapsamı

Gümüşhânevî'nin mezhepler tarihçiliğini konu edindiğimiz çalışmamızda birtakım sınırlılıklar söz konusudur. İlk bölümde, mezhepler tarihçiliği konusu ele alınırken, dönemsel bir sınırlama yapılmıştır. Araştırmanın odaklandığı süreç Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan dönemdir ve bu dönemin dışındaki çalışmalar kapsam dışında bırakılmıştır. Bu sınırlama, çalışmanın analiz ve değerlendirmelerini bu belirli tarihsel aralığa odaklanarak yapma amacını yansıtmaktadır. Ayrıca çalışmamızın bu bölümünde mezheplerle ilgili görüşlerine yer verdiğimiz müellifler Osmanlı toprakları içerisinde yaşamış olan şahsiyetlerdir. İkinci sınırlama ise Gümüşhânevî ile ilgili sınırlamadır. Müellifimizin hayatına dair pek çok çalışma¹⁶ mevcut olduğundan hayatı, eserleri, hocaları ve öğrencileri gibi konular tekrara düşmemek adına ele alınmamıştır. Ayrıca Gümüşhânevî'nin itikâdî mezheplerden bahsettiği iki eserinde gerekli bilgilere ulaşıldığından müellifin diğer eserleri çalışmanın kapsamına dahil edilmemiştir.

Araştırmanın Önemi

İslam mezhepleri tarihinin gelişimi, aşamaları, süreçleri hakkında detaylı bir anlatım yapabilmek için öncelikle mevcut literatürün tespit edilmesi ve analiz edilmesi gerekmektedir. İslam mezhepleri tarihi alanında yapılan araştırmalar, akademik çalışmalar, tarihî kaynaklar ve diğer yazılı malzemeler bu konuda önemli bir rol oynamaktadır. İslâm mezhepleri tarihinin erken dönemine ilişkin makâlât, fırak ve milel-nihal literatürü verileri mevcut olup, Osmanlı'nın son dönemlerine gelindiğinde alanla ilgili yapılan çalışmalar yeterli seviyede olmadığından elimizde ki bulgular kısıtlıdır. Çalışmamızda bu dönemde yaşamış, alana dair çalışması bulunan müellifler ve hususiyetle Gümüşhânevî incelenerek mezhepler tarihçiliğine katkıları ortaya çıkarılmak istenmektedir.

¹⁶ Gümüşhânevî'nin hayatını konu edinen kitaplar olduğu gibi halihazırda tasavvuf ve hadis alanlarında ondan fazla tamamlanmış ya da devam eden tez çalışmaları mevcuttur. Hayatı hakkında bk. İrfan Gündüz, *Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin (K.S.) Hayatı-Eserleri-Harikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, 2020); Mahmut Yazıcı, *Gümüşhanevi Hazretleri Hayatı Hadisçiliği Ve Kırk Hadis* (İstanbul: Gaye Vakfı, 2007).

BÖLÜM 1: TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

1.1. Tanzimat Döneminde İslâmî İlimlerin Yeri

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri diyebileceğimiz tanzimat döneminde,¹⁷ mezhepler tarihi alanına dâir yapılmış olan çalışmalara geçmeden önce dönemin İslâmî ilimler bakımından yerinin ve konumunun değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Zira bu dönemde meydana gelen bazı hâdiseler ve akabindeki gelişmeler, diğer ilim dallarına olduğu gibi İslâmî ilimlerde de etkisini hissettirmiştir. Tanzimat dönemi için Batı'nın düşünce sisteminin, kurumlarıyla ve teknolojik yenilikleriyle beraber Osmanlı Devleti'ne girme ve orada yer edinmeye başlama dönemi denilmektedir.¹⁸ Bu meyanda askerî ve idarî açıdan pek çok değişiklik planlandığı gibi eğitim sisteminde de değişiklik kaçınılmaz görülmüştür. Batılı devletler güçlerini göstermek gayesiyle siyasî, ilmî, fikrî ve kültürel alanlarda aktif rol almak istemiş ve amaçlarına uygun bilimsel bir disiplin olan “Şarkiyatçılık” kurumunu ihdas etmişlerdir. Bu kurumda müsteşrik veya oryantalist diye adlandırılan alanında söz sahibi birçok bilim insanı yetiştirilmiştir. Müsteşrikler, Asya ve Afrika'da araştırmalar yapıp burada yaşayan Müslüman toplulukların tarihî, dinî, kültürel yapılarını ve yaşayışlarını gözlemlemiş ve bu toplulukların aralarındaki farklılıkları kendi çıkarlarına uygun şekilde kullanmışlardır. Müsteşrikler bu coğrafyada bir taraftan kendi geleneklerini yayarlarken diğer taraftan da Müslümanları geleneklerinden uzaklaştırmak suretiyle misyonerlik faaliyetlerine devam etmişlerdir.¹⁹ İslam coğrafyasında bu faaliyetlere karşı gelişen tepkiler sonucunda dinî ve siyasî olarak Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık²⁰ gibi akımların ortaya çıktığı görülmektedir.

Ortaya çıkan akımlardan bazıları İslâmî ilimlerin, batının teknolojisi ve bilimsel görüşleriyle başa çıkmada yetersiz olduğu fikrini benimsemişlerdir. Bu fikre sahip olan Osmanlı aydınları İslâmî ilimlerde yenilenme ve ıslah ihtiyacı olduğunu görüp, başta

¹⁷ Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).

¹⁸ Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı* (Ankara: Hititkitap Yayınevi, 2008), 181.

¹⁹ Tanzimat dönemi dinî, ilmî, siyasî olaylar ve etkileri hakkında daha geniş bilgi sahibi olmak için bk. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1986).

²⁰ Recai Doğan, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996).

fıkıh ve tefsir olmak üzere çeşitli alanlarda eser telifine başlamışlardır. Aynı zamanda bu dönemde yenilikçi düşünceye bir tepki olarak da tasavvuf, fıkıh ve tefsir alanında eserler yazılmış veya çevrilmiştir.²¹ Dönemin sosyo-kültürel yapısı ve dinî hayatı ile ilgili bize bilgi aktaran eserler arasında *Ahlâk-ı Ahmedî*, *Altıparmak*, *Tarikat-i Muhammediyye*, *Dürr-i Yekta*, *Mültekâ* ve *Fenarî Haşiyesi* yer almaktadır. Diğer taraftan bu dönemde henüz bağımsız bir ilim dalı olarak görülmeyen İslâm Mezhepleri Tarihi, Kelâm ilmi içerisinde kendine yer edinmiştir. Bundan dolayı dönem âlimlerinin kelâm ilmi ile ilgili anlayışlarına da bakmak doğru olacaktır. Filibeli Ahmet Hilmi, Abdullatif Harpûtî, Şeyhülislam Mûsâ Kâzım ve İsmail Hakkı İzmirli gibi isimler Kelâm ilminde yenileşme hareketini başlatmışlardır. Bilindiği üzere klasik dönem kelâm kitapları, ait olduğu dönemin felsefî görüşlerini analiz edip, onlara karşı İslâm'ı savunma gayesiyle yazılmıştır. Tanzimat döneminde ise klasik dönemden farklı olarak bu yüzyılda revaç bulan felsefî akımlara karşı bir yol belirlenmesi gerekiyordu. Bu düşünceyle Kelâm ilminde tecdid faaliyetleri başlamış oldu. Kelâmda yenilenme hareketini başlatan kişilerden biri Abdullatif Harpûtî'dir. Harpûtî'nin *Tenkîhu'l-Kelâm* eseri bu minvalde yazılan önemli eserlerden biridir. Arapça olarak telif edilen eserde mukaddime, ilâhiyyât, semiyât, nübüvvet ve son olarak da imâmet bahsine yer verilmiştir. Bu şekliyle ilk bakışta klasik kelâm kitaplarından bir farkı yok gibi görülmektedir. Ancak yaşadığı devirde batı ve doğudaki gelişmeleri takip ederek, inanç esaslarını tehdit eden materyalist akımlara karşı aklî ve naklî tedbirlerin alınmasını lüzumlu görmüştür.²² Harpûtî'den sonra kelâm ilminde yenilik düşüncesini savunan diğer bir isim Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'dir. Dinde bir yenilenme gerektiğini ancak bu yenilenmenin dinin asıl ve esaslarına zarar vermemesi gerektiği

²¹ Aydın, *İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, 183.

²² Harpûtî mezkûr eserini yazma nedenini şöyle açıklamıştır: “Saltanât'ı İslâmiyye' de Kelâm dersi vermekle vazifelendirildiğimde dinin esaslarını ihtiva eden, inatçı bid'atçıları inkâr eden çağdaş dinsizlerin karşısında duran bir eser arayışındaydım. Ama önceki Ehl-i sünnet kelâmcılarında buna benzer bir kitap bulamadım. Çünkü o kitaplar kendi zamanlarında oluşan sapkın mezheplerin bid'at görüşlerini ve filozofların saçmalıklarını bertaraf etmekle sınırlıydı. Ayrıca klasik kelâm kitaplarında yaşadığımız yüzyılda zuhur eden çoğu bid'atin ve ayrıca dini muhafaza etmek adına ortadan yok edilmesi lüzümlü olan felsefecilerin sapkın görüşlerini inkâr etmeye yönelik bir şey bulunamamıştır. İlmi kelâm konuma ve duruma göre te'lif edilmelidir. İşte tüm bunlar beni böyle bir kitap yazmaya teşvik etti.” Abdullatif Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akaid-i Ehl-i İslam*, haz. Fikret Karaman- İbrahim Özdemir (Elazığ: TDV Yayınları Elazığ Şubesi, 2000), 20.

düşüncesindedir. Bununla beraber İslâmiyet'in kitlelere ulaşması için çağın gereklerine uygun hareket etmenin lazım geldiği görüşündedir.²³

İlm-i Kelâmda tecdid ihtiyacı olduğunu düşünen diğer bir âlim, İzmirli İsmâil Hakkı'dır (ö.1946). Kendisi meşrutiyete, tanzimat dönemlerindeki olaylara ve Cumhuriyetin ilanına şâhit olmuştur. Eserlerinin büyük bir kısmını bu zamanlarda yazmıştır. İçerisinde bulunduğu dönem itibarıyla hem mektep hem de medrese eğitimi almıştır. Bu sebeple fikirlerinin oluşumunda klasik İslâmî ilimlerin yanında batı felsefesi, sosyoloji, mantık, psikoloji gibi derslerden yararlandığı görülmektedir. İlmin ve dinin bir bütün olduğunu bu nedenle de doğru bilginin hiçbir suretle dini verilere zıt olmadığını söyleyen İzmirli, yaşadığı dönem itibarıyla dini ilimlerin batı felsefesiyle uyumlu öğretilmesi inancını taşır.²⁴ Bundan dolayıdır ki dinî ilimlerin ve bu ilimlerle ilgili kitapların, metot ve kapsam açısından revizyona uğrayıp, modernize edilmesine ihtiyaç duyulduğunu ifade eder.²⁵

Kelâmda yenilenme hareketine karşın Hüseyin Kâzım Kadri (ö.1934)²⁶ ve Mûsâ Cârullah (ö.1949) gibi âlimler bütün olarak kelâm ilmine yüz çevirmişlerdir.²⁷ Diğer taraftan Şeyhülislam Mustafa Sabri (ö. 1954) gibi muhafazakâr ilim erbâbı, yenilik hareketlerinin İslâmî ilimlerde tahribata yol açacağı düşüncesini savunmuşlardır. Aslında Mustafa Sabri'nin kelâm'da tecdîd hareketine karşı olduğunu söyleyemeyiz. Ancak o, bu yenilenme faaliyetinin klasik ilm-i kelâmın birikimlerinden faydalanılarak yapılması gerektiği düşüncesindedir.²⁸ Şerafettin Yaltkaya (ö. 1947) ise modernist bir yaklaşımla kelâmın batının sosyal bilimlerine dönüştürülmesini hedefleyen ictimâî ilm-i kelâm fikrini ortaya atmıştır.²⁹ Yaltkaya bu düşüncesiyle topluma kudsiyyet atfetmiştir.

²³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti Akıl ve Bilim Huzurunda Materyalizm Dalalet Mesleği*, haz. Ali Utku - Erdoğan Erbay (Konya: Çizgi Kitapevi, 2012), 202.

²⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam* (İstanbul: Tedkikat ve Telifât-i İslâmiye Heyeti, 1339).

²⁵ Aydın, *İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, 187-188.

²⁶ Rabiye Çetin, "Hüseyin Kâzım Kadri'nin Yeni İlm-i Kelâm Karşısı Söylemi Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 821.

²⁷ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2003), 423.

²⁸ Muhammet Hanefi Suluoğlu - Faruk Sancar, "Kelâmın Yenilenmesine Muhalefet Tartışmaları Üzerine Bir Tahlil", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (2019), 610.

²⁹ M. Sait Özervarlı, "*Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?*", ed. Ali Akyıldız vd. (Üsküdar, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007), 212.

Onun bu görüşü kelâm ilmini tevhiid prensibi üzerine temellendiren pek çok kelâmcı tarafından tenkit edilmiştir.³⁰

1.2. İtikadi İslam Mezheplerini Konu Edinen Belli Başlı Eserler

Tanzimat döneminden Cumhuriyet'e kadar olan süreçte "İslâm Mezhepleri Tarihi" alanına dâir yapılmış olan çalışmalarda takip edilen yöntem ve bu yöntemin teşekkülünü etkileyen ortam önemli sayılmaktadır. Zîra bu işleyiş, Cumhuriyet devrinde alana dâir teşkil edecek metodolojinin arka planını oluşturur. Bu bağlamda Tanzimat sonrası ortaya çıkan gelişmelerin, alanın kaynaklarını analiz kriterlerine ve sahanın yöntemlerinin değişimine yaptığı katkının tespit edilmesi gerekmektedir.³¹

Bu gerçeklikten hareketle tezimizin bu bölümünde Tanzimat döneminde yazılan makâlât ve fırak türü eserlerin hangi geleneğe göre yazıldığı, tasnif edildiği, hangi kaynakların kullanıldığı ve eserlerin niteliklerinin neler olduğu sorularına cevap aranmaktadır. Zîra bu dönemde yaşayan Ömer es-Sunkûrî (ö. 1893), Giritli Sırrı Paşa (ö. 1895), Ahmet Feyzi Çorumî (ö. 1909), Şeyh Abdurrahman Aktepî (ö. 1910), Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1914), Harpûtî (ö. 1916), Mahmud Seydişehrî (ö. 1918), Haydarî-zâde İbrahim Efendi (ö. 1933) ve İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) gibi isimler İslam mezheplerini konu edinen bazı eserler kaleme almışlardır. Bundan dolayı tezin bu kısmında söz konusu şahısların alanla ilgili eserleri incelenerek dönemin alana dair çalışmaları hakkında bilgi verilecektir.

1.2.1. Sunkûrî ve *Zübdetü'l-Akâid Nuhbetü'l-Fevâid* Adlı Eseri

Hasan b. Ömer es-Sunkûrî (ö. 1893) Ahmed Ziyâeddîn'in talebelerinden olup, hocası gibi müderrislik seviyesine ulaşmış, ilmiye sınıfına mensup Osmanlı dersiamlarından biridir.³² Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye medresesinin müderrislerinden olan Sunkûrî, gerek müstakil gerekse Arapça eserlerin tercümesi şeklinde birçok eser telif etmiştir.³³ Müellifin *Zübdetü'l-Akâid* isimli eseri, Gümüşhânevî'nin *en-Netâyic*'inin tercümesidir. Sunkûrî'nin söz konusu eseri milel ve nihâl türü eserlerle aynı kategoride yer alıp,

³⁰ M.Sait Özervarlı, "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerafeddin'in 'İctimâî ilm-i Kelâm'ı", *İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 157-170.

³¹ Aydın, *İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, 211.

³² Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i evliya* (İstanbul: Kitabevi, 2006), 343.

³³ Cebrail Küllü, *Sunkuri'nin Zübdetü'l-Akâid Nuhbetü'l-Fevâid Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirilmesi* (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 21-31.

itikadî mezhepler ve kelâm ile birlikte diğer dinler ve onların mezhepleri hakkında da bilgi vermektedir.

Müellifin bu eseri mukaddime, sekiz bölüm ve hatime kısmından oluşmaktadır. Osmanlıca yazılan eserin mukaddime kısmından önce müellif eseri yazma amacını açıklamaktadır. Ona göre ilim sahibi insanların azalması ve yok olmaya yüz tutması ile birlikte itikadî ve amelî konulara vâkıf, lider vasıflı yön gösterici kişiler kalmamıştır. Dolayısıyla bu konulardaki cehâlet insanların dünyanın faniliğine aldanmasına ve bid'at fırkalarına girip, kurtuluşa eren fırkadan uzaklaşmalarına sebep olmuştur.³⁴ İnsanlara yararlı olmak ve sapkın fırkaların itikadını kurtuluşa eren fırkanın itikadından ayırmak amacıyla kısa, öz bir risâle yazmak istediğini bildirmiştir.³⁵ Gümüşhânevî, talebesinin bu düşüncesinden haberdâr olduğunda ona kendi yazmış olduğu Arapça bir risâle vermiştir.³⁶ Sunkûrî bu eseri hocasının ona tercüme etmesini istediği için verdiğini aktarmaktadır. Bunun üzerine de o, hocasının bu isteğini bir emir telakki edip hiç zaman kaybetmeden tercümeyle başlamıştır.³⁷

Eserin mukaddime kısmında müellif, Hz. Âdem'den bu zamana kadar meydana gelen bid'at, şüphe, ihtilâf ve fitnelerin ana kaynağının şeytan olduğunu belirtip, onun kandırdığı insanların tâbi olduğu fırkalar ve onların temel görüşlerini açıklamaktadır.³⁸ İslam dininin dışında kalan taifelerden ve onların inançlarından bahsedip, hemen sonrasında felsefecileri anlatmaktadır.³⁹ Şeytanın ürettiği, insanların düşüncesine yerleşip onların inancını bozan ve bid'at ehli olmalarını sağlayan şüpheleri konu edinir.⁴⁰ Bu kısım Şehristânî'nin *el-Milel*'inde olduğu gibi yer almaktadır.⁴¹ Bunlardan sonra hocasının *Câmiu'l-Usûl* kitabına atıfta bulunarak Hz. Peygamber'in vefatı sonrası meydana gelen ihtilafları açıklamaktadır.⁴² Mukaddime kısmının son bölümünde ise kalb şeklinde dalları olan bir ağaç tasavvur ederek buna *hazâ hey'etü'l-kalp* ve *şeceretü'l-imân* adını verir. Ağacın gövdesi imanı, sağ taraf imanının yetmiş dokuz

³⁴ Hasan b. Ömer es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid nuhbetü'l-fevâid* (İstanbul: İbrahim Hakkı Litoğrafya Destgahı, 1281), 2.

³⁵ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 2.

³⁶ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 3. Sunkûrî'nin beyanına göre bu eser Netâyicü'l- İtikâdiyye'dir.

³⁷ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 3.

³⁸ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 3.

³⁹ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 6-7.

⁴⁰ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 9-10.

⁴¹ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1961), 38-39.

⁴² es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 13-15.

şubelerini temsil eder. Bu kısımda insanların yapmaları gereken emirler bulunur. Ağacın sol tarafı ise terk edilmesi lüzumlu olan yetmiş dokuz nehyi temsil etmektedir.⁴³

Eserin giriş bölümünde bahsedilen meseleler Gümüşhânevî'nin eserinde yer almamıştır. Bu yönüyle mukaddime kısmı tercüme niteliğinden çıkıp eserin özgün kısmını yansıtmaktadır. Mukaddimededen sonra müellif yetmiş üç fırka hadisi bağlamında fırkaları tasnif etmiş ve onların görüşlerinden bahsetmiştir.⁴⁴ Sunkûrî fırkaları tasnifte özgün bir tasnif kullanmayıp Eş'arî geleneği takip etmiştir. Müellif her ne kadar bu geleneğe bağlı kalsa da fırka-i nâciyeyi zikretmede geleneğin dışında bir çizgi takip edip onu ilk sırada ele alarak farklı fikirler ortaya koymaktadır. Eserin hâtîme bölümü ise aktarılan bilgilerin genel bir tekrarı ve özeti niteliğindedir.⁴⁵

Eserin ana kaynağı *en-Netâyicü'l-İtikâidiyye*'dir. Bunun yanında Şehristânî'nin *el-Milel*'i el-Îcî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı ve et-Teftezânî'nin *Şerhu'l-Makâsıd* isimli eserleri de kaynaklar arasındadır.⁴⁶ Zikredilen ana kaynaklardan başka cüz'i meselelerde farklı eserlerden alıntı yapılmıştır.⁴⁷

Sunkûrî'nin zikredilen eseri salt bir tercüme olmayıp, kendi içerisinde farklılıklar ve özgün fikirler barındırmaktadır. Şöyle ki eserde âyet ve hadisler sıkça kullanılmıştır. Fırkaların görüşlerini beyan ettikten sonra konuyla ilgili âyet ve hadisleri anlamlarıyla birlikte verip sonrasında kendi görüşlerini açıklamıştır. Görüşlerini açıklarken de kullandığı kaynakların aksine taraflı ve reddedici bir tutum sergilemektedir.⁴⁸ Ayrıca eserin özgün olduğunun düşünülmesinin diğer bir sebebi de kalbin resmedilerek imanın ve cehennemnin bir ağaca benzetilmesi şeklinde formüle edilmesidir. Yine mukaddime kısmında ele alınan konularda aynı düşünceyi destekler niteliktedir.

⁴³ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 18-19.

⁴⁴ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 21-82.

⁴⁵ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 82-83.

⁴⁶ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 83-84.

⁴⁷ Küllü, *Sunkuri'nin Zübdetü'l-Akâid Nuhbetü'l-Fevâid Adlı Eseri*, 35-36. Alıntı yapılan diğer eserler şunlardır; Gümüşhânevî'nin *Câmiu'l-Usûl*, Sofyalı Bâli Efendi'nin *Şerh-i Fusûs*, Bağdâdî'nin *Akâid Haşiyesine yaptığı talikatı*, Akkirmânî'nin *Ef'âlü'l-İbâd ve'l-İrâdetü'l-Cüziyye*, İbn Nuceym'in *el-Eşbah ve'n-Nezâir*.

⁴⁸ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 52-68; 72-80.

Tablo 1: Sunkûrî'nin *Zübdetü'l-Akâid* Adlı Eserinde Fırkaları Tasnifi

ZÜBDETÜ'L-AKÂİD'DE FIRKALARIN TASNİFİ								
S.No	1. FIRKA-İ NÂCİYE	2. MU'TEZİLE	3. Şİ'A	4. HAVÂRIC	5. MÜRCİE	6. CEBRİYYE	7. NECCÂRİYE	8. MÜŞEBBİHE
1	Ehli Sünnet vel'cemâat olarak da tanımlanan, tali kollara ayrılmayan ve cennete girecek olan tek fırka fırka-i naciyedir.	Vâsiliyye	Sebe'iyye	Muhakkime	Yûnusiyye		Burğûsiyye	Haşeviyye
2		Amriyye	Kâmiliyye	Beyhesiyye	Ubeydiyye		Za'ferâniyye	Kerramiyye
3		Hüzeyliyye	Beyâniyye	Ezârika	Gassâniyye		Müstedrike	
4		Nazzâmiyye	Mugîriyye	Necedât	Sevbâniyye			
5		Esvâriyye	Cenâhiyye	Asfâriyye	Tûmeniyye			
6		İskâfiyye	Mansûriyye	İbâziyye				
7		Ca'feriyye	Hattâbiyye	Hafsiyye				
8		Bişriyye	Gurâbiyye	Yezîdiyye				
9		Murdâriyye	Zemmiyye	Hârisiyye				
10		Hişâmiyye	Hişâmiyye	Ashâbu't-Tâat				
11		Sâlihiyye	Zürâriyye	Acârîde				
12		Hâbitiyye	Yunûsiyye	Meymûniyye				
13		Hadsiyye	Şeytâniyye	Hamziyye				
14		Muammeriyye	Rizâmiyye	Şu'aybiyye				
15		Sümâmiyye	Mufavvîda	Hâzimiyye				
16		Hayyâtiyye	Bedâ'iyye	Halefiyye				
17		Câhiziyye	İshâkiyye	Etrâfiyye				
18		Kâ'biyye	İsmâiliyye	Ma'lumiyye				
19		Cübbâ'iyye	Zeytiyye	Mechûliyye				
20		Behşemiyye	Carudiyye	Salıyye				
21			Süleymaniyye	Se'âlibe				
22			Betriyye					

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.2.2. Sırrı Girîdî ve *Ârâü'l-Milel* Adlı Eseri

Sırrı Paşa, (ö.1895) Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarında, çalkantılı dönemlerinde yaşamıştır. Kendisi Devlet-i Âliyye'nin birçok kademesinde memurluk vazifesini icra etmiştir. Başta tefsir olmak üzere kelâm, dinler tarihi, mezhepler tarihi, edebiyat ve mantık alanlarında eserler telif etmiştir. *Ârâü'l-Milel*, onun mezhepler tarihi alanında yazmış olduğu önemli eserlerinden biridir. Eser küçük hacimli derleme bir eser olup, hicrî 1303 yılında Ankara'da tamamlanmıştır.⁴⁹ Müellif eserin ön sözünde 73 fırka hadisinin peygamberimizin nübüvvetini kuvvetlendirici bir mucize olduğundan bahseder. Daha sonra ihtilaf ve hilaf kelimelerinin terim anlamlarını örneklendirerek açıklar.⁵⁰ Eserin giriş kısmında Hz. Peygamber'in vefatının akabinde sahabe arasında ortaya çıkan problemlerden detaylıca bahsedilmektedir. Müellif bu ihtilafları küfrü icap ettirmeyen görüşler olarak niteler.⁵¹ Daha sonraları çıkan görüş ayrılıklarına ise "Ahkâm-ı asliyyeyi itikâdiyye"den olması gerekçesiyle hilâfiyat başlığı altında inceler.⁵² Bu kısımda fırkaların tasnifine yer vermiştir.

⁴⁹ Murat Önder, *Giritli Sırrı Paşa, Ârâ'ü'l-milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri* (Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 132.

⁵⁰ Sırrı Girîdî, *Arâü'l-milel* (İstanbul: A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303), 7.

⁵¹ Girîdî, *Arâü'l-milel*, 19-81.

⁵² Girîdî, *Arâü'l-milel*, 81.

Tablo 2: Sırrı Girîdî'nin *Arâû'l-Milel* Eserinde Fırkaların Tasnifi

ARÂÛ'L-MİLEL'DE FIRKALARIN TASNİFİ							
1.MU'TEZİLE	2.Şİ'A	3.HAVÂRIC	4.MÜRCİE	5.NECCÂRİYE	6.CEBRİYYE	7. MÜŞEBBİHE	8.FIRKA-İ NÂCİYE
1.1. Vâsiliyye	2.1 Gulat	3.1.Muhakkimetü'l Ülä	4.1.Yûnusiyye	5.1.Burğûsiyye			
1.2.Amriyye	2.1.1.Sebe'iyye	3.2.Beyhesiyye	4.2.Ubeydiyye	5.2.Za'ferâniyye			
1.3.Hüzeyliyye	2.1.2.Kâmiliyye	3.3.Ezârîka	4.3.Gassâniyye	5.3.Müstedrike			
1.4. Nazzâmiyye	2.1.3.Beyâniyye	3.4.Necedât	4.4.Sevbâniyye				
1.5.Esvâriyye	2.1.4.Mugîriyye	3.5.Asfâriyye	4.5.Tûmeniyye				
1.6.İskâfiyye	2.1.5.Cenâhiyye	3.6.İbâziyye					
1.7.Ca'feriyye	2.1.6.Mansûriyye	3.6.1Hafsiyye					
1.8.Bişriyye	2.1.7.Hattâbiyye	3.6.2Yezîdiyye					
1.9.Murdâriyye	2.1.8.Gurâbiyye	3.6.3.Hârisiyye					
1.10.Hişâmiyye	2.1.9.Zemmiyye	3.6.4.Ashâbu't-Tâat					
1.11.Sâlihiyye	2.1.10.Hişâmiyye	3.7.Acârîde					
1.12.Habîtiyye	2.1.11.Zürâriyye	3.7.1.Meymûniyye					
1.13.Hadsiyye	2.1.12.Yunûsiyye	3.7.2.Hamziyye					
1.14.Muammeriyye	2.1.13.Şeytâniyye	3.7.3.Şuaybiyye					
1.15.Sümâmiyye	2.1.14.Rizâmiyye	3.7.4.Hâzimiyye					
1.16.Hayyâtiyye	2.1.15.Mufavvîda	3.7.5.Halefiyye					
1.17.Câhiziyye	2.1.16.Bedâiyye	3.7.6.Etrâfiyye					
1.18.Kâ'biyye	2.1.17.İshâkiyye	3.7.7.Ma'lumiyye					
1.19.Cübbâ'iyye	2.1.18.İsmâiliyye	3.7.8.Mechûliyye					
1.20.Behşemiyye	2.2.Zeydiyye	3.7.9.Saltıyye					
	2.2.1. Cârudiyye	3.7.10.Se'âlîbe					
	2.2.2. Süleymaniyye	3.7.10.1.Ahnesiyye					
	2.2.3. Betriyye	3.7.10.2.Ma'bediyye					
	2.3.İmâmiyye	3.7.10.3.Şeybâniyye					
		3.7.10.4.Mükremiyye					

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Müellif ön sözünde de belirttiği şekilde fırkaların tasnifinde 73 fırka hadisini merkeze alır ve fırkaları bu sayıya tamamlama gayreti içerisinde olmuştur. Ancak tasnife baktığımızda bunda tutarlı olduğunu söyleyemeyiz. Zîra fırkalar 76 sayısına ulaşır. Eş‘arî tasnif sistemini kullanan müellif, önce İslam fırkalarını 8’e ayırır; sonrasında her bir fırkanın önce kurucusundan sonra görüşlerinden ve kaç kola ayrıldığından bahseder. Kitabın son bölümünde ise 4 büyük fikhî mezhep ve kurucularına yer verdikten sonra Ehl-i sünnet akidesinden ve bazı fikhî terimlerden bahsederek kitabını nihayetlendirir.⁵³ Fikhî mezheplerden bahsetmesi ve bir kelâm kitabı olmamasına rağmen Ehl-i sünnet akidesine yer vermesi bu eserin önemli bir özelliğidir. Bu özelliğiyle özgün bir formda olduğu söylenebilir.⁵⁴

Sırrı Paşa eserinde gerek kendi çağdaşı gerekse klasik döneme ait birçok kaynaktan istifade etmiştir. Bu kaynaklar şöyle sıralanmaktadır: ⁵⁵ *el-Milel, Tefsîr-i Kebîr, el-Kâmil, Ebkârü’l-efkâr, Târihu Ebi’l-Fidâ, el-Mevâkıf, el-Mukaddime, Şerhu’l-Mevâkıf, Hâşiye alâ şerhi’l-Celâl, Hakâiku’l-Kelâm, Kısâs-ı Enbiya ve Mufasssal Târih-i Kurûn-u Cedîd*. Müellif sadece bir yerde istifade ettiği kaynağın yazarının adı, kitabın cilt ve sayfa numarasını belirtmiştir.⁵⁶ Eserin diğer taraflarında ise yazarın veya kitabın ismini belirtmekle yetinmiş, bazen de hiç kaynak belirtmemiştir.⁵⁷ Ayrıca eserinde âyet ve hadis kullanımına yer vermesine rağmen âyetin hangi surede geçtiğini, âyet numarasını ve hadislerin kaynağını zikretmemesi eserin eksik yönlerindendir.

Ârâü’l-Milel, Hz. Peygamber’in vefatı akabinde yaşanan olayları ele alışı ve süreç içerisinde ortaya çıkan fırkaların anlatım biçimiyle *el-Fark, el-Milel, et-Tabsir, Şerhu’l-Mevâkıf ve Ebkârü’l-efkâr* eserlerine benzemektedir. Her ne kadar kaynak olarak bilgi vermese de fırkaların tasnifi, kurucuları ve anlatım tarzı birkaç ilave ve eksiltme hariç *Şerhu’l-Mevâkıf* ile örtüşmektedir.⁵⁸ Sırrı Paşa’nın mezkûr eserini, mezhepler tarihi alanına dâir yapılmış olan eserlerden ayıran birtakım özellikleri vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

a) Hz. Peygamber’in vefatı sonrası zuhur eden ihtilaflardan detaylıca bahsetmesi,

⁵³ Girîdî, *Arâü’l-milel*, 210-223.

⁵⁴ Aydın, *İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, 190.

⁵⁵ Önder, *Giritli Sırrı Paşa, Ârâ’ü’l-milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri*, 133-134.

⁵⁶ Girîdî, *Arâü’l-milel*, 25.

⁵⁷ Önder, *Giritli Sırrı Paşa, Ârâ’ü’l-milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri*, 133.

⁵⁸ Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerîf Haneî Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf* (Kum: İntişarât-ı Şerîf er-Radî, 1991), 619, 634; Girîdî, *Arâü’l-milel*, 18, 191.

- b) Bazı kelime ve fikhî terimleri açıklaması,
- c) Ehl-i sünnet itikâdı hakkında özet bir açıklamaya yer vermesi.⁵⁹

Sonuç olarak Sırrı Paşa'nın bu eseri 19.yy'da yazılmış olan, muhtevası bakımından ele alındığında mezhepler tarihi terminolojisi ve Ehl-i sünnet akîdesi gibi kendine hâs özelliklerle zenginleştirilmiş önemli bir eserdir.

1.2.3. Ahmed Feyzi Çorûmî ve *Feyz-i Rabbânî fî Redd-i Bâtıl-ı Îranî* Adlı Eseri

Çorum'da dünyaya gelen Ahmet Feyzi Efendi (ö.1909) ilmiye sınıfına mensup bir ailede yetişmiştir. Kurtzâde ve Alaybeyoğlu medreselerinde ders vermiştir. Ayrıca Devlet-i Aliyye'de müftü, başkâtip ve kâdılık gibi önemli görevler üstlenmiştir.⁶⁰ Birçok eser telifinde bulunan Çorûmî'nin ailesinden kalan kitaplarla birlikte 6112 ciltlik kitap koleksiyonu olup bunlarla Çorum İli'nin ilk müstakil kütüphanesini açmıştır.⁶¹ Çorûmî'nin mezhepler tarihi alanına dâir yazmış olduğu "*Feyz-i Rabbânî fî Redd-i Bâtıl-ı Îranî*" kitabı, onun en önemli eseridir.⁶² Eserin üç nüshası bulunup iki tanesi Çorum'da diğeri de Ankara'da mukim Kâmil Şahin'in özel koleksiyonundadır.⁶³

Çorûmî'nin bu eseri telif etmesindeki amaç Şîa propagandası yapan Hüsniye isimli kitaba reddiyyedir. Söz konusu kitabın Şîî düşünürlerden "*Ravzü'l-Cinân*" isimli tefsir kitabının yazarı olan Ebü'l-Fütûh er-Râzî'nin olduğu varsayılmış sonra bunun yanlış olup, Safevîler döneminde hayalî bir roman şeklinde yazıldığı anlaşılmıştır.⁶⁴ Çorûmî *Redd-i Bâtıl*'da *Hüsniye* kitabının Safevî hükümdarı Şah İsmâil döneminden sonra millet içerisinde tefrika ve bozgunculuk çıkarmak gayesiyle yazıldığını ifade etmektedir.⁶⁵ *Hüsniye*'nin yazarları bu kitap ile ilgili hayalî bir senaryo ortaya atarak, kitapla aynı ismi taşıyan *Hüsniye* isimli bir cariyenin Abbasi halifesi Harun er-Reşid'in huzurunda Sünnî âlimlerle olan münazaralarını ve bu münazaralardan galip gelmesinin

⁵⁹ Aydınli, *İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, 196.

⁶⁰ Sayın Dalkıran, "Çorumlu Bir Osmanlı Bilgini Ahmet Feyzi'nin İslam Fikir Ekolleri ile İlgili Düşünceleri", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. (Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2008), I/325.

⁶¹ Sayın Dalkıran, "Ahmet Feyzi Çorûmî'nin Hayatı, Eserleri ve 'Feyz-i Rabbânî Fî Redd-i Bâtıl-ı Îranî' Adlı Eseri", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu*, ed. Ahmet Sezikli (Çorum: Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık, 2006), 558.

⁶² Dalkıran, "Çorûmî'nin Hayatı, Eserleri", 559.

⁶³ Sayın Dalkıran, *Ahmet Feyzi Çorumi'nin el-Feyzü'r-Rabbani'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehli Sünnetin Şii Akidesine Tenkitleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000), 19.

⁶⁴ Dalkıran, *Ehli Sünnetin Şii Akidesine Tenkitleri*, 23.

⁶⁵ Ahmed Feyzî b. Alî Ârif Çorûmî, *Feyzu'r-Rabbânî fî Redd-i Bâtıl-ı Îranî* (Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 8995), 188b.

anlatıldığını ifade etmektedirler.⁶⁶ Münazara esnasında iman-küfür, peygamberlerin masumlğu, hidayet-dalâlet, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in vasîsi olup imâmetin onun evlatlarının hakkı olduğu, ümmetin 73 fırkaya ayrılıp sadece birinin kurtuluşa ereceği onunda Şîa olduğu gibi pek çok konu üzerinde durulmuştur.⁶⁷

Çorûmî'nin elinde 1298/1881 yılında Osmanlıca olarak neşr olunan *Hüsniye* kitabı mevcut olup, o bu kitabın baştan sona kadar değerlendirmesini yapmıştır. Önce bu kitapta yanlış olduğunu düşündüğü bir kelime, bir paragraf bazen bir cümle alıntılanarak buna bir iki cümle yahut yeri geldiğinde sayfalarca reddiye mahiyetinde cevap yazmıştır. Doğru olduğunu düşündüğü yerleri de işaret etmiştir. Çorûmî'nin uyguladığı bu metot onun takdir edilen yönlerindendir. Konuları cevaplarken kendi cümlelerini Türkçe olarak ifade edip, akabinde Arapça kaynaklardan iktibas yaparak onları nereden aldığını sonuna ilave etmiştir. Münazara kurallarına uyması ve kullandığı kaynakları ayırması onun eserinin özgün tarafını oluşturmaktadır. Kullanılan kaynaklar oldukça fazladır. Eser hakkında detaylı araştırma yapan Dalkıran, bu kaynakların 200'ün üzerinde olduğu sonucuna varmıştır. Bu kaynaklar arasında Hadis, Tefsir, Tarih, Gramer, Tasavvuf, Kelâm, Mezhepler Tarihi, İslam Hukuku ve Felsefe alanına ait eserler yer almaktadır. Kaynakların çoğu Ehl-i sünnet çizgisinde olup bir kısmı Şîa literatürüne ait eserlerdir.⁶⁸

Çorûmî'nin mezhepleri tasnifte 73 fırka hadisine yer vermesi, reddiyesini yaptığı *Hüsniye*'nin bu hadisi daha önce zikredilmeyen bir rivayetle ele almasından kaynaklanmaktadır.⁶⁹ Müellif mezkûr hadisin *Hüsniye* kitabındaki rivayetini eleştirerek hadisin Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* eserinde yer alan varyantını kitabına almıştır.⁷⁰ Çorûmî mezhepler hakkında bilgi verirken tasnifte Eş'arî makâlât ve fırak geleneğini model alarak ana bid'at fırkaları Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriye ve Müşebbihe şeklinde yediye ayırmaktadır. Fırkaların belli başlı ana düşüncelerine temas etmiş fakat detaylıca ele almamıştır. Eserin yazılış nedenine uygun olarak en fazla Şîa üzerinde durmaktadır. Müellif her ne kadar fırkaların tasnifinde iftirak hadisini

⁶⁶ Risale-i Hüsniye (Ankara: Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk.698/1), 5.

⁶⁷ Dalkıran, Osmanlı Devleti'nde Ehli Sünnetin Şii Akidesine Tenkitleri, 23.

⁶⁸ Dalkıran, Osmanlı Devleti'nde Ehli Sünnetin Şii Akidesine Tenkitleri, 255.

⁶⁹ Risale-i Hüsniye (Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk.698/1), 87-88.

⁷⁰ Çorûmî, *Feyzu'r-Rabbânî* (Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 8995), 220b; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/649.

referans edinse de fırkaların alt kollarının bazılarını zikretmekle yetinmiştir. Bu fırkaların görüşleri hakkında bilgi vermemiştir. Esasen bu şekilde fırkaların alt kollarını zikretmemesi muahhar kaynakların ortak özelliğidir. Eserin farklı ve özgün bir özelliği ise; müellifin mezheplerin etkilediği toplumların yaşantılarını inceleyerek, şahit olduğu canlı örnekler üzerinden toplumun yapısını iyi analiz edip onu eserine yansıtmasıdır.⁷¹

⁷¹ Çorumî, *Feyzu'r-Rabbânî* (Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 8995), 200b; Dalkıran, Osmanlı Devleti'nde Ehli Sünnetin Şii Akidesine Tenkitleri, 565.

Tablo 3: Çorûmî'nin *el-Feyzü'r-Rabbânî* Adlı Eserinde Fırkaların Tasnifi

FEYZÜ'R-RABBÂNÎ'DE FIRKALARIN TASNİFİ							
1. MU'TEZİLE	2. ŞİA	3.HAVÂRIC	3. MÜRCİE	4. CEBRİYYE	5. NECCÂRİYE	6. MÜŞEBBİHE	7. FIRKA-İ NÂCİYE
Mu'tezile yirmi fırkaya ayrılır. Ancak isimleri zikredilmemektedir.	Çulât Şîa Zeydiyye İmamiyye olarak üç ana fırkaya ayrılan Şîa tâli kollarla birlikte yirmi iki fırkaya ayrılır. Ancak eserde isimleri zikredilmemiştir.	Havaric yirmi fırkaya ayrılmıştır. Eserde alt kolların isimleri verilmemiştir.	Mürcie beş fırkaya ayrılmış, ancak alt kollar zikrolunmamıştır.	Cebriyye bir alt kola ayrılmıştır. Ancak isim verilmemiştir.	Neccariyye üç fırkaya ayrılmıştır. İsimler zikredilmeksizin sadece sayı verilmiştir.	Müşebbihe bir alt kola ayrılmıştır. Fırkanın ismi yer almamaktadır.	Ehli Sünnet yolu üzerine olan ve kurtuluşa erecek olan tek fırkadır.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.2.4. Şeyh Abdurrahman Aktepe ve *Keşfu'z-Zalâm fî Akâidi Fıraki'l-İslâm* Adlı Eseri

Şark medrese geleneğinin önemli isimlerinden biri olan Şeyh Abdurrahman Aktepe (ö. 1910) 1854 senesinde Diyarbakır'da doğmuştur. Diyarbakır ve çevre illerde medrese tahsili yapmıştır. Kur'ân ve Sünnet'e dayalı yaşam tarzını benimseyen Aktepe, aynı zamanda tasavvufî terbiye almış bir tarikat şeyhidir.⁷² Pek çok alanda eser telifinde bulunan müellifimizin itikâdî mezhepleri konu edindiği eseri *Keşfu'z-Zalâm fî Akâidi Fıraki'l-İslâm*'dır. Söz konusu eserini yazma sebebi ise öğrencileri ile *Şerhu'l-Akâid* derslerine devam ederken onlardan birinin, çeşitli kollara ayrılan İslam fırkalarını ve onların akidelerini tafsilatlı bir biçimde ortaya koymasını istediği şeklinde açıklar.⁷³ Aktepe'de öğrencilerinin bu isteğine kayıtsız kalmayarak onları bilgilendirmek amaçlı mezkûr eserini yazmıştır. Eser, Eş'arî makâlât geleneği takip edilerek oluşturulmuştur. Bu geleneğin farklı tasniflerinden biri olan Âmidî tasnifi esas alınmıştır.⁷⁴ Sırrı Girîdî ve Gümüşhânevi'de olduğu gibi bu tasnifte Osmanlı'da yaygın olan *Şerhu'l-Mevâkıf*'taki tasnif referans alınmıştır. Yani Âmidî'den dolayı olarak istifade edilmiştir. Müellif eserine Hz. Peygamber'in vefatı sonrası meydana gelen ihtilaflarla başlar. Aktepe fırkaları anlatmaya geçmeden evvel, Hz. Peygamber'in ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı ile ilgili hadisini Tirmizî'den alıntılarla aktarmaktadır. Aktepe, tıpkı el-Âmidî ve Cürçânî gibi fırkaları Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Nâciye olarak sekiz ana başlık halinde ayırdıktan sonra bu fırkalar ile ilgili kısa bilgiler aktarıp alt fırkalara değinmektedir. Alt fırkanın kime nispet edildiğinin açıklanmasının ardından temel görüşlerini açıklar. Sonra da “ben derim ki” ifadesiyle kendi görüşlerini aktarır.⁷⁵ Fırkaları değerlendirmesinde taraflı ve reddedici, hatta bazen tahkir edici bir tutuma sahip olduğu görülmektedir.

⁷² Murat Özeydin, “Abdurrahman Aktepe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/17.

⁷³ Metin Bozan, “Osmanlılar'ın Son Döneminde Makâlât ve Fırak Geleneği: Şeyh Abdurrahman Aktepe Örneği”, *Marife Bilimsel Birikim* 11/1 (2011), 119.

⁷⁴ Geleneğin diğer tasnif çeşitleri için bk. Gömbeyaz, *İtikâdi Fırka Tasnifleri*, 172 vd.

⁷⁵ Bozan, “Osmanlılar'ın Son Döneminde Makâlât ve Fırak Geleneği: Şeyh Abdurrahman Aktepe Örneği”, 120.

Tablo 4: Abdurrahman Aktepi'nin *Keşfü'z-Zalâm* Adlı Eserinde Fırkaların Tasnifi

KEŞFÜ'Z-ZALÂM'DA FIRKALARIN TASNİFİ							
1.MU'TEZİLE	2.Şİ'A	3.HAVÂRIC	4.MÜRCİE	5.NECCÂRİYE	6. CEBRİYYE	7. MÜŞEBBİHE	8.FIRKA-İ NÂCİYE
1.1. Vâsiliyye	2.1 Gulat	3.1.el-Muhakkime	4.1.Yûnusiyye	5.1.Burğûsiyye			
1.2.Amriyye	2.1.1.Sebe'iyye	3.2.Beyhesiyye	4.2.Ubeydiyye	5.2.Za'ferâniyye			
1.3.Hüzeyliyye	2.1.2.Kâmiliyye	3.3.Ezârika	4.3.Gassâniyye	5.3.Müstedrikiyye			
1.4. Nazzâmiyye	2.1.3.Beyâniyye	3.4.Necedât	4.4.Sevbâniyye				
1.5.Esvâriyye	2.1.4.Mugîriyye	3.5.Asfâriyye	4.5.Sümeniyye				
1.6.İşkâfiyye	2.1.5.Cenâhiyye	3.6.İbâdiyye					
1.7.Ca'feriyye	2.1.6.Mansûriyye	3.6.1Hafsiyye					
1.8.Bişriyye	2.1.7.Hattâbiyye	3.6.2Yezîdiyye					
1.9.Murdâriyye	2.1.8.Gurâbiyye	3.6.3.Hârisiyye					
1.10.Hişâmiyye	2.1.9.Zemmiyye	3.6.4.Ashâbu't-Tâat					
1.11.Sâlihiyye	2.1.10.Hişâmiyye	3.7.Acâride					
1.12.Hâbitiyye	2.1.11.Zürâriyye	3.7.1.Meymûniyye					
1.13.Hadbiyye	2.1.12.Yunûsiyye	3.7.2.Hamzeviyye					
1.14.Mameriyye	2.1.13.Şeytâniyye	3.7.3.Şu'aybiyye					
1.15.Sümâmiyye	2.1.14.Rezzâmiyye	3.7.4.Hâzimiyye					
1.16.Hayyâtiyye	2.1.15.Mufavvıda	3.7.5.Halfiyye					
1.17.Câhızıyye	2.1.16.Bedâ'iyye	3.7.6.Atrâfiyye					
1.18.Kâ'biyye	2.1.17.Nusayriyye	3.7.7.Ma'lumiyye					
1.19.Cübbâ'iyye	2.1.18.Bâtıniyye	3.7.8.Mechûliyye					
1.20.Behşemiyye	2.2.Zeydiyye	3.7.9.Saltıyye					
	2.2.1. Carudiyye	3.7.10.Se'âlîbe					
	2.2.2. Süleymaniyye	3.7.10.1.Ahnesiyye					
	2.2.3. Buteyriyye	3.7.10.2.Ma'bediyye					
	2.3.İmâmiyye	3.7.10.3.Şeybâniyye					
		3.7.10.4.Mükerremiyye					

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.2.5. Filibeli Ahmed Hilmi ve *Tarih-i İslâm* Adlı Eseri

Filipeli Ahmed Hilmi'nin (ö. 1914) “Tarih-i İslâm” adlı kitabı, R. Dozy'nin *Târîh-i İslâm*⁷⁶ ismiyle Abdullah Cevdet tarafından Türkçeye tercüme edilen kitabındaki hatalı görüşlerini tenkit maksadıyla yazılmış olup onun en önemli eseridir.⁷⁷ İslam tarihi ve itikadi fırkalar hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. Bu eser, klasik dönem fırkalar ile birlikte Vehhâbilik⁷⁸ gibi çağdaş dönem mezhebi akımları da ele alması bakımından farklıdır.

Filibeli, eserinde Hâricî⁷⁹ ve Şîî⁸⁰ fırkalarla beraber, Ehl-i Sünnet⁸¹ ve Mu‘tezile⁸² mezhebi ile ilgili de geniş bilgiler sunmuş; Mürcie,⁸³ Neccâriyye⁸⁴ Cebriyye⁸⁵ ve Müşebbihe⁸⁶ mezheplerini genel hatlarıyla, alt kolları da ayrı ayrı muhtasar bir biçimde ele almıştır. Onun mezheplere değinirken Ehl-i Sünnet ve Şîa üzerinde fazlaca durduğu görülmektedir.⁸⁷ Filibeli, Ehl-i Sünnet- Şîa çatışmasının Müslümanlara bir fayda sağlamadığı görüşünü savunarak, İslâm dünyasının birliği için mezheplerin birleştirilmesin lüzumu noktasında çaba göstermiştir.⁸⁸ Filibeli Ahmed Hilmi, klasik Mezhepler Tarihçilerinin eserlerindeki tasnif sistemini eleştirmiş, bu tasniflerinin tenkit ve tahlile dayanmayarak sırf sayı ve şekle dayalı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, bu tasnif sistemi sunî bir şekilde oluşturulmuş ve tasnifin referansı konumunda olan yetmiş üç fırka hadisinin⁸⁹ uydurulduğu görüşündedir. Şîî mezheplerin tasnifinde de söz konusu hadisin etkili olduğu iddiasındadır.⁹⁰

⁷⁶ Reinhart Pieter Anne Dozy, *İslam Tarihi*, çev. Abdullah Cevdet (İstanbul: Gri Yayınevi, 2006).

⁷⁷ Abdullah Uçman, “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/425.

⁷⁸ Şehbenderzade Ahmed Hilmi Filibeli, *Tarih-i İslam*, nşr. Hüseyin Hüsnü (Kostantiniye: Hikmet Matbaası, 1327), 2/599-608.

⁷⁹ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 2/437.

⁸⁰ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 2/428-435.

⁸¹ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 2/421-428.

⁸² Filibeli, *Tarih-i İslam*, 2/442-454.

⁸³ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 2/454.

⁸⁴ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 2/456.

⁸⁵ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 2/456.

⁸⁶ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 2/463.

⁸⁷ Süleyman Çam, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Mezheplere Dair Mülâhazaları”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 150.

⁸⁸ Çam, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Mezheplere Dair Mülâhazaları”, 151.

⁸⁹ Hadis hakkında detaylı bilgi için bk. Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160.

⁹⁰ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 2/421,422.

Filibeli, mezheplerle ilgili görüşlerini aktarırken analitik bir yöntem kullandığı ve tüm muhakeme ve değerlendirmelerini bilimsel ve gerçeklik perspektifine göre gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Zanna dayalı bilgilere ve rivayetlere daha az önem vererek, mezhepleri içinde bulundukları koşulların gerçeği bağlamında analiz etmeye gayret ettiği görülmektedir. Filibeli'nin, fırak yazarlarının kendi fikirlerini haklı göstermek için delillerini ayetlere ve hadislere dayandırmaya uğraştıkları, hatta birbirlerini lanetleyerek ve tekfir ederek suçlamaları şeklindeki hatalara düşmek istemediği anlaşılmaktadır. Filibeli'nin mezheplerle alakalı muhâkeme ve değerlendirmelerini kişisel çıkarlar veya siyasi sebepler uğruna değil, tarafsız bir şekilde yaptığı söylenebilir.

Tablo 5: Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Târîh-i İslâm* Adlı Eserinde Fırka Tasnifi

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN TÂRİH-İ İSLÂM ESERİNDE FİRKALARIN TASNİFİ							
1.EHL-İ SÜNNET	2.Şİ'A	3.HAVÂRIC	4.MU'TEZİLE	5.MÜRCİE	6.NECCARİYYE	7.CEBRİYYE	8.MÜŞEBBİHE
	2.1.Sebeiyye	3.1.Muhakkime	4.1.Vâsiliyye	5.1.Yunûsiyye	6.1.Zaferaniyye		
	2.2.Kâmiliyye	3.2.Ezrâkiyye	4.2.Hüzeyliyye	5.2.Ğassâniyye	6.2.Burğûsiyye		
	2.3.Albâiyye	3.3.Beyhesiyye	4.3.Nazzâmîyye	5.3.Tûmeniyye	6.3.Müstedrike		
	2.4.Muğiriyye	3.4.Necdiyye	4.4.Hâitiyye	5.4.Sevbâniyye			
	2.5.Manasûriyye	3.5.Sufriyye	4.5.Bişriyye	5.5.Merisiyye			
	2.6.Hattabiyye	3.6.İbâziyye	4.6.Muammeriyye				
	2.7.Hâşimiyye	3.6.1.Hafsiyye	4.7.Murdâriyye				
	2.8.Nu'mâniyye	3.6.2.Yezidiyye	4.8.Sümâmîyye				
	2.9.Yunûsiyye	3.6.3.Hârisiyye	4.9.Hişâmîyye				
	2.10.Nusayriyye	3.6.4.Râbia	4.10.Câhiziyye				
	2.11.Cenâhiyye	3.7.Acârîde	4.11.Hayyâtiyye				
	2.12.Gurâbiyye	3.7.1.Meymüniyye	4.12.Ka'biyye				
	2.13.Rizâmîyye	3.7.2.Hamzaviyye	4.13.Cübbâiyye				
	2.14.Zerâriyye	3.7.3.Şuaybiyye	4.14.Behşemiyye				
	2.15.Bedâiyye	3.7.4.Hâzîmiyye	4.15.Amriyye				
	2.16.Benâniyye	3.7.5.Halefiyye	4.16.Esvâriyye				
	2.17.Bâtîniyye	3.7.6.Etrâfiyye	4.17.İskâfiyye				
	2.18.Zeydiyye	3.7.7.Ma'lûmiyye	4.18.Ca'feriyye				
	2.19.İmâmîyye	3.7.8.Mechûliyye	4.19.Sâlihiyye				
		3.7.9.Saltıyye	4.20.Hadbiyye				
		3.7.10.Seâlîbe					
		3.7.11.Ma'bediyye					
		3.7.12.Şeybâniyye					
		3.7.13.Mükremiyye					

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.2.6. Abdullatif Harpûtî ve *Târîh-i İlm-i Kelâm* Adlı Eseri

İtikadî İslâm Mezhepleri, Osmanlı'nın son dönemlerine gelindiğinde müstakil risâleler şeklinde, bazen de Kelâm kitaplarının bir bölümü şeklinde ele alınmıştır. Ayrıca bahsi geçen zamanda “Kelâm Tarihi” dersi, müfredat programlarına girmiş ve bu isim altında eserler yazılmıştır. Klasik dönemdeki itikadî mezhepler, bu kitapların içerisinde zikredilmiştir.

Bu geleneğin önemli isimlerinden birisi de Abdullatif Harpûtî (ö. 1916) olup, *Târîh-i İlm-i Kelâm* adını verdiği eseri bir mukaddime, dört bab ve muhtelif alt başlıklardan meydana gelmektedir.⁹¹ Eserin muhtasar mezhepler târihi görünümünde olan birinci kısmında İslâm tarihi boyunca vucûd bulmuş olan itikadî fırkalar kısaca tanıtılmış, ikinci kısımda dinlere ve onların görüşlerine yer verilmiş, üçüncü kısımda felsefenin kısa şekliyle tarihsel süreci ele alınmış ve son kısımda ise zamanın inkârcı akımlarına değinilmiştir. Harpûtî'nin bu eseri her ne kadar Tarih-i İlmi Kelâm olarak isimlendirilse de içerik yönüyle milel-nihal türü eserlerle örtüşmektedir.⁹²

Mezkur eserde eş'arî tasnif geleneğine göre ana fırkalar, sekiz gruba ayrılmaktadır. Eserde ilk olarak Mu'tezile fırkasını ele alan Harpûtî, bu mezhebe klasik dönemdeki gibi Kaderiye ismini vermiştir. Kaderiyye'nin bid'at mezhep olduğuna dâir rivayetlere yer verdikten sonra Mu'tezile'nin birbirlerini küfür ile itham eden yirmi kola ayrıldığını ifade etmiştir.⁹³ Harputî, Mu'tezilî fikrin Kur'ân, Sünnet, akla ve hikmete zıt olduğunu göstermeye uğraşmıştır. Müellif “Tenbih” başlığıyla Ehl-i Sünnet taraftarlarını Mu'tezile'ye karşı ikaz etmiş, onların hevalarına uyan bir taife olduklarını ve inançlarının bir kısım vehmî, hayalî fikirlerden meydana geldiğini ortaya çıkarmaya çalışmıştır.⁹⁴

Harpûtî'nin İslâm mezheplerini ele alınırken yetmiş üç fırkayı önemli gördüğü anlaşılmaktadır. O ana fırkaları, Mu'tezile, Şîa, Haricîyye, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Fırka-i Nâciye olmak üzere sekize ayırmakta ve bu şekilde alt

⁹¹ Metin Yurdagür, “Abdullatif Harpûtî”, *Tdv İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1997), 16/237.

⁹² Erkan Yar, “Abdullatif Harpûtî ve Yeni Kelâm İlmi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1997), 235.

⁹³ Abdullatif Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1913), 34-47.

⁹⁴ Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 52-53.

firkalarla birlikte 73 sayısına ulaşılmıştır. Eserde yer verilen tasnife bakıldığında Harpûtî'nin er-Râzî, el-Îcî ve Cürcânî'nin yaptığı tasniften yararlandığı görölmektedir.⁹⁵

⁹⁵ Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 31.

Tablo 6: Harpûti'nin *Târîh-i İlm-i Kelâm* Eserinde Fırkaları Tasnifi

TARİH-İ İLM-İ KELÂM'DA FIRKALARIN TASNİFİ							
1.MU'TEZİLE	2.Şİ'A	3.HAVÂRIC	4.MÜRCİE	5.NECCÂRİYE	6.CEBRİYYE	7. MÜŞEBBİHE	8. FIRKA-İ NÂCİYE
1.1. Vâsiliyye	2.1 Gulat	3.1.Muhakkimetü'l Ülä	4.1.Yûnusiyye	5.1.Burğûsiyye	6.1.Mutavassıta		
1.2.Amriyye	2.1.1.Sebe'iyye	3.2.Beyhesiyye	4.2.Ubeydiyye	5.2.Za'ferâniyye	6.2.Mahda		
1.3.Hüzeyliyye	2.1.2.Kâmiliyye	3.3.Ezârıka	4.3.Gassâniyye	5.3.Müstedrike			
1.4. Nazzâmiyye	2.1.3.Beyâniyye	3.4.Necedât	4.4.Sevbâniyye				
1.5.Esvâriyye	2.1.4.Mugîriyye	3.5.Asfâriyye	4.5.Tûmeniyye				
1.6.İskâfiyye	2.1.5.Cenâhiyye	3.6.İbâziyye					
1.7.Ca'feriyye	2.1.6.Mansûriyye	3.6.1Hafsiyye					
1.8.Bişriyye	2.1.7.Hattâbiyye	3.6.2Yezîdiyye					
1.9.Murdâriyye	2.1.8.Gurâbiyye	3.6.3.Hârisiyye					
1.10.Hişâmiyye	2.1.9.Zemmiyye	3.6.4.Ashâbu't-Tâat					
1.11.Sâlihiyye	2.1.10.Hişâmiyye	3.7.Acârıde					
1.12.Habîtiyye	2.1.11.Zürâriyye	3.7.1.Meymûniyye					
1.13.Hadsiyye	2.1.12.Yunûsiyye	3.7.2.Hamziyye					
1.14.Muammeriyye	2.1.13.Şeytâniyye	3.7.3.Şuaybiyye					
1.15.Sümâmiyye	2.1.14.Rizâmiyye	3.7.4.Hâzimiyye					
1.16.Hayyâtiyye	2.1.15.Mufavvıda	3.7.5.Halefiyye					
1.17.Câhiziyye	2.1.16.Bedâiyye	3.7.6.Etrâfiyye					
1.18.Kâ'biyye	2.1.17.İshâkiyye	3.7.7.Ma'lumiyye					
1.19.Cübbâ'iyye	2.1.18.İsmâiliyye	3.7.8.Mechûliyye					
1.20.Behşemiyye	2.2.Zeydiyye	3.7.9.Saltıyye					
	2.2.1. Cârudiyye	3.7.10.Se'âlibe					
	2.2.2. Süleymaniyye	3.7.10.1.Ahnesiyye					
	2.2.3. Betriyye	3.7.10.2.Ma'bediyye					
	2.3.İmâmiyye	3.7.10.3.Şeybâniyye					
		3.7.10.4.Mükremiyye					

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.2.7. Müderris Mahmud Esad Seydişehirî ve *Tahlilî ve Tenkidî Tarîh-i Edyân* Adlı Eseri

Mahmud Esad Seydişehirî (ö. 1918), Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ihtisas bölümünde “Tarîh-i Edyân ve Mezâhib” dersinin müderrisliğini yapmıştır. Esad, *Tahlilî ve Tenkidî Tarîh-i Edyân* isimli eserinde Dinler Tarihi ve onun metodu ile ilgili genel bir değerlendirme yapmıştır. Ardında bu disiplinin gerekliliği hakkında araştırmalarını paylaşmıştır.⁹⁶ Dinin menşei konusu ile ilgili bilgi aktarırken itikadî ve fikhî olarak mezhep ayırımına girmeksizin Mu‘tezile, Eş‘arî ve Hanefî mezheplerinin akılla ilgili düşüncelerine yer vermektedir.⁹⁷ Antropomorfizm konusunu ele alırken erken dönem dinî fırkalardan Mücessime, Müşebbihe ve Bâtıniyye mezhepleri hakkında bilgi vermektedir. Mu‘tezile’nin sıfatlar konusundaki aşırı görüşlerinin Müşebbihe’ye benzememek için olduğu tezini ileri sürmektedir.⁹⁸

Müellif, eserin sonunda dinler ve mezhepler haritası niteliğinde tablolar vermiştir. Dünya’nın çeşitli yerlerinde yaşayan Müslümanların sayısını aktarmıştır. Bunları kategorilere ayırmış, son kısımda ise Müslümanların mezhepsel dağılımlarına temas etmiştir. Hanefî, Şafîî, Malikî, Hanbelî, Şîî mezheplerine mensup olanların sayısı tahmini olarak verilmiştir. Sayıları dört milyona ulaşan Hâriciler ise bu kategoride yer almamıştır.⁹⁹ Seydişehirî tarafından tercüme edilen İmâm Birgivî’nin *Ravzâtü’l-cennât* isimli risâlesi, bazı mezhebî görüşleri ve itikadî konuları açıklaması yönünden önemlidir. Sonuç olarak müellif, Dinler ve Mezhepler Tarihi derslerini işlerken metodolojiye ait konuları yüzeysel olarak ele almış ve meselenin detayına girmemiştir.

1.2.8. Haydarî-zâde İbrâhim Efendi ve *Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi* Adlı Eseri

Musul’un Erbil nâhiyesinde doğan Haydarî-zâde İbrahim Efendi (ö. 1933) ilmiye sınıfına mensub bir ailede yetişmiştir. Önemli devlet kademelerinde hizmet etmiş bir bürokrattır.¹⁰⁰ Haydarî-zâde 1916’da “Tarikatler ve Mezhebler Tarihi” dersini vermek üzere Medresetü’l-Vaizîn’e müderris olarak atanmıştır. Ders ile aynı adı taşıyan bir eser

⁹⁶ Mahmud Esad, *Tahlilî ve Tenkidî Tarih-i Edyân* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1918), 8-10.

⁹⁷ Mahmud Esad, *Tarih-i Edyân*, 25.

⁹⁸ Mahmud Esad, *Tarih-i Edyân*, 73.

⁹⁹ Mahmud Esad, *Tarih-i Edyân*, 140-141.

¹⁰⁰ Bk. Mehmet İpşirli - Kemal Beydilli, “İbrâhim Efendi, Haydarîzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2000, 21/297.

telif etmiştir. Bu eser ders notları şeklinde yazılmıştır. Eserin giriş kısmında alana dâir metodik bilgiler verilmiş ve klasik dönem fırkalarından bahsedilmiştir. Müellif genel anlamda dört temel konu üzerinde durmaktadır yoğunlaşmıştır. Bunlar;

- a) Nübüvvetin gerekliliği ve risâletin hikmetliliği meselesi.
- b) Çeşitli İslâm fırkaları.
- c) Ehl-i Sünnet mezheplerinin dörde ayrılması.
- d) İslam hükümlerinde bid‘atın yeri.¹⁰¹

Haydarî-zâde 73 fırka hadisini temel alarak, Ehl-i Sünnet’i Selefiyye, Mâtürîdiyye, Eş‘ariyye olarak üçe, bid‘at ehlini de Mu‘tezile, Mürcie, Şîa, Havâric olarak dört ana kola ayırmıştır. O, ana fırkaların alt kollarıyla birlikte 73 sayısına ulaşıldığı iddiasındadır. Ancak alt kolları sayarken bu sayıya ulaştırma gayretinde olmamıştır.

Müellife göre hadisteki 73 sayısı kesretten kinâyedir. Bu duruma âyet ve hadislerden örnek vererek açıklamaktadır.¹⁰² Ayrıca Haydarî-zâde mezkûr hadisin Kazvînî’ye (ö. 580/1184) ait *Sirâcü’l-‘ukûl* kitabında naklettiği bir diğer rivayeti aktarmıştır. Bahsi geçen hadiste peygamberin ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı, biri hariç hepsinin cennette olacağını haber verdiğini aktarır. Müellife göre her iki hadiste sahih olup te’vil edilebilir.¹⁰³ Haydarî-zâde hadisin bu varyantını, 73 fırkanın sadece birinin doğru yolda olduğu diğerlerinin yanlışla düştüğü, azaba layık olduğu, ancak tüm fırkaların şefaathı yoluyla cennete gireceklerini, bir tanesinin ise şefaate gerek olmadan cennete gireceği şeklinde tevil etmiştir.¹⁰⁴ Müellif Şehristânî’nin tasnif sistemini örnek almıştır.¹⁰⁵ Haydarî-zâde Ehl-i Sünnet’i merkeze almak suretiyle Mu‘tezile, Mürcie, Şîa ve Hâricî fırkaları alt kollara ayırma noktasında Ehl-i Sünnet’e itikâdi yönden yakın ve uzak olma hallerine bakarak değerlendirme yapmaktadır.¹⁰⁶ Örneğin müellife göre Mürcie

¹⁰¹ Haydarîzâde İbrahim Efendi, *Mezâhib ve Turuk-i İslâmiye Tarihi* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1335), 4.

¹⁰² Haydarî-zâde, *Mezâhib*, 107.

¹⁰³ Hadisin bu şekilde te’vil edilebileceği görüşüne Gazzalî de yer vermektedir. Bk; Huccetü’l-İslam el-İmam Ebû Hamid Muhammed b Muhammed el-Gazzali, *Faysalü’t-Tefrika Beyne’l-İslâm ve’z-Zendeka* (Dimaşk: Dârü’l-Hikme, 1986), 80-81; Kadir Gömbeyaz - Sadiye Seymen, “73 Fırka Hadisi ‘Allah’ın Geniş Rahmetini Daraltır mı?”, *Tevilat* 1/2 (2020), 339-340.

¹⁰⁴ Haydarî-zâde, *Mezâhib*, 108.

¹⁰⁵ Bk. Muhammed b Abdülkerim eş-Şehristani, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve’n-Nihal”*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 13.

¹⁰⁶ Süleyman Çam, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Mezhep Tartışmaları* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 112.

firkasının Ehl-i Sünnet'e en yakın olanları İmam-ı Azam yolunda olanlar, en uzak olan da Cehmiye fırkasıdır.¹⁰⁷ Bu şekilde diğer fırkaları da tasnif eden müellif, bid'at ehli olarak görülen İslam fırkalarının tekfir olunması görüşüne katılmamakta ve ulemânın da aynı görüşte olduğunu zikretmektedir.¹⁰⁸

Haydarî-zâde'nin genel olarak başvurduğu kaynaklar arasında *el-Fark*, *el-Milel*, *el-Kâmil*, *et-Temhîd*, *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Kisâs-ı Enbiyâ* yer almaktadır. Müellifin Ehl-i sünnet akîdesinin kısa bir özetini vermesi eserin özgün tarafıdır.¹⁰⁹

Haydarî-zâde, klasik İslâm mezheplerini konu edindiği mezkûr eserinde aynı zamanda çağdaş oluşumlara da yer vermektedir. Şîa'nın tenasüh inancında olan Bâtıniyye mezhebine bağlı Nusayrî ve Dürzî fırkalarının, İsnaaşeriye fırkasından Şeyhiyye ve Keşfiyye'nin, bunlardan da Bâbî mezhebinin ortaya çıktığını, Ehl-i Sünnet'in fıkıh mezhebi olan Hanbelî Mezhebinden Vehhabîliğin ortaya çıktığını, ayrıca Hindistan civarında Hz. İsa'nın yer yüzüne tekrar ineceği inancından beslenerek Müslümanları hidayete ulaştırmak üzere Mesih ismiyle zuhur eden Mirza Gulam Ahmed Kadiyânî'ye bağlı Ahmediyye adında yeni bir oluşumun da ortaya çıktığını haber vermektedir.¹¹⁰ Ayrıca çağdaş dönem mezheplerinden Vehhâbilik ile ilgili dönemin ünlü ilmî dergisi olan *Sebilürresâd*'da birçok makalesi yayınlanmıştır.¹¹¹ *Mezâhib* isimli eser, on dokuzuncu asrın yazarlarından birisinin, İslâm fırkalarını nasıl analiz ettiğini, nerelerde hangi kaynakları kullandığını ve nasıl bir mezhepler tarihi kitabı telif ettiğini göstermesi yönünden önemlidir.

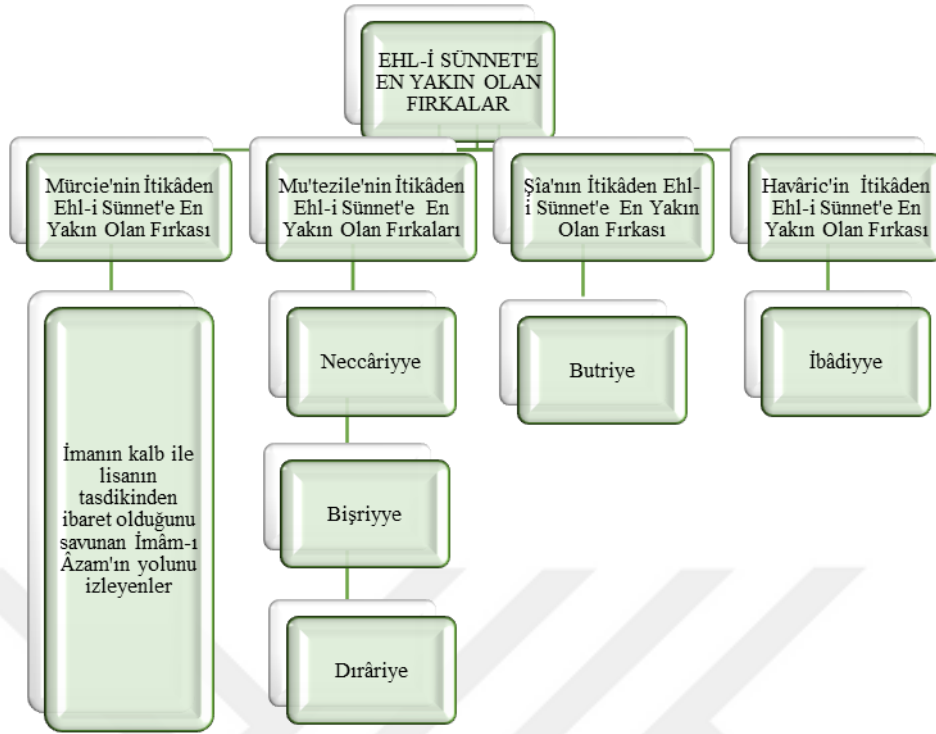
¹⁰⁷ Esâsen bu şekilde bir tasnif İbn Hazm'ın *el-Fasl*'ında da görülmektedir. Bk. 'Alî İbn-Ahmad İbn-Hazm, *El- Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 76-93; Haydarîzâde İbrahim Efendi, *Mezâhib*, 7.

¹⁰⁸ Haydarî-zâde, *Mezâhib*, 109.

¹⁰⁹ Haydarî-zâde, *Mezâhib*, 4.

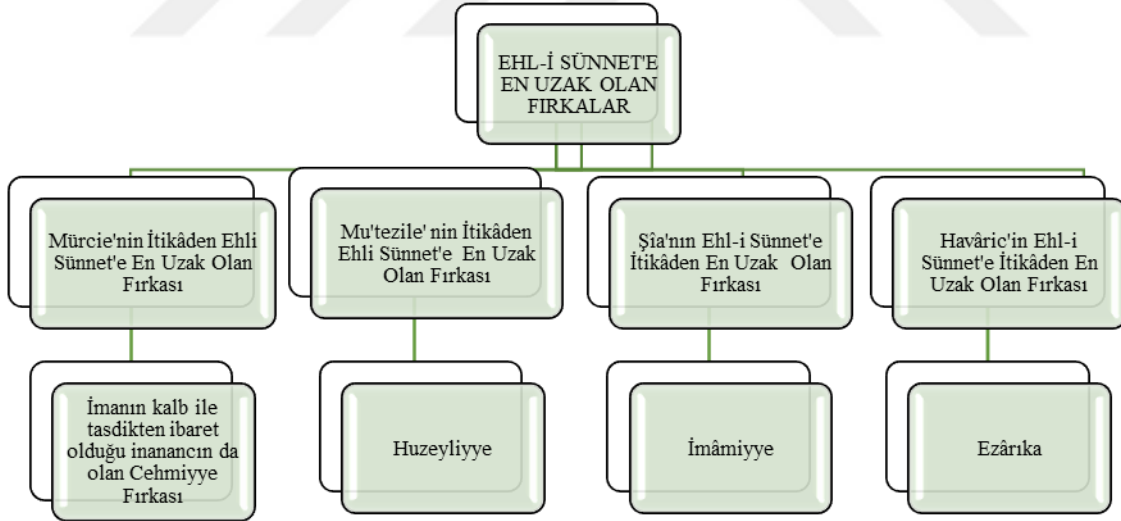
¹¹⁰ Haydarî-zâde, *Mezâhib*, 103.

¹¹¹ İbrâhim Haydarî-zâde, "Vahhabilik-1", *Sebilü'r-Reşad Dergisi* 17/441 (1919), 203-205; İbrâhim Haydarî-zâde, "Vahhabilik-2", *Sebilü'r-Reşad Dergisi* 17/442 (1919), 216-218; İbrâhim Haydarî-zâde, "Vahhabilik-3", *Sebilü'r-Reşad Dergisi* 18/443 (1919), 3-5; İbrâhim Haydarî-zâde, "Vahhabilik-4", *Sebilü'r-Reşad Dergisi* 18/448 (1919), 64-66.

Şekil 1: Şeyhülislam Haydârî-zâde İbrahim Efendi'nin *Mezâhib ve Turuk-i İslâmiye Tarihi* Eserine Göre Ehl-i Sünnet'e En Yakın Olan Fırkalar¹¹²

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 2: Şeyhülislam Haydarî-zâde İbrahim Efendi'nin *Mezâhib ve Turuk-i İslâmiye Tarihi* Eserine Göre Ehl-i Sünnet'e En Uzak Olan Fırkalar¹¹³

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹¹² Çam, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Mezhep Tartışmaları*, 119.

¹¹³ Çam, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Mezhep Tartışmaları*, 119.

1.2.9. İzmirli İsmâil Hakkı ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Çalışmaları

Fırka ve mezheplerle ilgili konularda görüş bildiren diğer bir kelâm müellifi İsmail Hakkı İzmirli (ö. 1946) olup kendisinin mezheplerle alakalı görüşlerini “Küllâbiye Mezhebi”¹¹⁴, “Kadı Ebû Ya’la Mezhepleri”¹¹⁵ adlı makalelerinden, *Te’âlim-i Mu’tezile ve Nusayriyye, Şeyhiyye, Babâiyye, Vehhâbiyye*¹¹⁶ ismiyle yazdığı kitabında bulmak mümkündür. Ayrıca kelâma dâir telif ettiği *Yeni İlm-i Kelâm ile Mulahhas ilm-i tevhîd*, ve *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme* ile isimli eserlerinin içerisinde yer alan bazı bölümler de mezheplerle alakalıdır. Örneğin *Muhassal*’da İslam mezheplerini, fıkıh mezhepleriyle beraber geniş bir şekilde ele almaktadır. Şîa, Hâriciyye, Zeydiyye ve İmâmiyye gibi İslam mezhepleri hakkındaki ayrıntılı bilgiler vermekte ve hatta eserin büyük bir bölümünü doğrudan fırkalar oluşturmaktadır.¹¹⁷

İzmirli’nin *Yeni İlm-i Kelâm* isimli çalışması, önceki eserinden daha kapsamlı, kendi görüşlerini de sunduğu itikadî ve siyasî mezhepleri anlattığı kitabıdır. Bu eserde önce geçmişte yaşamış olan itikadî ve siyasî fırkalar hakkında bilgi verilmiştir. Fırkaların oluşmasını, genel ve özel olarak iki sebep şeklinde ortaya koymuştur. İzmirli, genel sebebin fikir özgürlüğü, özel sebebi ise siyasî ve ilmî olarak tekrar ikiye ayırmıştır. Harûrîler ve Şîîler siyasî olarak ilk ihtilafı oluşturmuşlardır. Kaderiyye, Mürchie ve Cehmiyye ise ilmi anlamdaki ihtilaf tarafını oluştururlar. Müellif siyasî amacı olan fırkaların günümüzde varlıklarını sürdürebildiklerini, ancak ilmî amacı olanların ise devam ettiremedikleri düşüncesindedir. Düşünce sistemlerini zamanımıza ulaştırabilenler Sünnîler, Hâricîler ve Şîa’dır.¹¹⁸ İzmirli, mezkûr eserinin “Liyevm Mevcûd Olan Fırkalar” bölümünde günümüzde varlığını devam ettiren Ahmedîyye, Vehhâbiyye ve Mehdiyye gibi çağdaş oluşumlara yer vermiştir. Bu fırkaların oluşum sebepleri, tarihçeleri ve görüşleri ile ilgili bilgiler aktarmıştır.¹¹⁹ İzmirli, genel anlamda mezhepleri tarafsız bir şekilde ele alan müelliflerden olmasına karşın yine de hak ehli ve

¹¹⁴ İsmâil Hakkı İzmirli, “Küllâbiye Mezhebi”, *Dârü'l-Fünûn İlmîyât Fakültesi Mecmuası*, (1925).

¹¹⁵ İsmâil Hakkı İzmirli, “Kadı Ebû Ya’la Mezhepleri”, *Dârü'l-Fünûn İlmîyât Fakültesi Mecmuası*, (1925).

¹¹⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Nâsiriyye - Dürziyye - Şeyhiyye - Babâiyye - Vehhâbiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 3738), 17.

¹¹⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1336), 79-144. Bk. Avni İlhan, “İzmirli’nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları”, *İzmirli İsmail Hakkı*, ed. Mehmet Şeker - Adnan Bülent Baloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 71-76.

¹¹⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul, 1343), 107-108.

¹¹⁹ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1343, 110.

bâtıl ehli ayrımını yaparak, Bağdâdî, İbn Hazm ve Şehristânî gibi düşünürlerin etkisi altında kalmıştır.¹²⁰ Müellif eserlerini oluştururken oldukça titiz davranmış olup kaynaklara yaklaşımı ve onlara verdiği değer önemli görülmektedir. O, dini bir meseleyi açıklarken bilinen meşhur Müslüman âlimlerin fikirlerine başvurmuş, onların izah ve yorumlarını dikkate almıştır. Müellifin zengin bir literatür bilgisinin olduğu anlaşılmaktadır. Zîra hangi mezhep hakkında bilgi veriyse sonunda kaynaklarını sıralamıştır.

1.3. İtikadî İslam Mezheplerini Konu Edinen Eserlerin Belirgin Özellikleri

Tanzimat döneminde fırka ya da mezhepler, ağırlıklı olarak Kelâm veya Kelâm Tarihi kitaplarında ele alınmıştır. Klasik dönemde ortaya çıkmış olan mezhepler ve dönem itibarıyla durumları ele alınmıştır. Mezheplere dâir eserleri olan müellifler, her bir fırkayla ilgili malumat vermişler ve klasik dönem kaynaklarını kullanma konusunda hassasiyet göstermişlerdir. Bu dönemde telif edilen eserlerde mezheplerin ortaya çıkmaya başladığı süreçteki din ve mezhep algısı hakkında çeşitli analizler elde edilmiş olmasına karşın ana düşüncenin çok da dışına çıkılmadığı görülmektedir. Tanzimattan sonra mezheplerle ilgili yapılmış olan çalışmaların genel özelliği, Sünnî anlayışın savunulması, fırka-i nâciye konusunun ele alınması ve Şîî mezheplerin karşısında mücadele etme şeklinde olmuştur.¹²¹ Bu dönemde telif edilen eserlerin en belirgin özellikleri aşağıdaki başlıklar altında ele alınabilir.

1.3.1. Geçmiş İtikadi Fırka Tasniflerinin Tekrar Edilmesi

Tanzimat dönemi fırak literatüründe geçmiş itikadi fırka tasniflerinin tekrar edilmesi yaygın bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem literatüründe, önceki dönemlerde yapılan fırka tasnifleri ve sınıflandırmaları temel alınarak, çeşitli fırkaların isimleri ve özellikleri yeniden ele alınmış ve tasnifler oluşturulmuştur. Genel anlamda müellifler iftirak hadisi bağlamında fırkaları sınıflandırmışlardır. Çoğu yetmiş üç sayısını hakiki anlamda kabul edip fırkaları bu sayıyla sınırlandırma çavası içerisinde olmuşlardır. Bazıları ise bu sayının kesret ifade ettiği düşüncesiyle tasniflerini şekillendirmişlerdir. Söz konusu dönemde Sırrı Giridî, Ömer es-Sunkûrî, Ahmed Feyzi Çorûmî, Abdurrahman Aktepî, Haydari-zâde İbrahim Efendi, Abdullatif Harpûtî gibi

¹²⁰ İlhan, “İzmirli’nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları”, 76.

¹²¹ Aydın, *İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, 250.

müellifler, klasik literatürü ve tasnifleri tekrar eden önemli isimler arasındadır. Bu müellifler, geçmişte yapılan tasniflere dayanarak kendi tasniflerini oluşturmuş ve fırak literatürüne katkıda bulunmuşlardır.

1.3.2. Fırka Tasniflerine Güncel Grupların İlave Edilmesi

Tanzimat dönemi müelliflerinin çoğu kez klasik mezhepler tarihi yazıcılığını tekrar ettiğini ifade etmiştik. Ancak bu konuda istisnalar da yok değildir. Filibeli Ahmed Hilmi, Haydarî-zâde ve İzmirli İsmail Hakkı bu istisnalar arasındadır. Onlar eserlerinde yalnızca ilk dönem itikadi mezhepleri değil, aynı zamanda kendi zamanlarında ortaya çıkan mezhebî akımlar hakkında da bilgi vermektedirler. Bu şekilde, dönemlerindeki çağdaş gelişmeleri dikkate alarak daha kapsamlı bir perspektif sunmuşlardır.

Bu isimlerden Filibeli Ahmed Hilmi *Târîh-i İslâm* isimli eserinde klasik mezheplerin yanında Vehhâbilik¹²² ile ilgili malumatlar vermektedir. Haydarî-zâde ise *Mezâhib*'inde Nusayriyye, Dürziyye, Şeyhiyye, Keşfiyye, Babîlik ve Ahmediyye gibi çağdaş oluşumlara değinmiştir.¹²³ Ayrıca hem mezkûr eserinde hem de Sebilürreşad dergisinde Vehhabîlik hakkında görüşlerini aktarmıştır. İzmirli İsmail Hakkı'da klasik mezheplere ilave olarak Nusayriyye, Şeyhiyye, Babâiyye, Vehhâbiyye¹²⁴ isimli kitabında çağdaş mezhepleri konu edinmiştir. *Yeni İlmi Kelam* eserinin günümüzde mevcut olan fırkalar başlığı altında Ahmediyye, Vehhâbiyye ve Mehdiyye gibi mezheplerin ortaya çıkma sebepleri, tarihçeleri ve görüşleri hakkında detaylı bilgiler sunmuştur.¹²⁵

¹²² Filibeli, *Tarih-i İslam*, 2/599-608.

¹²³ Haydarî-zâde, *Mezâhib*, 103.

¹²⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Nâsırıyye - Dürziyye - Şeyhiyye - Bâbiyye - Vehhâbiyye* (İzmirli ismail Hakkı, 3738).

¹²⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, 1343, 110.

BÖLÜM 2: BİR FIRAK ESERİ OLARAK *EN-NETÂYİCÜ'L-I'TİKÂDİYYE* VE MUHTEVA ANALİZİ

2.1. Eserin Ünik Nüshası ve Nüshanın Özellikleri

Tam adı *en-Netâyicü'l-i'tikâdiyye fî usûli'l-fıraki'l-İslâmiyye* olan eser, Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi'nin yazma eserler bölümünde 2435 numaralı mecmua içerisinde 3121 nosuyla kayıtlıdır.¹²⁶ Aynı mecmua içerisinde sekiz adet eser bulunup bu kitap yedinci sırada 100a- 108b varakları arasındadır. Mecmua içerisinde *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*¹²⁷, *Şerh-i Akâid-i Nesefiyye*¹²⁸, *Metnün min usûli'l-hadîs*,¹²⁹ *Zübde fî Şerhi Kasideti'l-Burde*,¹³⁰ *Risâle-i imtihâniyye-i Ahmediyye*¹³¹, *Risâle Ta'biratı istiâre*,¹³² *Netâyicü'l-i'tikâdiyye fî usûli'l-fıraki'l-İslâmiyye*¹³³ ve *Şerhu'l-Emsile*¹³⁴ yer almaktadır.

Mecmua 245x165 mm. ebatlarında olup siyah meşin ciltle kaplıdır. Birinci kitap ile son iki kitapta müstensihin ferağ kayıtları mevcuttur. Ancak mecmuanın hangi tarihte yazıldığı ya da yazarının kim olduğu belirtilmemektedir. Bununla beraber mecmuadaki üç eserin tek kişi tarafından istinsah edilmiş olması ayrıca yazı biçimindeki benzerlik diğer eserlerinde aynı kişi tarafından istinsahının yapılmış olabileceğini akla getirmektedir. Temellük kaydı olmayan mecmuanın ferağ kaydında müstensih şunları aktarmaktadır:

“Risâle Allah'ın inayeti ve hidayeti ile tamam oldu. 1280 yılında sona erdi. Rağbet gören bu risâlenin yazılması Allah'ın merhametine ihtiyacı olan kulu Süleyman Sâlih b. el-Hacı Muhammed el-Günyüzü tarafından Kütahya'nın ilçelerinden biri olan Virancık'ta, 1280 yılının hicri aylardan zilka'de ayının 24'ü itibarıyla tamamlandı.”¹³⁵

¹²⁶ Gömbeyaz, “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Kayıp Fırak Risalesi”, 743.

¹²⁷ Ahmet Ziyâüddîn Gümüşhânevî, *en-Netâyicü'l-i'tikâdiyye fî usûli'l-fıraki'l-İslâmiyye* (Kütahya: Kütahya Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 1b-71b.

¹²⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 72a-81a.

¹²⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 81b-83b.

¹³⁰ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 85a-94b.

¹³¹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 96b-98a.

¹³² Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 98a-99b.

¹³³ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100a-108b.

¹³⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 113a-120b.

¹³⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108b.

Netâyicü'l-i'tikâdiyye, 9 varaktan oluşmaktadır. Her bir varakta satır sayısı 20 ila 30 arasında olup birbirine eşit değildir. Dış tarafı 245x165 mm, iç kısmı ise 205x140 mm'dir.¹³⁶ Yazısı okunaklı olmakla birlikte pek çok yazım hatası karşımıza çıkmaktadır.

2.2. Eserin İsmi, Yazılış Gayesi, Tarihi, Kapsamı ve Üslubu

Eserin ismi ile ilgili bilgiye besmele yazısının hemen sağ tarafında çerçeve içerisinde belirtilmiş “*Hâza Kitabu Netâyici'l-i'tikâdiyye fî usûli'l-fırakı'l-İslâmiyye*” yazısından ulaşılmaktadır. Aynı zamanda müellif metnin dibâce kısmında da kitaba bu ismi verdiğini açıklamıştır. Müellif kitabını isimlendirdikten sonra risâlesini *Mevâkıf* ve onun Seyyid Şerif'e ait şerhinden topladığını, her fende doğru olan maksadın delillerin değil meselelerin öğrenilmesi olduğundan hareketle delillere temas etmeden meseleler üzerine yoğunlaştığını ifade eder. Burada müellif fırkaların görüşlerini yalın bir şekilde vererek onların görüşlerinin doğruluğuna veya yanlışlığına değinmeyeceğini ifade etmektedir. Müellifin eseri ne zaman yazmaya başladığı veya ne zaman bitirdiğiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak ferağ kaydında müstensih eseri 1880 yılında tashih ettiğini aktarmıştır. Eserin içeriğinden kurtuluşa eren fırka ile dalâlette olan fırkaların tespiti için yazıldığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen müellif fırkaları ele alırken tasvîri bir metot kullanıp, onları kötüleme, itibarsızlaştırma gibi tutumlardan uzak durduğu görülmektedir. Bunun sebebi ise Eş'arî fırak geleneğinin Şehristânî ve ondan sonrasının uyguladığı üslubun bir yansıması olduğu söylenebilir.

2.3. Eserin Aidiyeti

Tezimize konu edindiğimiz bu eserin incelenmesi sırasında birtakım problemlerle karşılaşmıştır. Bu problemlerden birisi de eserin Gümüşhânevî'ye aidiyeti hususudur. Zîra eserin ne dibâce kısmında ne de ferağ kaydında müellif hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte nüshanın Gümüşhânevî'ye ait olduğuna dair bazı deliller bulunmaktadır. Nitekim Gömbeyaz, tebliğ metni olarak hazırladığı çalışmasında bu hususlara işaret etmekte ve risâlenin Gümüşhânevî'ye aidiyetinin kuvvetle

¹³⁶ Rifat Türkel, “*Netâyicü'l-İtikâdiyye Fî Usûli'l-Fırakı'l-İslâmiyye* İsimli Risâlenin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirmesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 48 (2016), 368.

muhtemel olduğu sonucuna varmaktadır.¹³⁷ Gömbeyaz'ın da işaret ettiği hususlardan hareketle nüshanın aidiyeti noktasındaki delilleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- a) Müellif tarafından eserin isminin belirtilmesi. Risâlenin ilk sayfasında besmelenin hemen sağ köşesinde çerçeveye alınmış bir şekilde eserin ismi verilmektedir. Ayrıca metin bölümünde de bu risâleye “*en-Netâyicü'l- i'tikadiyye fî usûli'l-fıraki'l-İslâmiyye*” isminin verildiği müellif tarafından beyan edilmektedir.¹³⁸ Ayrıca bibliyografik kaynaklar incelendiğinde başka müelliflere ait bu isimde bir eser mevcut değildir.¹³⁹
- b) Tarihsel uyum. Gümüşhânevî'nin talebesi ve mürîdi olan Sunkûrî'ye tercüme etmesi için verdiği *en-Netâyic*'in istinsah tarihi 1280 olup, eserini bu tarihten önce yazdığı bilinmektedir. Sunkûrî'nin eseri olan *Zübdetü'l-Akâid*'in ise 1281 senesinde yazılmış olduğu göz önünde bulundurulduğunda aralarındaki tarihsel uyum fark edilmektedir. Zîra Sunkûrî, hocasının kendisine tercüme etmesi için verdiği eseri hiç vakit kaybetmeden yazmaya başladığını beyan etmektedir. Mezkûr eserin istinsah tarihi ile *Zübde*'nin yazılış tarihlerinin yakın olması bu iddiayı kuvvetlendirmektedir.¹⁴⁰
- c) Sunkûrî'nin *en-Netâyic* ile ilgili verdiği bilgilerin nüsha ile örtüşmesi. Sunkûrî Gümüşhânevî'nin mezkûr eseri ile ilgili aktardığı bilgilere göre risâle müstakil Arapça bir risâle olup aynı zamanda küçük hacimlidir. Sunkûrî'nin bu tanımlamasıyla elimizdeki nüsha örtüşmektedir. Ayrıca Sunkûrî, hocasının eserini *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Mekâsıd* ile aynı ibarelerden alıntıldığını aktarır. Elimizdeki yazmada ise müellif bu eseri *el-Mevâkıf* ve Seyyid Şerîf'in yazdığı şerhinden derlediğini, mecmuaya itimadın artması için latif ibarelerden yazdığını aktarmaktadır.¹⁴¹ Bununla birlikte Sunkûrî'nin ifadelerinde *Mekâsıd* geçmekte ancak elimizdeki nüshada ise *Mekâsıd*'dan alıntıldığını ifadesi geçmemektedir. Gömbeyaz

¹³⁷ Gömbeyaz, “Gümüşhânevî'nin Kayıp Fırak Risalesi”, 751.

¹³⁸ Gömbeyaz, “Gümüşhânevî'nin Kayıp Fırak Risalesi”, 744.

¹³⁹ Kâtip Çelebi vd., *Keşfü'z-zünun an esâmii'l-kütüb ve'l-fünûn* (Ankara: Maarif Vekâleti, 1947); İsmail Paşa b Mehmed Emin el-Bağdadî vd., *Hediyetü'l-arifin, Esmaü'l-müellifin ve Âsârü'l-musannifin* (Ankara: Maarif Vekaleti, 1955).

¹⁴⁰ Gömbeyaz, “Gümüşhânevî'nin Kayıp Fırak Risalesi”, 745.

¹⁴¹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100a.

bu hususta Sunkûrî'nin ya hatâen böyle yazdığını ya da risâlenin muhtevasında *Mekâsîd*'dan alıntılandığına dair düşüncelerinin olduğu kanısına varmaktadır.¹⁴²

- d) *en-Netâyic*'in tercümesi olduğu bilinen *Zübdetü'l-akâid*'in içeriğinin elimizdeki nüsha ile uyumu. İki eser karşılaştırıldığında büyük ölçüde benzerlik söz konusu ise nüshanın Gümüşhânevî'ye aidiyeti kuvvetle muhtemeldir. Sunkûrî *Zübdetü'l-akâid*'de birebir tercüme yapmamış, kendi düşüncelerine ve farklı kaynaklara da yer vermektedir. Bu yönüyle yapılan tercüme notlandırılmış çeviriye benzemektedir. Mütercimmin görüşleri metin içerisine dahil olup ayırt edilememektedir. Ancak metnin geneline bakıldığında gerek fırkaların tasnifi gerek fırkaların görüşleri elimizdeki nüsha ile uyumluluk arz etmektedir.¹⁴³ Çalışmamızda her iki nüshanın karşılaştırılması adına iki örnek kullanılmıştır. Birinci örneğimiz Mu'tezile'nin beşinci fırkası olan Esvâriyye, ikinci örneğimiz ise Mürchie'nin beşinci fırkası olan Tûmeniyye'dir.

Örnek: *en-Netâyic*'de Esvâriyye fırkası

“Mu'tezilenin beşinci fırkası Esvâriyye'dir. Bunlar [Ali] el-Esvârî'nin [ö. 240/854] tâbileridir. Görüşlerinde Nazzâmiyye fırkasıyla mutabıktırlar. Bunlara ek olarak şöyle demişlerdir. Allah Teâlâ mevcudiyetini haber verdiği veya mevcudiyetini bildiği şeye kadir değildir. Fakat insan kâdirdir. Zîra insanın kudreti iki zıttta eşit şekilde elverişlidir.”¹⁴⁴

***Zübdetü'l-akâid*'de Esvâriyye fırkası**

“Beşinci fasıl, Mu'tezile tâifesinden Esvâriyye'dir. Ve bunlar Esvâr isimli bir kişinin arkadaşlarıdır. Esvâr mezhebinde Nazzâm'ı takip etmiştir. Ancak onların küfrü üzerine ilaveten derki Allah Te'âlâ yokluğuyla haber verdiği veya yokluğunu bildiği eşyayı yaratmaya kâdir değildir. Fakat insan onun üzerine kâdirdir. Zîra insânın iki zıddı halk etmeye liyakatı vardır.”¹⁴⁵

İki metni karşılaştırdığımızda benzerlik dikkate şayandır. Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*'in bu bölümünde *en-Netâyicü'l-i'tikâdiyye* olduğunu düşündüğümüz elimizdeki nüshanın

¹⁴² Gömbeyaz, “Gümüşhânevî'nin Kayıp Fırak Risalesi”, 745.

¹⁴³ Gömbeyaz, “Gümüşhânevî'nin Kayıp Fırak Risalesi”, 746.

¹⁴⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 101b.

¹⁴⁵ es-Sunkûrî, *Zübdetü'l-akâid*, 52; Küllü, Sunkuri'nin *Zübdetü'l-Akâid Nuhbetü'l-Fevâid Adh Eseri*, 166.

bire bir tercümesini yapmış denilebilir. Bu da eserin Gümüşhânevî'ye nisbetini kuvvetlendirmektedir.

Örnek 2: *en-Netâyic*'de Tûmeniyye Fırkası

“Mürcie'nin beşinci fırkası Tûmeniyye'dir. Bunlar Ebû Mûaz et-Tûmenî'nin ashabıdır. Demişlerdir ki: İman; marifet, tasdik, muhabbet, ihlas ve peygamberin getirdiklerini kabul etmektir. Bunların hepsini veya bazısını inkâr etmek küfürdür. Bunların bazısı iman olmaz. Küfür olduğunda icmâ-ı ümmet olmayan bir günahı işleyen kimsenin fâsıklık yapıp asi olduğu söylenir ancak bu kimsenin fâsık olduğu söylenilmez...”¹⁴⁶

Zübdetü'l-Akâid'de Sevmeniyye [Tûmeniyye] Fırkası

“Beşinci fasıl, Mürciyye'den Sevmeniyye'dir. Ve Bunlar Ebû Mu'âzi's-Sevmenî isimli bir kimsenin takipçileridir. Derler ki imân, Allah ve elçisini bilmek ve iman etmek ve ihlâs ve sevgiyle beraber ikrâr etmektir. Ve bunların tamamını veya bazısını terk, küfürdür. Bunların bir kısmı iman bir kısmı da iman değildir. Ve icma'i ümmetle küfür olduğu sabit olmayan bir günahı, işleyene fâsık işledi denir. Fâsıkdır denilmez...”¹⁴⁷

Her iki metin incelendiğinde fırkanın ve kurucusunun ismi hariç, görüşleri elimizdeki nüsha ile örtüşmektedir. Sunkurî'nin fırkanın ismi ve kurucusunu hatâen yanlış beyan ettiği kanaatindeyiz. Zîra ne Gümüşhânevî ne de onun yararlandığı kaynaklar olan *Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta bu fırkanın ismi Sevmeniyye olarak geçmemektedir.¹⁴⁸ Metnin geneli elimizdeki nüsha ile benzer olup, şablon olarak kullanılmış Sunkurî buna ilave ve açıklamalar yaparak zenginleştirmiş, salt bir tercüme gibi görülmesinin önüne geçmiştir. Böylelikle eser yeni özgün bir eser hüviyetine bürünmüştür.

¹⁴⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

¹⁴⁷ es-Sunkurî, *Zübdetü'l-akâid*, 80; Küllü, *Sunkurî'nin Zübdetü'l-Akâid Nuhbetü'l-Fevâid Adlı Eseri*, 202.

¹⁴⁸ Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b Ahmed b Abdülgaflar İci, *Kitâbü'l-Mevâkıf* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1997), 428; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/429; Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107b. Mezkûr mezhebin ismi Âmidî ve Şehristânî'nin eserlerine bakıldığında da Tûmeniyye olarak geçmektedir. Bk. İmam Seyfüddin el-Amedî, *Ebkaru'l-Efkâr fî Usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdi (Kahire: Dârü'l-Kutubi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004), 88; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 138.

- e) Gümüşhânevî'nin fırkalarla ilgili bir başka eserinin elimizdeki nüsha ile uyumu.¹⁴⁹ Müellifin bu alandaki diğer eseri *Câmiu'l-mütun*'dur. Eserin ikinci kısmı olan "Elfaz'ı- Küfür" başlığında fırkaların tasnifine yer vermiştir. Elimizdeki nüsha ile karşılaştırdığımızda *Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Mevâkıf* da olduğu gibi bir tasnif yöntemi kullanılmıştır. Bu da eserin Gümüşhânevî'ye nispetini kuvvetlendirmektedir.¹⁵⁰

2.4. Eserin Kaynakları

Gümüşhânevî risâlesinin baş tarafında kitabını "*Mevâkıf*" ve onun şerhi olan "*Şerhu'l-Mevâkıf*"dan derlediğini ifade etmiştir.¹⁵¹ Ayrıca son kısımlara doğru "*Âmidî*'nin dediği gibi" ifadesiyle *Ebkâr*'dan da yararlandığı görülmektedir.¹⁵² *Netâyic*'i kaynakları ile karşılaştırdığımızda eserin orijinal bir eser mi yoksa kaynakları tekrar mı ettiği hususu aydınlatılmış olacaktır. Bu değerlendirme *Netâyic*'in fırak yazıcılığındaki yeri açısından önemli bulunmaktadır. Kronolojik olarak değerlendirmenin ilk önce İcî'nin (ö. 756/1355) *Mevâkıf*'i ile olması uygun görülmüştür. *Mevâkıf*'da ana fırkalar Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Nâciye şeklinde tasnif edilmiştir.¹⁵³ Fırkalar ile alakalı bilgiler verilirken sıralamaya uyulduğu görülmektedir. *Netâyic*'de de fırkaların sıralanması birebir takip edilmektedir. *Mevâkıf*'da mezhep/fırka isimleri zikredildikten sonra çoğunda kurucu ismine yer verilmiş ve mezheplerin görüşleri kısa olarak ele alınmıştır. *en-Netâyic*'de farklı olarak fırkaların görüşleri detaylandırılmıştır.¹⁵⁴ Ayrıca *Mevâkıf*'ta Fırka-i nâciye son sırada yer alırken *Netâyic*'de eserin hemen baş tarafında fırak hadisinden sonra diğer mezheplerden önce ele alınmıştır. Bunun sebebi müellifin Fırka-i nâciye'yi vurgulamak istemesinden dolayı olabilir.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Gömbeyaz, "Gümüşhânevî'nin Kayıp Fırak Risalesi", 748.

¹⁵⁰ Ahmed Ziyaüddîn Nakşibendî Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütun fî hakkı envâi's-sıfatî'l-ilâhiyye ve'l-akâidi'l-Mâtürîdiyye ve'l-elfâzî'l-küfri ve tashîhi'l-a'mâli'l-acîbe* (İstanbul:Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1273), 30.

¹⁵¹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100a.

¹⁵² Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

¹⁵³ İcî'nin mezkûr tasnifi el- *Mevâkıf*'in en sonunda tezy'îl başlığı altında yer almaktadır. Bk. İcî, *Mevâkıf*, 429.

¹⁵⁴ Örnek olarak İsmâiliyye fırkası, *Mevâkıf*'ta detaylandırılmamış, *Netâyic*'de ise tafsilatlı bir biçimde yer almıştır. Bk, İcî, *Mevâkıf*, 421-423; Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104b-106a.

¹⁵⁵ Türkel, "Netâyicü'l-İtikâdiyye Fî Usûli'l-Firaki'l-İslâmiyye İsimli Risâlenin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirmesi", 369.

Netâyic'e kaynaklık eden bir diğer eser Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Mevâkıf*'idir. İki eser karşılaştırıldığında birebir alıntılanmış gibi görülmektedir. Ancak bazı farklılıklar da mevcuttur. Örnek verilecek olursa Cürcânî eserine meşhur fırak hadisi ile başlayıp bu hadisin Hz. Peygamber'in mucizelerinden olduğunu ifade eder. Akabinde Peygamberimizin vefatı sonrası Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilaflardan söz eder.¹⁵⁶ *Netâyic*'de müellif fırkaların isimlerini saydıktan sonra fırak hâdisinden bahseder. İlk ihtilaflar konusuna yer vermeyip, hemen kurtuluşa eren fırka konusuna geçer. *en-Netâyic*'de fırka-i nâciye başta yer alırken *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta son kısımda ele alınmaktadır.¹⁵⁷

Gümüşhânevî eserinde Âmidî'den de alıntılar yapmıştır.¹⁵⁸ Bazı yerlerde Âmidî'nin ismini zikretmek yerine "Denildi ki" ifadesini kullanmış veya ona ait olan görüşü kendisininmiş gibi aktarmıştır.¹⁵⁹ Eseri kaynakları bakımından incelediğimizde ifade ettiğimiz farklılıklar dışında Amidî, İcî ve Cürcânî'nin eserlerinin devamı yahut benzeri olduğunu söylemek mümkündür.

2.5. Eserin Fırka Tasnifi

Geleneğin meşhur fırak hadisi bağlamında insanları yetmiş üç fırkaya ayırması, bir nev'i Hz. Peygamber'in mucizesinin tezâhür etmesi demektir. Bu sebepten dolayıdır ki *Netâyic*'de fırkaları yetmiş üç sayısına tamamlama çabası bariz olarak görülmektedir. Müellif, ana fırkaları önce sekize ayırır. Ardından ana fırkalardan Mu'tezile'yi 20, Şîa'yı 3 ana gruba ayırıp, Gulât-ı Şîa'yı 18, Zeydiyye'yi 3, İmâmiyye'yi tek fırka olarak zikretmektedir. Havâric'i 20, Mürcie'yi 5, Neccâriyye'yi 3, Müşebbihe ve Fırka-i Nâciye'yi birer fırka olarak sayan müellif bu şekilde 73'e ulaşır.

¹⁵⁶ Genel anlamda Müslümanların birlik içinde olup, onun vefatı sonrası ictihad farklılıklarından dolayı ilk ihtilafların vuku bulduğunu ifade eden Cürcânî bu iddiasının isbatı için örnekler vermiştir. Kırtas meselesi, Üsâme'nin ordusuna katılım anında oluşan olaylar, Peygamberimizin vefatının akabinde cereyan eden ihtilaf, onun defin yeri, imâmet, verâset, zekât vermek istemeyenlere karşı gösterilecek tutum, kelâle, diyet gibi birtakım sebeplerin Müslümanlar arasında ihtilafa neden olduğunu aktararak, bunun sonucunda da ümmetin 73 fırkaya ayrıldığını ifade etmiştir. Bk, Seyyid Şerif Cürcani, *Şerhu'l-mevâkıf: Mevakıf Şerhi (metin-çeviri)*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 745.

¹⁵⁷ Cürcani, *Şerhu'l-mevâkıf*, 811; Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100a.

¹⁵⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

¹⁵⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 103a.106a.

2.5.1. 73 Şubeli Tasnif Oluşu

Bağdâdî'den başlayarak Eş'arî âlimlerinin fırka tasnifi yaparken ümmetin yetmiş üç şubeye ayrılacağı, bu fırkalardan yetmiş ikisi cehenneme gidecekken yalnızca birinin kurtuluşa erip, cennete gideceği biçimindeki iftirak hadisi diye bilinen hadisin temel bir referans kaynağı olarak kullanıldığı ve çoğunluğu itibarıyla hadiste ifade edilen yetmiş üç fırkanın oluşması şeklinde bir çaba sarf edilerek yetmiş üç şubeli listelerin oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Nitekim Âmidî, onun eserini ihtisar eden İcî ve müellifimiz Gümüşhânevî'de bu şekilde bir tasnif yapmıştır. Yetmiş üç şubeli tasnif sistemi fırkaların öncelik sırasını ve nasıl ele alındığı gibi konularda da etkili olmuştur. Bunun bir sonucu olarak fırkaların ortak özelliklerine değil de fikrî ayrılıklarına yer vermişlerdir. Söz konusu müellifler iftirak hadisini Hz. Peygamber'in verdiği haberin vuku bulması biçiminde, bir mucizesi olarak değerlendirmektedirler. Böylelikle müellifler aynen hadiste geçtiği şekilde yetmiş üç adet şubenin varlığını göstermek suretiyle bu mucizeyi ispat etme gayretine girişmişlerdir.¹⁶⁰

2.5.2. Amidî Tasnifini Tekrarlaması

İslâmî fırak literatürü yöntem olarak genellikle yetmiş üç fırka hadisi bağlamında geleneklere ayrılır. Bu geleneklerden biri Eş'arî makâlât geleneğidir.¹⁶¹ Mezkur geleneğin kendi içinde özgün ve farklı tasnifleri bulunmaktadır. En bilineni ise Âmidî'nin kullandığı sınıflamadır.¹⁶² Osmanlı dönemi fırak yazıcılığında Amidî tasnifi diye bilinen bu tasnif modeli yaygındır.¹⁶³ Dönem itibarıyla Eş'arî ve Mâtûridî âlimlerce benimsenen bu tasnif sistemi, Gümüşhânevî tarafından da eserinde takip edilmektedir.

Mezkûr tasnif sisteminden kaynaklı problemler *Netâyic*'de de yer almaktadır. Eserde yetmiş üç sayısından daha çok fırka ismi sayılmasına karşın sayıyı tutturma uğraşı bazı

¹⁶⁰ Kadir Gömbeyaz, "Fırak Literatürüne Dolaylı Ancak Etkili Bir Katkı: Âmidî Tasnifini Meşhur Eden Mütakellim: Adudüddin el-İcî", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-İcî*, ed. Eşref Altaş (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İsam) Yayınları, 2017), 412.

¹⁶¹ Gömbeyaz, *İtikâdi Fırka Tasnifleri*, 195-205.

¹⁶² Gömbeyaz, *İtikâdi Fırka Tasnifleri*, 172.

¹⁶³ Kadir Gömbeyaz çalışmasında Osmanlı müelliflerden Fenârizâde Mehmed Şah (ö. 839/1435), Huseyn el-Erzurûmî (ö. 1159/1746), Akkirmânî (ö. 1174/1760), Sırrı Giridî (ö. 1310/1894), Hasan b. Ömer es-Sunkûrî, Abdurrahman Aktepe (ö. 1910), Ahmed Feyzi Çorûmî (ö. 1909), Abdullatif Harpûdî (ö. 1914), Şeyh Cüneyd Zokaydî'nin (ö. 1963) bu tasnifi kullandığını ifade etmektedir. Bk. Gömbeyaz, *İtikâdi Fırka Tasnifleri*, 199-202. Ayrıca Furkan Ramazan Öge bu müelliflere Kirmastî (ö. 900/1494) ve Yakup b. Abdullatif'i de dahil eder. Bk. Furkan Ramazan Öge, *İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 95-99.

firkaların isimlerinin zikredilmeyip, atlanmasına neden olmuştur. Örnek olarak müellif Fırka-i Nâciye'yi eserin başında Eş'arîler, İlk dönem muhaddisler ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat olarak tasnif ettiği halde toplam sayıya bunları dahil etmemiştir. Müşebbihe fırkasından bahsederken Kehmes, Mudar, Haşviyye, Huceymî ve Kerrâmiyye fırkalarından bahsettiği halde bunları da sayıya dahil etmediği görülmektedir.¹⁶⁴ Fırkalara hangi isimlerin verileceği hususunda gelenek müellifleri şu şekilde bir yöntem izlemektedir;

- a) Eş'arî makâlât geleneğinin bir neticesi olarak fırkayı kuran kimsenin ismi veya künyesine "Yâ-i nisbiyye" ekleyerek isimlendirilmiştir. Böylelikle teferruata ait mevzularda farklı düşünen şahısların isim ve künyesi etrafında hakikatte mevcut olmayan fırkalar ortaya çıkmasına neden olmuştur. İskâfiyye, Câhiziyye ve Sümâmiyye fırkaları buna örnektir.
- b) Muhâlif düşüncede olanların etkisiyle isimlendirme. Tahkir niyetiyle yapılan bu isimlendirme, Şeytâniyye'de görülmektedir. Sünnîler bu mezhebin kurucusu olan Ebû Ca'fer el-Ahvel'e "Şeytânü't-Tâk"¹⁶⁵, lakabını vererek ona nisbetle taraftarlarına Şeytâniyye demişlerdir.¹⁶⁶
- c) Yaşanılan olayların isimlendirmeye etkisi. Mu'tezile fırkasının isimlendirilmesinde Vâsıl b. Atâ ile onun hocası olan Hasan-ı Basrî arasında geçen hikaye etkili olmuştur.¹⁶⁷

Eserde müellif ana ve alt fırkaları tesbit noktasında Amîdi, İcî ve Cürçânî'yi takip etmiştir. Ancak tasnifte onlardan farklı bir tertip izleyerek Fırka-i Nâciye'yi başa almıştır.¹⁶⁸ Ayrıca Gümüşhânevî, fırkaları anlatırken tarihlendirme yapmamaktadır. Buna rağmen alt kolları ele alırken tarihî bir sıra gözettiği anlaşılmaktadır. Fırkaların birbiri ile ilişkisini ve fırkalar arasındaki takipleşmenin içeriklerine ait konuları belirtme ihtiyacı duymaktadır.¹⁶⁹ Müellif fırkaları tanıtırken ilk olarak fırkayı numaralandırır

¹⁶⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

¹⁶⁵ Şiîler el-Ahvel için "Mü'münü't-Tâk" lakabını tercih etmektedirler.

¹⁶⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104a-104b.

¹⁶⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100a.

¹⁶⁸ Üç müellif de Fırka-i Nâciye'yi sonda zikretmişlerdir. Bk. el-Amedî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 96-97; İcî, *Mevâkıf*, 429-430; Cürçani, *Şerhu'l-mevâkıf*, 431-432.

¹⁶⁹ Örnek olarak; Müellif Amriyye'nin Vâsiliyye ile aynı görüşte olduğunu sadece fisk hakkındaki görüşleri sebebiyle ayrıldıklarını söyler. Yine Esvâriyye'nin bir takım ilave görüşleri nedeniyle Nazzâmiyye'den ayrıldıklarını ifade etmiştir. Ca'feriyye fırkasının da benzer şekilde İskâfiyye fırkası

sonra da fırkanın ve kurucusunun ismini zikrederek başlar. Akabinde fırkanın görüşlerini ele alır. Gümüşhânevî, Mu‘tezile dışında fırkaların ortaya çıkma nedenlerine değinmez. Esâsen dibace kısmında konuları detaylıca ele alıp, delilleri açıklamadığını ifade etmiştir. Ayrıca fırkaların doğuşuna zemin hazırlayan dini, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik olayları da ele almamaktadır.¹⁷⁰

ile aynı düşünceye sahip olduklarını ancak bazı ilaveler sebebiyle ayrıldıklarını aktarmıştır. Bk. Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 101a,101b.

¹⁷⁰ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100a.

Tablo 7: Gümüşhânevî'nin *en-Netâ'ic* Adlı Eserinde Fırkaları Tasnîfi

NETÂYİCÜ'L-İTİKÂDİYYE'DE FIRKALARIN TASNİFİ								
1.FIRKA-İ NÂCİYE	2.MU'TEZİLE	3.Şİ'A	4.HAVÂRİC	5.MÜRCİE	6.NECCÂRİYE	7. CEBRİYYE	8. MÜŞEBBİHE	
1.1. Eş'âriler	2.1. Vâsiliyye	3.1.Gulât	4.1.Muhakkime	5.1.Yûnusiyye	6.1.Burgûsiyye			
1.2. İlk Dönem Muhaddisleri	2.2.Amriyye	3.1.1.Sebe'iyye	4.2.Beyhesiyye	5.2.Ubeydiyye	6.2.Za'ferâniyye			
1.3. Ehl'i-Sünnet ve'l Cemâat	2.3.Hüzeyliyye	3.1.2.Kâmiliyye	4.3.Ezârika	5.3.Gassâniyye	6.3.Müstedrike			
	2.4. Nazzâmîyye	3.1.3.Beyâniyye	4.4.Necedât	5.4.Sevbâniyye				
	2.5.Esvâriyye	3.1.4.Mugîriyye	4.5.Asfâriyye	5.5.Tûmeniyye				
	2.6.İskâfiyye	3.1.5.Cenâhiyye	4.6.İbâziyye					
	2.7.Ca'feriyye	3.1.6.Mansûriyye	4.6.1Hafsiyye					
	2.8.Bişriyye	3.1.7.Hattâbiyye	4.6.2Yezîdiyye					
	2.9.Murdâriyye	3.1.8.Gurâbiyye	4.6.3.Hârisiyye					
	2.10.Hişâmîyye	3.1.9.Zemmiyye	4.6.4.Ashâbu't-Tâat					
	2.11.Sâlihiyye	3.1.10.Hişâmîyye	4.7.Acârîde					
	2.12.Hâbitiyye	3.1.11.Zürâriyye	4.7.1.Meymûniyye					
	2.13.Hadsiyye	3.1.12.Yunûsiyye	4.7.2.Hamziyye					
	2.14.Muammeriyye	3.1.13.Şeytâniyye	4.7.3.Şuaybiyye					
	2.15.Sümâmîyye	3.1.14.Rizâmîyye	4.7.4.Hâzimiyye					
	2.16.Hayyâtiyye	3.1.15.Mufavvîda	4.7.5.Halefiyye					
	2.17.Câhiziyye	3.1.16.Bedâ'iyye	4.7.6.Etrâfiyye					
	2.18.Kâ'biyye	3.1.17.İshâkiyye	4.7.7.Ma'lumiyye					
	2.19.Cübbâ'iyye	3.1.18.İsmâiliyye	4.7.8.Mechûliyye					
	2.20.Behşemiyye	3.2.Zeydiyye	4.7.9.Saltıyye					
			3.2.1.Cârûdiyye					4.7.10.Seâlîbe
			3.2.2.Süleymâniyye					4.7.10.1.Ahnesiyye
			3.2.3.Betriyye					4.7.10.2.Ma'bediyye
		3.3.İmâmîyye	4.7.10.3.Şeybâniyye					
			4.7.10.4.Mükremiyye					

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.5.3. Muhteva Analizi

Müellif kitabına besmele, hamdele ve salvele ile başlamış, akabinde Hz. Peygamber'in âli ve ashabına hürmet edilmesini, onları tenkit etmekten sakınmayı öğütleyen hadislerden birkaçını zikretmiştir. Risâlenin isimlendirilmesi, içeriği, yöntemi ve kaynaklarından bahsettikten sonra mezhepleri tasnife geçer. Büyük İslam fırkalarının Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Cebriyye, Neccâriyye, Müşebbihe, Nâciyye olarak sekiz ana gruba ayıran müellif, öncesinde bu fırkaları tek tek ele almadan, ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı, bir fırka hariç diğer fırkaların cehennemde olacağından haber veren hadisi nakleder. Müellif mezkûr hadisin Hz. Peygamber'in vukunu haber verdiği mücizeler arasında olduğunu ifade eder.¹⁷¹

2.5.3.1. Fırka-i Nâciye

Müellif fırka sıralamasında sonda zikrettiği fırka-i nâciyenin kimlerden oluştuğuyla ilgili açıklamada bulunur. Buna göre, kurtuluşa erecek olan fırka Hz. Peygamber'in "Benim ve ashabımın yolunda olanlardır." sözüyle ifade edilmektedir. Müellife göre ise Hz. Peygamber ve onun ashabının yolunda olanlar Eş'arîler, İlk Dönem Muhaddisleri, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatle birlikte bunların yoluna uyanlardır. Daha sonra fırka-i nâciyenin görüşleri şöyle aktarılmaktadır: Onlar ehl-i hevâ'nın bid'atlarından uzaktır. Âlemin hâdis olması ve Allah'ın varlığı hususunda ittifak etmişlerdir. Allah kendisi dışındaki her şeyin yaratıcısı olup, kadîmdir. İlim, kudret ve sâir sıfatlarla vasıflanmıştır. Onun benzeri ve zıttı yoktur. Bir şeye hulûl edici olmayıp Zâtıyla da hâdis olmamıştır. Allah için yön ve mesafe söz konusu değildir. Hareket etme, yön değiştirme, cehâlet ve yalan ıtlakı onun için sahîh değildir. Kendisinde hiçbir noksan sıfat yoktur. Ahirette müminlerin gözeticisidir. İsteddiği şeyler olur istemedikleri ise olmaz. Hiçbir şeye muhtaç değildir. Üzerine vâcib olan bir şey yoktur. Mükafatlandırması fazlındandır. Cezalandırması da adâletindendir. Fiillerinde bir amaç olması gerekmez. Fiillerinden dolayı zulüm ile vasıflanmaz. Onun nihâyeti ve sınırı olmadığı gibi yarattığı varlıklardaki fazlalık ve noksanlık da kendisinde yoktur.

Fırka-i nâciyeye göre ahiret, ceza ve hesap, sırat ve mîzan haklıdır. Cennetin ve cehennemin halk edilmesi hak olup, ehl-i cennet cennette, cehennem ehli de

¹⁷¹ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100a.

cehennemde sonsuz olarak kalıcıdır. Günahkarların bağışlanması ve şefaattir. Hz. Âdem'den peygamber efendimize kadar mucizelerle peygamberler gönderilmesi haktır. Ağacın altındaki rıdvân bey'atine katılanlar ve bedir ashabı cennet ehliendir. Mükellef olanlar üzerine imam tayin etmek zorunludur. Peygamberimizden sonra hak olan imamlar sırasıyla Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali olup fazilet sıralaması böyledir. Allah'ı inkâr etmek, şirk koşturmak, nübüvveti ve peygamberimizin risâletini inkâr etmek ittifakla haram kabul edilen şeyleri haram saymak dışında ehl-i kible tekfir edilmez. Eğer icmâ zannî olup konu da ihtilafî ise inkâr edenler tekfir edilmeyip, bidat sahibi sayılırlar.¹⁷²

2.5.3.2. Mu'tezile

Fırka-i nâciye hakkındaki fikirlerinden sonra dalâlette olan fırkaları anlatmaya geçen Gümüşhânevî, İslam fırkalarının ilkinin Mu'tezile olduğunu açılır. Daha sonra bu fırkanın ortaya çıkış sebebi ve isimlendirilmesi ile ilgili bilgiler vermektedir. Müellife göre bu fırka kulların işlerinin kendi kudretleri dahilinde olduğunu iddia edip fiillerde kaderi reddederler, bu sebeple de "Kaderiyye" olarak isimlendirilmişlerdir. Mu'tezile, kaderi kabul edenlere bu ismin verilmesi, inkâr edenlere verilmesinden daha uygun olduğu düşüncesindedir. Müellif ise hem kaderi ikrar eden hem de inkâr edene bu ismin verilebileceğini söyler.¹⁷³ Fakat Hz. Peygamber'in onlar hakkında "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîleridir." ve "Onlar kader konusunda Allah'ın hasımlarıdır." şeklinde söylemi nedeniyle kaderi ikrar edenlere bu ismin atfedilmesi mümkün değildir. Mu'tezile aslahı yaratmanın Allah'a vâcib olduğunu düşünmeleri ve kadîm sıfatları inkâr etmeleri sebebiyle kendilerine tevhid ve adâlet ashabı demişlerdir. Mu'tezile'nin bu husustaki görüşlerine karşı çıkan müellif, sebeplerini açıklar. Sonrasında Mu'tezile fırkalarının ortak fikirlerini sıralar. Buna göre, Kıdem sıfatı yalnızca Allah'a ait bir sıfattır. Hiçbir zât ve hiçbir sıfat kıdem vasfında ona şerik değildir. Kelâmullah, mahluk ve hâdis olup harflerden ve seslerden meydana gelmiştir. Allah ahirette gözle görülmeyecektir. Güzel ve çirkinlik vasfı aklî bir vasıftır. Fiillerinde hikmete ve maslahata uyması, itaat edenler ile tövbe edenleri ödüllendirmesi, cürmü kebîr

¹⁷² Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100a.

¹⁷³ Müellifin her iki grubun da "Kaderiyye" olarak isimlendirilmesinin doğru olduğu kanısına varması söz konusu ismi gramer kuralları bakımından doğru addettiğinden dolayı olabilir. Aksi takdirde daha sonraki cümlesinde Hz. Peygamber'in sözleri nedeniyle kaderi kabul edenlere "Kaderiyye" denmesinin mümkün olamayacağını söylemesine zıt bir hal ortaya çıkar.

işleyenleri cezalandırması Allah üzerine vâcibdir. Gümüşhânevî, Mu‘tezile’nin üstte ifade ettiğimiz görüşlerde hemfikir olduklarını ancak farklı düşünceleri sebebiyle yirmi alt kola ayırdıklarını, bu fırkalar içerisinde bazısının bazısını tekfir ettiğini ifade eder.

Mu‘tezile’den birinci fırka Vâsıl b. Atâ’nın (ö. 131/748) tabilerinin oluşturduğu Vâsiliyye’dir. Müellif, onların filozofların tesirinde kalarak Allah’ın sıfatlarını inkâr ettiklerini söyler. Onlar kulun fiillerini kendi kudretiyle yaptığı görüşündedirler. Şerri Allah ile ilişkilendirmekten kaçınılmalıdır. İki menzil arasında bir menzil görüşünü savunurlar. Hz. Osman ve Hz. Ali’yi öldürenlerden birinin hata yaptığına hükmetmişlerdir. Hz. Ali, Talha ve Zübeyr’in Cemel savaşından sonraki şahitliklerinin kabul edilmeyeceğini söylerler.¹⁷⁴

Mu‘tezile’den ikinci fırka Amriyye’dir. Bu fırka Amr b. Ubeyd’e (ö. 144/761) nispet edilmiştir. Vâsiliyye ile aynı görüşleri paylaşmakla beraber Amr b. Ubeyd, farklı olarak Hz. Osman’ın ve Hz. Ali’nin hem kendilerinin hem de katillerinin fâsık olduğu görüşündedirler. Mu‘tezile’den üçüncü fırka Hüzeyliyye’dir. Ebû Hüzeyl b. Hamdan el-Allâf’ın (ö. 235/849-50) taraftarları demektir. İ‘tizali, Vâsıl b. Atâ’nın talebesi Osman b. Hâlit et-Tavîl vasıtasıyla almış olup, bu fırkanın görüşleri şunlardır: Cennet ve cehennem ehlinin fiillerini zarûrî olarak Allah yaratmıştır. Orası mükâfat ve ceza yeridir. Kişiye ne takdir olunmuşsa ona uymalıdır. Allah birdir, sıfatlar ile çoğaltılamaz. Sıfatlar zatının aynısıdır. Allah’ın bir kısım emir, nehiy, istihbar içeren sözleri mahalde gerçekleşirken, “kûn” emri gibi mahalde gerçekleşmeyen de vardır. İtikadî meselelerde bir bilginin delil sayılabilmesi için haberin, içlerinde bir veya birden çok cennet ehlinin bulunduğu yirmi kişiyle sabit olması gerekir. Allah’ın velî kulları masumdurlar, yalan konuşmaz ve günah işlemezler. Onların sözleri hüccet kabul edilmiştir.¹⁷⁵

Mu‘tezile’den dördüncü fırka Nazzâmiyye’dir. İbrâhim b. Seyyar en-Nazzâm (ö. 231/845) kurucusudur. Müellif, Nazzâm hakkında Kaderiyye’nin şeytanlarından, dedikten sonra görüşlerini aktarır. Onlara göre Allah dünyada kulların yararına olmayan şeyleri yapmaz. Âhîret hayatında ise cezayı ve mükâfatı ziyadeleştirmeye gücü yetmez. İnsan ruh, beden ise ruhun aletidir. Ruh beden içerisinde hareket edici bir cisimdir. Cevher arazlardan meydana gelir. Nazzâm filozofların te’siriyle imanla küfrü bir görmüştür. Hariçte durum itibarıyla birbirlerinden ayrılırlar. Allah hayvan, insan, bitki,

¹⁷⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100b.

¹⁷⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 101a.

maden ve sair şeyleri bir kerede yaratmıştır. İcâd olunma ve açığa çıkmaları öncelik ve sonralık halleriyle alakalıdır. Kur'ân'ın nazmı insanları aciz bırakıcı değildir. İnsanları aciz bırakan Kur'ân'ın geçmişteki ve gelecekteki olayları ğaybten haber vermesidir. Allah arapları Kur'ân'la muâraza etmekten menetti. Eğer izin verseydi onun benzerini hatta daha fasihini getirmeleri elbette mümkün olurdu. Rafizîlere meyletmışler ve imamın nâsla tayin edilmesi görüşünü benimsemişlerdir.¹⁷⁶ Mu'tezile fırkalarından beşincisi Ali el-Esvârî (ö.240/854) tarafından kurulan Esvâriyye'dir. Nazzâmiyye'nin düşüncelerine ek olarak Allah'ın olmadığını haber verdiği veya olmadığını bildiği şeye gücünün yetmediğini iddia ederler.

Müellif eserinde Mu'tezile'den altıncı fırka olarak İskâfiyye'ye değinir. Ebû Ca'fer el-İskâfî ve (ö. 240/854) taraftarları şu görüştedirler; Allah akıllı olanlara zulmetmeye kâdir olmayıp, ancak akli noksan olanlara ve çocuklara zulmedebilir. Mu'tezile'den bir diğer fırka ise İskâfiyye'yi takip etmekle birlikte ilaveten ümmetin günahkarları içinde zındık ve mecûsîlerin dışında fazlaca şerli olanların mevcut olduğu, şaraba had cezası uygulamasının icmâ hatası olduğu görüşlerinde olan Ca'fer b. Harb (ö. 236/850-51) ve Ca'fer b. Mübeşşir'e (ö. 234/849) tâbii olan Ca'feriyye'dir.¹⁷⁷ Tevellüd nazariyesinin fikir sahibi Bişr b. Mu'temir'e (ö. 210/825) tâbii olanların oluşturduğu Bişriyye fırkası Mu'tezile'den sekizinci fırkadır. Eserde müellif Ebû Mûsâ İsa b. Sabîh el-Mizdâr (ö. 226/841) tarafından kurulan Murdâriyye'yi Mu'tezile'den dokuzuncu fırka olarak ele almaktadır.

Mu'tezile'den onuncu fırka Hişâmiyye olup Hişâm b. Amr el-Fuvatî (ö. 218/833'ten önce) taraftarlarına bu isim verilmiştir. Müellif Hişâm b. Amr'ın kader konusunda diğer Mu'tezilî âlimlerden daha ileri gittiğini ifade etmiştir. Amr'a göre Allah'ın "vekil" ismini alması doğru değildir. Müvekkil, vekilden daha üstün sayıldığına göre Allah her şeye kudreti yetense müvekkilden aşağı olan bir konumda vasıflanamaz. Helal ve haramla ilgili Kur'ân'da bir delil yoktur. İmamet ittifakla olmalıdır. Cennet ve cehennem şu anda halk edilmemiştir. Çünkü mevcut olmalarının bir lüzumu yoktur. Bir kimse namazın evvelini şartlarına riayet ederek eda etse sonunu ifsâd ederse namazının evveli de masiyet sayılır.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 101b.

¹⁷⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 101b.

¹⁷⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 102a.

Müellif, Mu‘tezile’den on birinci fırka olarak Sâlihiyye, on ikinci olarak da Ahmed b. Hâbit (ö.232/846-47) tarafından kurulan Hâbitiyye’den söz eder. Onlar Nazzam’ı takip edenlerden olup âlemde bir kadim ilah (Allah) ve bir mahlûk ilâh (Mesih) şeklinde iki ilâh olduğuna inanırlar. Bu görüşlerine karşı âyetler ve hadislerle deliller getiren müellif onları müşrik olarak nitelemiştir. Mu‘tezile’den on üçüncü fırka Hadesiyye olup, Hâbitiyye’nin görüşlerine katılmakla beraber tenasüh görüşünde onlardan ayrılmışlardır.

Eserde Mu‘tezile’nin on dördüncü fırkası olarak Muammeriyye zikredilmiştir. Onlar Allah’ın yalnızca cesetleri yarattığını söylerler. Arazları cisimler var etmiştir. Allah’a kadîm denilmez. Çünkü kıdem zaman olarak önceliğe delalet eder. Allah’ın varlığı zamanî değildir. Allah kendi zâtını bilmez. Zîra bilen ile bilinen tek olmuş olur ki bu muhaldir. Mu‘tezile’den on beşinci fırka Sümâme b. Eşres’in (ö. 213/828) mensuplarının oluşturduğu Sümâmiyye’dir. Bu fırka mütevellid fiillerin faillerinin olmadığı görüşündedir. Çünkü bu fiilleri, sebebin fâiline dayandırmak mümkün değildir. Allah’a da isnad olunmaz. Zîra bu Allah’a çirkin bir fiilin isnadını gerektirir. İnsanın irade haricinde fiili yoktur. Yahudiler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve Zındıklar ebedî âlemde toprak olacaklardır.¹⁷⁹

Mu‘tezile’den on altıncı fırka Ebu’l Hüseyin el-Hayyât’ın (ö. 300/913) kurucusu olduğu Hayyâtîyye’dir. Bu fırkaya göre, kul fiillerini kendisi yapar. Allah’ın iradesi demek kendi fiillerini yaratıp, kullarının fiillerini de emretmesidir. O’nun görme ve işitmesi de bunlara tealluk eden şeyleri bilmesidir. Mu‘tezile’den on yedinci fırka Câhiziyye’dir. Önemli Arap edebiyatçısı olan Amr b. el-Câhız’ın (ö. 255/869) fikirleri etrafında oluşan bir fırkadır. Bu fırkaya göre bütün bilgiler zaruridir. Allah, cehennem halkını oraya koymayıp, cehennem halkını kendisine çeker. Kur’ân erkeğe ve kadına dönüşebilen bir cesettir.¹⁸⁰

Mu‘tezile’den on sekizinci fırka olarak Kâ‘biyye’ye yer veren Gümüşhânevî, Ebu’l-Kâsım b. Muhammed el-Kâ‘bî’nin (ö. 319/931) Bağdat Mu‘tezilesi ve Hayyât’ın öğrencilerinden olduğunu söyler. Onlara göre Allah’ın fiilleri dilemesi dışında gerçekleşir. O’na mürid denmesi fiillerini yaratması manasındadır. Kendisi haricinde başkasının fiillerinin müridi olması da o fiilleri emredici olması anlamındadır. Ka’bî, hocası Hayyât ile aynı fikri paylaşarak Allah’ın ne kendisini ne de başkasını gördüğünü,

¹⁷⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 102b.

¹⁸⁰ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 103a.

sadece onları bildiğini dile getirir. Mu‘tezile’den on dokuzuncu fırka Cübbâiyye’dir. Basra Mu‘tezilesi’nden olan Ebû Ali el-Cübbâî’nin (ö. 303/916) dediğine göre Allah’ın irade sıfatı hâdistir. O bu iradeyle diler. Onun bir mahalli bulunmaz. Allah kelâmını bir cisimde yaratan mütekellimdir. O âhirette görülmeyecektir. Kul kendi fiillerinin hâlikıdır. Büyük günah işleyen mümin de kâfir de değildir. Eğer tövbe etmeden ölürse cehennemde sonsuz olarak kalacaktır. Evliyaların kerameti yoktur. Peygamberler masumdur. Müellif bahsedilen hususlarda Ebû Ali ve Ebû Hâşim’in aynı fikirde olup şu görüşlerde ayrılırlar; Allah zâtıyla âlimdir yoksa ilim sıfatıyla veya ilmi icap eden bir hâl ile âlim değildir. Allah’ın semi’ ve basîr olmasının manası, bir noksanlığı olmaksızın diri olmasıdır. Bedel kastıyla acı verme câizdir.

Gümüşhânevî yirminci ve son Mu‘tezile fırkasının Behşemiyye olduğunu söyler. Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) mensuplarının oluşturduğu bu fırkaya göre icmâ ve hikmetin hılâfına olsa da günah olmadan azarlanma ve cezalandırma olabilir. Çirkinliğini bilerek bir takım büyük günahlarda ısrar eden kimsenin başka bir büyük günahından tövbe etmesi câiz değildir. Kâfirin en küçük günahta ısrar etmesi Müslümanlığını sağlam olmaktan çıkarır. Her ne zaman ki bir kimse günah işlemeye kudret bulamazsa onun tövbesi de geçerli değildir. Buna göre dilsiz olduktan sonra yalancının yalanından tövbesi ve gücünü yitirdikten sonra zina yapanın zinasından tövbesi makbul değildir.¹⁸¹

2.5.3.3. Şîa

Müellif eserinde İslam fırkalarından ikincisi olarak Şîa’yı konu edinir. Şîa, Hz. Ali’ye taraf olanlar şeklinde açıklanır. Onlar, Hz. Peygamber’in vefatından sonra imametın gizli ve açık nas ile Hz. Ali’nin hakkı olduğunu düşünürler. İmamlık, Ali ve evlatlarından çıkamaz. Eğer çıkarsa da bu ya zulümle olur ya da kendisi veya evlatlarının biati sebebiyle olur. Şîa fırkası, Gulât, Zeydiyye ve İmâmiyye olarak üç ana fırkaya ayrılmıştır. Müellif evvela gulât fırkalar hakkında bilgi verir ve onları on sekize ayırır. Gümüşhânevî’ye göre, Gulât-ı Şîa’nın birinci fırkası Sebeiyye’dir. Bu fırka, Abdullah b. Sebe’nin fikirleri etrafında toplanmıştır. O, Hz. Ali’nin imametinin vacip olduğu hususunu ilk defa dile getiren kişidir. Hz. Ali’nin ölmediğini, yer yüzüne inip adaletle dolduracağına inanır. Müellif, Şîa’nın ikinci fırkası olarak Kâmilîyye’yi ele

¹⁸¹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121),103a.

almıştır. Hz. Ali'ye bîat etmemelerinden dolayı sahabeyi, aynı zamanda imamette hakkını aramadığı için Hz. Ali'yi tekfir eden bu fırka imamın tenâsuhuna da inanır. Şîa'nın üçüncü fırkası ise Hz. Ali, onun evladı Muhammed b. el-Hanefiyye, onun evladı Ebû Haşim ve son olarak fırkanın kurucusu Beyân b. Semân'dan meydana gelen bir tenâsüh zinciri oluşturan Benâniyye'dir. Müellif dördüncü fırka olarak Allah'ı insan suretine bürünmüş bir adam olarak vasıflayıp, O'nu cisim şeklinde düşünen Muğîriyye'de bahseder.¹⁸²

Gümüşhânevî beşinci gulât fırkası olarak Allah'ın ruhunun birçok kişiye geçtikten sonra Abdullah b. Muâviye'de (ö. 129/746-47) karar kıldığı görüşünde olan Cenâhiyye'yi saymıştır. Altıncı gulât fırkası Ebû Mansûr el-İclî'nin (ö.123/741) ve tâbilerinin oluşturduğu Mansûriyye'dir. Onlar imâmet Mansur'a geçtikten sonra onun Allah'ın katına çıktığı, başının Allah tarafından okşanıp, sonrasında kendisine tebliğ vazifesi verildiğini ayetlerle delillendirerek iddia ederler.¹⁸³ Nebilik iddiasında bulunan Ebû'l-Hattâb el-Esedî ile tâbilerinden oluşan Hattâbiyye gulât fırkalardan yedincisi, Cibril'in peygamberliği hata ederek Hz. Muhammed'e getirdiği görüşünde olan Gurâbiyye sekizincisi, Hz. Muhammed'i kötüleyen Zemmiyye ise gulât fırkalardan dokuzuncusudur. Müellife göre onuncu gulât fırka, Allah'ı cisimlere teşbih ederek, ceset olduğunu, hareket edebildiğini savunan Hişâmiyye'dir.¹⁸⁴

Sıfatların hâdis olduğunu ve sıfatların hudûsünden önce hayat bulunmadığı görüşünde olan Zûrâre b. A'yen et-Temîmî ve taraftarlarının oluşturduğu Zûrâriyye, on birinci gulât fırkadır. Yunûsiyye on ikincisidir. Onlara göre, Allah meleklerin taşıdığı arş üzerindedir. Gulât fırkalardan on üçüncüsü, Allah'ın cisim olmayıp, insan şeklinde bir nur olduğu görüşünde olan Şeytâniyye; on dördüncüsü Allah'ın hulûlü görüşünde olan ve haramları helal addeden Rizâmiyye; on beşincisi ise dünyayı yaratma yükümlülüğünün Hz. Muhammed'e verildiğini, onun da bu vazifeyi yerine getirdiğini söyleyen Mufavvidiyye'dir.¹⁸⁵ On altıncı gulât fırka, bedâyı caiz gören Bedâiyye'dir. Allah'ın Ali sûretinde hulûl ettiği iddiasında bulunan Nusayriyye/İshâkiyye on yedincisidir. Gümüşhânevî son gulât fırkası olarak İsmâiliyye'yi ele alır. Bu fırkanın yedi farklı ismi olduğunu belirten müellif, isimleri sırasıyla; Bâtıniyye, Karâmita,

¹⁸² Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 103b.

¹⁸³ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104a.

¹⁸⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104a-104b.

¹⁸⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104b.

Tahrîmiyye, Seb' iyye, Bâbekiyye, Muhammira, İsmâiliyye olduğunu söyler. Daha sonra müellif, İsmâilî dâvet ve istidraç metotlarının mertebeler halinde vuku bulduğunu ifade edip, bunlardan detaylıca bahseder. Ardından da ta'til, teşbih ve imamet görüşleri hakkında bilgiler verir.¹⁸⁶

İsmâiliyye fırkası ile gulât fırkaları bitiren Gümüşhânevî, Şîa'nın ikinci ana fırkası olarak Zeydiyye'yi ele alır. Bu fırkanın Zeyd b. Ali b. Zeynelâbidin'e (ö.122/740) tâbi olduklarını ifade ettikten sonra Zeydiyye'yi üç fırkaya ayırır. Birinci fırka Ebû'l-Cârûd'un (ö. 150/767) kurucusu olduğu Cârûdiyye'dir. Onlar, Hz. Peygamber'in vefatı sonrası imamet Hz. Ali'nin hakkı olduğuna dair isim değil ama vasıf belirten nassın mevcut olduğunu söylerler. Sahabeyi Hz. Ali'nin imametine karşı çıkmalarından dolayı tekfir ederler. Hz. Hasan ve Hüseyin'den sonra imamet onların çocukları arasında şûra ile belirleneceği görüşündedirler. Muhtazar imamın kim olduğuyla ilgili ihtilaf etmişlerdir. Zeydiyye'den ikinci fırka ise Süleyman b. Cerîr'e nispet olunan Süleymâniyye'dir. Ona göre imamet halk arasında yapılan şûra ile olur. Mertebesi en üstün bir kimse mevcut iken üstün bir kimsenin imameti de makbuldür. Ebû Bekir ve Ömer imamdırlar. Lakin Ali varken ümmetin onlara biat etmesi hatadır. Osman, Zübeyr, Talha ve Âişe'yi tekfir etmişlerdir. Zeydiyye'den üçüncü fırka, Betriyye'dir. Süleymâniyye ile aynı fikri paylaşmışlardır, ancak Hz. Osman ile ilgili susup, görüş bildirmemişlerdir.¹⁸⁷

Müellif, Şîa konusuna başlarken üçüncü Şîa fırkası şeklinde zikrettiği İmâmiyye'yi, yirmi ikinci yani son fırka olarak ele alır. Onlara göre Hz. Ali'nin imametiyle alakalı açık delil vardır ve bu nedenle sahabe tekfir edilmelidir. Öte taraftan onlar Ca'fer es-Sâdık'dan sonraki imamlar hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bu fırkanın mensupları başlangıçta imamlarının yolunu takip etmişler, fakat sonraki süreçlerde ihtilaf etmişlerdir. Bundan dolayı da kendi içlerinde yani fırkalar türemiştir.¹⁸⁸

2.5.3.4. Havâric

Eserde İslam fırkalarından üçüncüsü, Havâric başlığıyla ele alınmıştır. Müellife göre bu fırka yedi tali kola ayrılır. Gümüşhânevî, Hâriciliğin ortak özellikleriyle ilgili

¹⁸⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâvic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104b-106a.

¹⁸⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâvic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

¹⁸⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâvic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

ayrıntılı bilgi vermeyip, doğrudan kollarına geçmiştir. Hâricîlerin ilk fırkası Muhakkimiyye olup, Hz. Ali'nin hakeme razı olmasına karşı çıkmışlar ve onu tekfir etmişlerdir. Namaz ve Oruç ehli olan bu fırka imamette nassı ve Kureyşli olmayı şart koşmazlar. Adil olan kişi imam olabilir. Mürtekib-i kebîreyi tekfir etmişlerdir. Haricilerden ikinci fırka Beyhesiyye'dir. Muhammed b. Beyhes b. Heysâm b. Câbir'in (ö. 94/713) tâbileridir. Onlara göre İman kavramı; Allah'ı ve Hz. Peygamber'in getirdiği şeyi bilmektir. Helal ve harama dikkat etmeksizin amel işleyeni tekfir etmişlerdir. Zira şahsın bunu incelemesi gereklidir demişlerdir. Çocuklar iman ve inkâr bakımından babaları hükmündedir. Kulların fiilleri konusunda Mu'tezile ile aynı görüştedirler.

Hâricîlilerden üçüncü fırka Nâfî b. Ezrak liderliğinde olan Ezrakiyye'dir. Müellife göre bu fırka Hz. Ali'yi tekfir etmişler ve İbn Mülcem onu öldürmekte haklıdır demişlerdir. Ayrıca Sıffin savaşından kaçınanların kâfir olduğunu iddia ederler. Recm cezasının Kur'ân'da olmadığından dolayı uygulanamayacağı görüşündedirler. Hâricîlilerden dördüncü fırka Necde b. Âmir ve mensuplarından oluşan Necedât fırkasıdır. Onlar dinin asıl ve fûrua ait meselelerini birbirlerinden ayırmış, aslın dışındaki şeyleri bilmemelerinden dolayı günahları sebebiyle insanların özürlü sayıldıklarını iddia ederler. Bundan ötürü kendilerine Âzeriyye de denmiştir. İnsanlar arasında eşitliğin önemli olduğuna vurgu yaparak, bunu sağlayabilecek olan kişinin imam olabileceği düşüncesindedirler.

Hâricîlilerden beşinci fırka Ziyâd b. Asfar ve tâbilerine nispet edilen Asfariyye'dir. Müellife göre onlar din konusunda diğer haricilerle aynı görüşü paylaşmışlar, ancak savaştan kaçınanları tekfir etmezler. Had cezası icap eden hırsızlık, zina vs. suçları işleyen kişiye kâfir denilmez. Had cezasının dışında kalan suçlarda tekfir edilebilir demişlerdir. Mümin kadın ancak takiyyenin şart olduğu memlekette kâfir bir erkekle evlenebilir.¹⁸⁹ Hâricîlerden altıncı fırka ise Abdullah b. İbâz tarafından kurulan İbâziyye'dir. Müellif bu fırkayı Hafsiyye, Yezîdiyye¹⁹⁰, Hârisiyye ve Ashâbü't-tâat şeklinde dört alt kola ayırır. Alt kollar ile ilgili bilgi vermeden İbâziyye'nin ortak özelliklerine değinir. Bu fırkaya göre ehl-i kiblede kendilerine muhalif düşünenler müşrik olmayıp, kâfirdir. Savaş vaktinde onlarla nikâhlanmak ve mallarını ganimet edinmek caizdir. Mürtekib-i kebîre muvahhid olup, mü'min değildir. İstitaat fiilden

¹⁸⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106b.

¹⁹⁰ Yezîd b. Ebî Üneyse'ye mensup olanlardır.

evvel gerçekleşir. Bu fırka kâfirlerin çocuklarının tekfir edilmesi, nifak ve mûcize gibi mevzularda sükût etmişlerdir. Gümüşhânevî daha sonra alt kollarla ilgili kısa bilgiler aktarmaktadır.¹⁹¹

Müellife göre Hâricîlerden yedinci ve son fırka Abdurrahman b. Acred taraftarlarının oluşturduğu Acârîde fırkası olup, Necedât ile aynı görüştedirler. Ek olarak çocuklarla ilgili hüküm verilmesinden uzak durmayı vacip, müşriklerin çocuklarının ise cehennemde olması görüşünü benimsemişlerdir. Gümüşhânevî bu fırkayı Meymûniyye, Hamziyye, Şuaybiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Ma'lûmiyye, Meçhûliyye, Saltiyye ve Seâlibiyye olarak on alt kola ayırmış ve onlar hakkında bilgiler vermiştir. Seâlibiyye'yi de Ahsemiyye, Ma'bediyye, Şeybâniyye ve Mükremiyye şeklinde dört kola ayırıp, ana fırkadan farklı olan görüşlerine yer vermektedir.¹⁹²

2.5.3.5. Mürcie

Eserde İslam fırkalarından dördüncüsü olarak Mürcie ele alınmaktadır. Müellif önce bu fırkaya niçin Mürcie denmiştir onu açıklar. Sonra da Mürcie'yi Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye ve Tûmeniyye olarak beş alt kola ayırır. Yûnusiyye fırkasına göre iman Allah'ı bilmek, ona teslim olmak ve kalbi ile muhabbet duymaktır. Eğer ameli terk eden kişi imanı kalbi ile tasdik etmişse mü'min sayılır. Günahlar imana zarar vermez görüşündedirler. Ubeydiyye fırkası iman hususunda Yûnusiyye ile aynı fikirdedir ek olarak onlar Allah'ı insan suretinde tasavvur ederler. Gassân el-Kûfî'ye tâbi olan Gassâniyye fırkası icmâli îmânın kâfi geldiği ve îmânın eksilmeyeceği görüşünde olup, buna Ebû Hanîfe'den delil getirmektedirler. Gümüşhânevî'ye göre Ebû Hanîfe'den delil getirmeleri meşhur bir kişinin muvaffakiyetini alarak mezhebin kabul görmesini sağlamaktır. Müellif Ebû Hanîfe'nin makâlat yazarları tarafından Ehl-i sünnetin Mürcie'sinden sayıldığını, bunun nedeninin ise Mu'tezile fırkasının ilk dönemlerde kader mevzuunda muhaliflerine Mürcie ismini vermelerinden kaynaklı olabileceğini söyler. Mürcie'den dördüncü fırka Sevbân el-Mürçî'ye nispet olunan Sevbâniyye'dir. Onlara göre iman; Allah'ı, Resûlünü ve yapılması akıl yoluyla câiz olmayan şeyleri bilmek ve ikrâr etmektir.

¹⁹¹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107a.

¹⁹² Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107a-107b.

Mürchie'den beşinci fırka Ebû Muâz et-Tûmenî'ye nispet olunan Tûmeniyye'dir. Onlar îmânı, Peygamber'in getirdiği şeyleri bilmek, tasdik ve ikrar etmek olarak tanımlar. Bunların tümüne iman gereklidir. Bir bölümünün veya tamamının terki küfürdür. Bu fırkaya göre, namazı terki helal görerek yapan, Hz. Peygamber'i yalanlamış sayılacağından kâfir olur. Kaza niyetiyle terk ederse kâfir olmaz. Bir peygamberi katleden veya ona tokat vuran onu yalanlaması nedeniyle kâfir olur.¹⁹³

2.5.3.6. Neccâriyye

Müellif, Mürchie konusunun akabinde İslam fırkalarından beşincisi olan Neccâriyye fırkasını ele almaktadır. Müellif bu fırkanın fiillerin halk edilmesi, istitâat-fiil birlikteliği, kulun fiillerini kesbi hususunda Ehl-i sünnetle, vücûdî sıfatların nefyedilmesi, kelim sıfatının mahluk olması, Allah'ın görülemeyeceği mevzuunda ise Mu'tezile ile aynı görüşte olduğunu aktarır. Daha sonra onların, Kelâmullâhın okunduğu zaman araz, yazıldığında ise cisim olduğunu iddia eden Burgûsiyye, Allah'ın kendi haricindeki her şeyin mahlûk olduğunu düşünen ve bunun sonucunda Allah'ın kelimının da mahluk olduğu görüşünde olan Za'ferâniyye, Za'ferâniyye'nin görüşlerine ek olarak muhalif görüşte olanların "Lâ ilâhe illallah" kelimeleri dâhil tüm söylediklerinin yalan olduğu iddiasında bulunan Müstedrike şeklinde üç fırkaya ayrıldığını aktarır.¹⁹⁴

2.5.3.7. Cebriyye

Müellif İslâm fırkalarından altıncısı olarak Cebriyye'yi ele alır. Bu fırkayı mutevassıt ve hâlisâ şeklinde ikiye ayırır. Mutavassıt olan Cebriye, cebir ve tefviz arasında orta bir yol tutmuş, kulun fiillerinde kesbi olduğu ama bu kesbin fiilin ortaya çıkmasında etkisinin olmadığını söyler. Müellif bu gruba Eş'ariyye, Neccâriyye ve Dıraâriyye'nin dahil olduğunu aktarır. Hâlisâ olan Cebriyye ise kulun kesbini hiçbir biçimde mümkün görmez. Allah bir fiil oluşmadan önce bilmez. O'nun ilim sıfatı hâdistir. Cebriyye fırkası Allah'ın görülmesi, Kelâmullah'ın halkı ve bir şeyi şer'î delillerden önce aklen bilmenin gerekliliği hususunda Mu'tezile fırkasına muvafakat etmişlerdir.¹⁹⁵

¹⁹³ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

¹⁹⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

¹⁹⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

2.5.3.8. Müşebbihe

Gümüşhânevî, Cebriyye'nin akabinde İslam fırkalarından yedincisinin Müşebbihe olduğunu belirtir. Müşebbihe fırkası teşbihte bulunarak Allah'ı yarattığı varlıklara benzetir. Gulât-ı Şîa'dan Sebeyye ve Benâniyye bu fırkalardandır. Bunlar teşbihin yönteminde ihtilaf etmişlerdir. Mudar, Kehmes, Hüceymî gibi Haşviyye müşebbihesi de Allah'ın tecsimi, hareketi, intikali ve hulûlünü caiz görmüşlerdir. Kerrâmiyye müşebbihesi ise Allah'ın arştaki yeri, O'nun boyutu ve sonsuzluğu mevzuunda ihtilaf etmişlerdir. Hulûl hususunda da hâdis varlıkların Allah'ın zatına hulûl edebileceklerini iddia etmişlerdir. Aynı anda birden çok resulün olması mümkündür. Buna benzer şekilde aynı zamanda Hz. Ali ile Muâviye gibi birden çok imam olabilir. Ama sünnete münasip olan Hz. Ali'nin imam olmasıdır. İmân, Allah'ın “Ben sizin ilahınız değil miyim” diye sual ettiğinde bulunan ikrârdır.¹⁹⁶ Müellif Müşebbihe konusundan sonra, ele alınan bu fırkaların Rasûlullâh'ın hadisinde “hepsi cehennemdedir.” şeklinde haber verdiği bâtil yetmiş iki fırka olduğu bilgisini verir ve ayrıntılı olarak sayılarını aktarır.¹⁹⁷ yazım tarihi gibi bilgileri içeren ferağ kaydı ve dua cümlesiyle eser sona erer.

2.6. Gümüşhânevî'nin *en-Netâyicü'l-i'tikâdiyye*'sinden Hareketle İtikadi İslam Mezhepleri Tarihçiliğindeki Yeri

İtikâdî fırkaların tasnifi ve tasviri üzerine yazılmış olan Gümüşhânevî'nin fırak türü bu eseri, Eş'arî gelenek içerisinde Âmidî tasnifi denilen bir tasnif referans alınarak oluşturulmuştur. Mezkûr tasnif, Eş'arî mütekellim Seyfüddîn el-Âmidî tarafından Şehristânî'nin kaleme aldığı *el-Milel ve'n-nihal*'deki tasnifini yeniden şekillendirmesiyle ortaya çıkmış ve kendisinden sonra Adûdüddîn el-Îcî ve onun şârihi olan Cürcânî'nin eserlerinde biaynihi tekrar etmesiyle meşhur olup, yaygınlık kazanmıştır. Gümüşhânevî'de bu tasnifi Cürcânî'nin eserinde olduğu şekliyle alıntılanmış ve bazen de açıklamalar ilave etmiştir. Osmanlı medreselerinde kitapları yaygın bir biçimde okutulan Cürcânî'nin katkılarıyla bu tasnif, Osmanlı âlimleri arasında fazlasıyla tekrarlanan, tercih edilen bir hüviyet kazanmış ve bu etkileşim Gümüşhânevî'de de aynen görülmüştür. Sunkûrî'nin “cirmi sağîr, fâidesi kesîr, beyânda emsâli lâ nazîr” ve “Hakikat yolunda yürüyen zevatın kendi akidesini fırak-ı dâlle'nin

¹⁹⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108b.

¹⁹⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108b.

inancından tefrik ve temyiz etmekte bu risâleden daha yararlısı yoktur”¹⁹⁸ şeklinde tasvir ettiği *en-Netâyic*, aslında Cürcânî’nin *Şerhu’l-Mevâkıf* eserinden iktibaslarla oluşturulduğundan özgün bir tarafı bulunmamakla beraber mezkûr tasnifin Osmanlı devrindeki yaygınlığını ve tesirini göstermesi açısından anlamlıdır.

¹⁹⁸ Gömbeyaz, “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî’nin Kayıp Fırak Risalesi”, 751.

BÖLÜM 3: İTİKADÎ MESELELERE VE FIRKALARA DAİR BİR ESER OLARAK *CÂMIU'L-MÜTÛN*

3.1. Eserin İsmi ve Nüshaları ve Özellikleri

Kitabın tam adı *Câmiu'l-mütûn fî hakkı envâi's-sıfati'l-ilâhiyye ve'l-akâidi'l-Mâtürîdiyye ve'l-elfâzi'l-küfri ve tashîhi'l-a'mâli'l-acîbe* olup, 140 sayfadandır. Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî tarafından Ehli sünnet itikâdını anlatan mezkûr eserin ferağ kaydında 1273/1856 senesi Cemaziye'l-ahîr'in ilk günlerinde tamamlandığı yazmaktadır. Matbaa-i Âmire'de tek baskı olarak basılmıştır.¹⁹⁹ Fakat daha sonra Necdet Yılmaz, müellif nüshasını neşrederek yeniden hazırlamış ve eser Kalem yayınevi tarafından 2022 yılının sonlarında basılarak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.²⁰⁰ Eserin son bölümünde Ebû Bekir b. Mustafa el-Boyabâdî ve Şeyh Muhammed Murad tekkesi şeyhi Hacı Hâfız Feyzullah tarafından yazılan birer takriz mevcuttur. Eser *Ehl-i Sünnet İtikadı* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁰¹ Eser içerisinde asıl metnin haricinde Gümüşhânevî'nin kendisinin yazdığı ve fırkalarla ilgili bilgilerin çoğunu elde ettiğimiz bir şerh bulunmaktadır.

3.2. Yazılış Gayesi, Kapsamı ve Üslubu

İslam mezhepleri tarihi bakımından eserlerin yazılış nedenlerinin bilinmesi, müellifin meseleye yaklaşımının tespiti ve bakışının doğru anlaşılması yönünden önemli görülmektedir. İlk dönem İslam Mezhepleri Tarihi edebiyatından makâlât, fırak ve milel-nihal türü eserlerin en önemli özelliği, müelliflerinin belli bir mezhebin düşüncesini savunmak veya reddetmek kastıyla yazılmış olmalarıdır. Bu husus eserlerin nesnelliğini etkileyerek, onlara gölge düşürürken karşıt saydıkları fırkalar hakkındaki bilgilerin de dikkatli bir biçimde kullanılması gerektiği anlaşılmaktadır. Bahsi geçen eserlerin mezkûr özelliklerine karşın tarihsel yönüyle değerleri tartışmasızdır. Zîra ilk dönem eserlerine zamansal olarak yakın olmakla beraber o zamanın tartışmalarının

¹⁹⁹ Gündüz, Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin (K.S.) Hayatı-Eserleri-Harikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı, 135.

²⁰⁰ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn fî hakkı envâi's-sıfati'l-ilâhiyye ve'l-akâidi'l-Mâtürîdiyye ve'l-elfâzi'l-küfri ve tashîhi'l-a'mâli'l-acîbe*, nşr. Necdet Yılmaz (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2022).

²⁰¹ Ahmed Ziyaüddîn Gümüşhanevî, *Ehl-i Sünnet İ'tikâdı*, çev. Abdulkadir Kabakçı- Fuat Günel (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1986).

üslup ve mahiyeti hakkında değerli katkılar içermektedir. Bu çerçevede önemli örneklerden biri el-Bağdâdî'ye ait *el-Fark Beyne'l-Fırak* isimli eserdir. Müellif eserin baş tarafında “Ben bu kitabı Ehl-i Sünnet'in hak olduğunu diğerlerinin bâtil olduğunu ortaya koymak için yazdım.”²⁰² sözü eserde muhalif görüşte olan diğer mezheplere karşı öznel tavrı yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir. Gümüşhânevî söz konusu eserini yazma sebebini şöyle açıklamaktadır; “*Öğrencilerimden bazıları benden i'tikadın, amellerin sağlamlığı ve elfâz-ı küfür ile ilgili bir kitap yazmamı arzu ettiler. İstihare sonucunda bu şekilde bir eser yazmaya karar verdim.*”²⁰³ Müellifin ifadelerinden mezkur eserini, insanları i'tikad ve amel bakımından küfre sürükleyecek bir takım olayları, fikir ve düşünceleri tesbit edebilmek için yazdığı anlaşılmaktadır. Eser, “i'tikâd”, “elfâz-ı küfür” ve “salih ameller” başlıklarından oluşan üç bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde Allah hakkında bilinmesi vâcib, câiz ve muhal olan şeyler, peygamberler ve melekler hakkında bilinmesi gerekenler ve Mâtürîdî akidesi hakkında bilgi verilmektedir. İkinci kısımda küfrü ve irtidatı mûcib olan söz ve fiiller anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde ise; günlük hayatta yapılması icap eden ibadetler ve mükellefiyetler en güzel en doğru nasıl yapılabilir soruları üzerine düşünülerek, gerekli yerlerde uzun şerhler vasıtasıyla konu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu kısmın sonunda *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin külli kaidelerinden bazıları üzerinde durularak, gündelik hayatta karşılaşılan haller karşısında örnekler verilmektedir.²⁰⁴ Gümüşhânevî'nin söz konusu eserinde mezhepleri ele alış yöntemi incelendiğinde tarafgir, reddedici-dışlayıcı bir üslûbun hâkim olduğu görülmektedir.

3.3. Eserin Kaynakları

Gümüşhânevî, mezkûr eserinde pek çok kaynak kullandığı görülmektedir. Bazen kullandığı kaynağın ismini vermiş, bazen de müellifinin ismini zikretmiştir. Özellikle akâid kısmında Mâtürîdî müelliflerin görüşlerinden yararlanmakla beraber Eş'arî geleneğin yazarlarından da istifade etmiştir. Gümüşhânevî'nin en fazla yararlandığı akâid eserleri ve müellifleri sırasıyla Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *el-Vasıyye*'si²⁰⁵, en-Nesefî'nin (ö. 508/1114) *Bahru'l-Kelâm*'i²⁰⁶, Fahreddîn Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-*

²⁰² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 1.

²⁰³ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 1-2.

²⁰⁴ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 103 vd.

²⁰⁵ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 4.

²⁰⁶ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 4,7,12,44.

Muhassal'ı²⁰⁷, el-İcî'nin (ö. 756/1355) *Mevâkıf*'ı,²⁰⁸ Teftezânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Mekâsıd*'ı²⁰⁹ ve el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*'i²¹⁰ örnek olarak gösterilebilir. Bunlardan başka Hanefî fıkıh literatüründen *el-Câmiu'l-Kebîr*, *Bezzâziyye*, *el-Hâniye*, *Dürer*, *Füsûlü'l-İmâdî*, *el-Mebsûd*, *Tatarhâniyye* isimli eserler de müellifin istifade ettiği kaynaklar arasındandır.

3.4. İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi Bağlamında Eserin Özellikleri ve Değeri

Gümüşhânevî'nin "*Câmiu'l-Mütûn*" eseri, özellikle kelam alanında telif olunmuş bir kitap olarak kabul edilir. Müellif, eserinde küfre götüren lafızları ele alırken, itikadi fırkalara da yer verir. Gümüşhânevî'nin eseri, itikadi fırkaların çeşitliliğini ve farklı düşüncelerini anlamamıza katkı sağlar. Farklı fırkaların temsil ettikleri görüşleri aktarırken eleştirel bir yaklaşım benimsemiştir ve bazı fırkaları itikadî görüşleri nedeniyle tekfir etmiştir. Aynı şekilde, bazı fırkaların bâtil fırkalardan olduklarını vurgulayarak, bu fırkaların inançlarında İslam'ın temel prensiplerinden sapma olduğunu ifade eder. Esasen bu yönüyle klasik kaynakları tekrar ettiği izlenimini vermektedir. Bu ana başlık altında müellifin fırkaları değerlendirmede hangi yöntemi kullandığı, fırkaları

3.4.1. Amidî Tasnifini Ana Hatlarıyla Tekrarlaması

İtikadi fırkaları tasnifinde müellifler genellikle önceki tasniflere başvururken, kendi düşüncelerini ve yaklaşımlarını da ekleyerek farklı tasnif şekilleri denemişlerdir. İslam düşünce tarihinde birçok alim, farklı kriterler ve perspektifler kullanarak itikadi fırkaları sınıflandırmaya çalışmıştır.²¹¹ Ana fırkaların sayısı ve isimleri, farklı müelliflerin itikadi fırkaları nasıl sınıflandırdığına ve hangi kriterleri kullandığına bağlı olarak değişebilir. Örneğin, bir müellifin tasnifinde dört ana fırka bulunurken, başka bir müellifin tasnifinde sekiz veya on ana fırka olabilir. Aynı şekilde, bir müellifin verdiği isimler ve tanımlamalar başka bir müellifin tasnifinde farklılık gösterebilir. Alt kolların sayısı ve kimlikleri de tasnifler arasında farklılık gösterebilir. Bir müellif alt kolları daha ayrıntılı bir şekilde sınıflandırırken, başka bir müellif daha genel ve kapsayıcı bir yaklaşım

²⁰⁷ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 7.

²⁰⁸ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 7.

²⁰⁹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 7,15,16.

²¹⁰ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 7.

²¹¹ Gömbeyaz, "Fırak Literatürüne Dolaylı Ancak Etkili Bir Katkı: Âmidî Tasnifini Meşhur Eden Müttekellim: Adudüddin el-İcî", 413.

benimseyebilir.²¹² Müellifimizin kaynak olarak istifade ettiği ve tasnif sistemini eserine aktardığı Âmidî tasnifinde ana fırka sayısı sekizdir. Bunlardan biri kurtuluşa eren fırkadır. Diğer yedi tanesi alt kollarla birlikte yetmiş ikiye ulaşan bid‘at fırkalarıdır. Gümüşhânevî de *Câmiu’l-Mütûn* adlı eserinde Âmidî tasnifini tekrar ederek alt kolların isimlerini saymaksızın fırkaları önce sekize daha sonra $20+22+20+5+3+1+1+1=73$ formülü ile yetmiş üç sayısına ulaşmıştır.

3.4.2. Eserde Fırkaların Tasnifi

Genel anlamda esere baktığımızda Gümüşhânevî’nin sistematik bir şekilde fırkaları tasnif ettiği görülmemektedir. Bununla birlikte yeri geldikçe fikirleri ve görüşleri çerçevesinde mezhepleri zikretmektedir. Müellif eserin ikinci bölümünde yazma amacına uygun olarak küfrün çeşitlerini ele alır. Küfrü, cehlî, inâdî ve hükmi olmak üzere üçe ayırmaktadır. Gümüşhânevî mezhepleri tasnifte üçüncü yani hükmi küfrü kullanıp, tasnifini buna göre şekillendirmektedir. Fırkaları temel olarak hak ve dalâlette olan mezhepler diye ikiye ayırır.²¹³ Müellif dalâlette olan fırkaları kitabın şerh kısmında Mu‘tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriye, Müşebbihe olarak yediye ayırmaktadır. Bâtıl fırkaların durumları başlığında bu fırkalardan ve onlarla bağlantısını kurarak veya mücerred bağlantı kurmadan da bazısından bahsetmektedir.²¹⁴

Gümüşhânevî’nin buraya kadar olan tasnifi her ne kadar açıkça kullanmasa da yetmiş üç fırka hadisini esas alan tasnife uymaktadır. Fakat müellif, kâfir, zındık ve mürted fırkalar olarak üçüncü bir grup zikretmektedir. Bu grupta, Dehriyye, Hurremîler, Karmatîler, Muattıla, Bâtınîler, Ubeydîler, Deysânîler, Hulûliyye, Beyânîler, Bezîğîler, Anberiyîye ve İsmâilîler gibi fırkalar bulunmaktadır.²¹⁵ Bu son grupta zikrettiğimiz fırkalar arasında bâtıl olan fırkalarla irtibatı olanlar olduğu gibi klasik kaynaklarda İslam dışı sayılan gruplarda mevcuttur.

²¹² Gömbeyaz, “Fırak Literatürüne Dolaylı Ancak Etkili Bir Katkı: Âmidî Tasnifini Meşhur Eden Mütakellim: Adudüddin el-Îcî”, 414.

²¹³ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 30.

²¹⁴ Bk. Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 31-34.

²¹⁵ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 34-37.

Tablo 8: Gümüşhânevî'nin *Câmiu'l-Mütûn* Adlı Eserinde Fırka Tasnifi

CÂMIU'L-MÜTÛN ESERİNDE FIRKA TASNİFİ					
1.FIRKA-İ NÂCİYE		2.BÂTİL FIRKALAR		3. KÂFİR - MÜRTED - ZINDIK FIRKALAR	
1	Eş'arîler	1	Mu'tezile	1	Bâtinîler
2	İlk Dönem Muhaddisleri	1.1	Kaderiyye	2	Karâmita
3	Ehl-i Sünnet ve'l - Cemâat	1.2	Mu'tezileden Bir Fırka	3	Hişâmiler
		2	Şîa (Ravâfız)	4	İsmâîlîler
		2.1	Keysaniyye	5	Kerrâmiyye
		2.2	İshâkiyye	6	Muattıla
		2.3	Şeytâniyye - Numâniyye	7	Dehriyye
		3	Mürcie	8	İttihâdiyye
		4	Hâricîler	9	Hulûliyye
		5	Cebriyye	10	Deysâniyye
		6	Müşebbihe	11	Maniler
		7	Neccâriyye	12	Sabiîler
		8	Mücessime	13	Mecûsîler
		9	Cehmiyye	14	İseviyye
				15	Hürremîler/Beziğîler/Beyânîler
				16	Cenâhîler
				17	Gurâbîler
				18	Dırâriyye
				19	Vucûdîler
				20	Veseniyye
				21	Anberiyye

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.4.3. Hakkında Bilgi Verilen İtikadî Fırkalar

Müellifin bâtil fırkalar olarak adlandırdığı yedi²¹⁶ bid'at fırka, alt kısımları ile birlikte 72 sayısına ulaşmaktadır. Müellif “Bid'at Fırkaların Halleri” başlığıyla bu ana fırkaların alt kollarını zikrederken bazılarını ana fırkalarla irtibatlandırır bazılarını ise irtibatlandırmadan sadece ismen zikreder.²¹⁷ Bir kısmını ise isimlendirmeden sadece fikirlerini aktarır.²¹⁸ Gümüşhânevî'nin yapmış olduğu tasnifte milel-nihal ve fırak türü

²¹⁶ Müellif bid'at fırkaları şerh bölümünde yedi olarak saymakta ancak ana metinde Mücessime ve Cehmiyye fırkalarını herhangi bir ana bid'at fırka ile irtibatlandırmayarak ayrı iki bâtil fırka gibi saymaktadır. Bk; Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 17,20-21,25,33.

²¹⁷ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 30.

²¹⁸ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 79-80.

eserlerin aksine “küfre düşme” bağlamına göre hareket edildiğinden bir düzen görülmemektedir.²¹⁹ Gümüşhânevi bu fırkaları şöyle aktarmaktadır:

3.4.3.1. Mu‘tezile

Eserde düşüncesine en fazla yer verilen mezhep Mu‘tezile’dir. Eserde Mu‘tezile için “Ehl-i adl ve’t-tevhîd”,²²⁰ “Bazı Mu‘tezile”²²¹ ve “Umum Mu‘tezile”²²² şeklinde farklı isimlendirmeler kullanmıştır. Gümüşhânevî, Mu‘tezile’nin görüşlerini şöyle aktarmaktadır: Allah akılla bilinir.²²³ Bir kişinin iman etmiş sayılması için imanın şartlarını dili ile ikrar kalbi ile tasdik etmesi gereklidir. Mukallit iman etmiş sayılmaz, belki küfür ve iman arasındadır.²²⁴ Büyük günah işleyenler mü’min de değildir kâfir de değildir. İkisi arasındadır. Tövbe etmezlerse ebedi olarak cehennemde kalacaklardır. Bu düşüncelerinden dolayı da müellif onların onların Ehl-i bid‘at olduğu düşüncesindedir.²²⁵

Allah ahirette görülmecektir.²²⁶ Şefâat, kabir azabı, mîzan ve havz yoktur.²²⁷ Velilerin kerâmeti bâtıldır. Eğer kerâmet gösterebilselerdi mu‘cizeler olmaması icap ederdi.²²⁸ Kendilerine tebliğ ulaşmayanlar mazur sayılmışlardır.²²⁹ Gümüşhânevî’nin özetle bahsettiği bu görüşler Mezhepler Tarihi ve Kelâm kitaplarında Mu‘tezile’nin yaygın aktarılan görüşleridir. Müellif, Kaderiyye mezhebi ve ismini zikretmeden Mu‘tezile’den bir grup şeklinde iki yerde daha Mu‘tezilî görüşler aktarmıştır.

a) **Kaderiyye:** Bu fırkanın ya müstakil bir fırka ya da Mu‘tezile’den bir kısım olduğunu ifade eden müellif, Hz. Peygamber’in onlar hakkında “Onlar bu ümmetin Mecûsileridir. Hastalandıklarında ziyaret, öldüklerinde de şehadet etmeyin. Onlar kader hususunda Allah’ın hasmıdır.”²³⁰ buyurduğunu söyler ve şerrin Allah’ın takdîri ile olmadığı, herkesin işlediğinin faili olduğunu söyledikleri için de

²¹⁹ Kıyasettin Koçoğlu, “Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî’nin İslam Mezheplerine Bakışı”, Mîlel ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi 7/3 (2010), 128.

²²⁰ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 16.

²²¹ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 21.

²²² Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 4.

²²³ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 2.

²²⁴ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 3-4.

²²⁵ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 22, 33.

²²⁶ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 17.

²²⁷ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 21, 56.

²²⁸ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 25.

²²⁹ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 28.

²³⁰ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/406-407.

tekfirlerinin icap ettiği görüşündedir.²³¹ Onlara göre tevfik fiilden önce gelir. İnsan harici diğer yaratılanların kudretlerinin fiili meydana getirmede doğrudan bir dahli vardır.²³² Allah'ın takdiri olmaksızın kul fiilini halk edebilir.²³³ Hayr Allah'a şerde kula bağlı olabilir.²³⁴ Allah'ın vasfının olup sıfatının olmadığını savunurlar.²³⁵

- b) **Mu'tezile'den Bir Fırka:** Gümüşhânevî bu fırkanın ismini zikretmeden sadece görüşlerini aktarmıştır. Onlar “Allah ne görür ne de görülür” demişlerdir. Müellif, bu görüşleri neticesinde tekfir olunmaları gerekir demiştir. Zîra Allah'ın basar sıfatını reddetmişlerdir. Gümüşhânevî “O Allah'ın gördüğünü bilmiyor mu?”²³⁶ âyetiyle onlara cevap vermiştir. Ayrıca bu fırkanın ru'yeti de inkâr ettiğini aktaran müellif “O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar.”²³⁷ âyetiyle delil getirerek onları yalanlamıştır.²³⁸

3.4.3.2. Şîa

Gümüşhânevî Şîa'yı yirmi iki gruba ayırır. Eserinde hepsini ele almamaktadır. Onlar için Şîa, Şîiyye, Gulât Şîa, Revâfız ve Gulât Revâfız isimlerini kullanmıştır. Eserde genel fikirleri olarak meshi ve mestler üzerine meshi câiz görmeyip, çıplak ayak üzerine meshi caiz gördükleri aktarılmaktadır.²³⁹ Gulât olan Râfızîler, “on iki imam” düşüncelerinden dolayı aşırı uç olarak zikredilmişlerdir.²⁴⁰ Tenâsuh inancına sahip olup bu şekilde Allah'ın ruhunun on iki imama²⁴¹ geçtiğine, onların ilah olduklarına, beklenen mehdînin bir gün döneceğine, o gelinceye kadar bütün emir ve nehiylerin tehir olunduğuna, Cebrâîl'in vahyi yanlışlıkla Ali yerine Hz. Muhammed'e getirdiğine

²³¹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 31.

²³² Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 19.

²³³ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 32.

²³⁴ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 34.

²³⁵ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 40.

²³⁶ el-Alak, 96/4.

²³⁷ el-Kiyâme, 75/22-23.

²³⁸ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 32.

²³⁹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 64.

²⁴⁰ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 32.

²⁴¹ Müellif eserin şerh kısmında 12 imamın Hz. Ali'nin soyundan geldiklerine inandıklarını ve isimlerinin sırasıyla; Aliyyü'l-Mürtezâ, Hasan, Hüseyin, Zeynü'l-Âbidîn, Muhammed Bâkır, Cafer-i Sâdık, Musâ Kâzım, Ali er-Rızâ, Muhammed Takiyy, Ali b. Muhammed, Ali Hasan el-Askerî ve Mehdî Muntazar olduğunu ifade eder. Ayrıca beklenen mehdînin gelmesiyle bütün kötülüklerin yer yüzünden silineceği görüşündedirler. Bk; Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 31.

inanırlar. Gümüşhânevî onların bu görüşlerinden dolayı tekfir edilmeleri gerektiğini savunur.²⁴²

Müellif Şîa'nın alt kolu olarak Keysâniyye, İshâkiyye, Şeytâniyye-Nu'mâniyye, Cenâhiyye ve Gurâbiyye fırkalarından bahsetmektedir. Ancak son iki tanesini Bâtıl fırkalar kategorisinde değil Kâfir, Mürted-Zındık fırkalar altında zikreder.

- a) **Keysâniyye:**²⁴³ Müellif Şîa ve Revâfız'dan²⁴⁴ bir grup olarak ele aldığı Keysâniyye'yi "Allah hakkında pişman olma ve yanılmak caizdir" dedikleri için küfürle itham etmiştir. Bu düşünceye "bedâ" denilmektedir.
- b) **İshâkiyye:** Gümüşhânevî, bu fırkayı Şîî Gulât fırkalardan sayar ve "Allah'ın herhangi bir şekle bürünebileceği,²⁴⁵ şer tarafında şeytanın, hayır tarafında da meleklerin insan suretinde olmaları gibi Allah da bazı kâmil insanların suretine girebileceği ve o insanda kudretin tam olarak meydana çıkabileceği görüşlerini savunduklarını ifade eder. Örnek olarak kendi imamlarını göstermişlerdir.
- c) **Şeytâniyye – Nu'mâniyye:** Şîa ve Râfîzîlerin bir kolu olarak görülen bu mezhebe müellif, Şeytâniyye ve Nu'mâniyye olarak iki isim atfetmiştir. Şeytâniyye "Allah bir şeyi murad ve takdir ettiği vakit bilir, öncesinde bilemez" dedikleri için müellife göre tekfir edilmeleri gerekir.²⁴⁶ Ayrıca müellif, Şeytâniyye ve Nu'mâniyye arasındaki fikrî ayrıma dikkat çeker. Şeytâniyye'ye göre "Allah eşyanın hakikatini yaratılmadan önce bilmez" Nu'mâniyye'ye göre ise yaratılmadan önce bilmez ancak yarattığı vakit bilir görüşündedirler.²⁴⁷ Bu ayrımı Bağdadî ve Şehristânî de yapmıştır. Bağdadî'ye göre Şeytâniyye İmamiyye'nin alt kollarından on dördüncüsüdür.²⁴⁸ Şehristânî'ye göre ise Şîa'nın alt kollarından olan Gâliyye içerisine dahildir.²⁴⁹

²⁴² Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 31.

²⁴³ Gümüşhânevî, *Câmiü'l-mütun*, 31.

²⁴⁴ Bağdadî, Keysâniyye'yi Ravâfız'ın alt kollarından saymaktadır. Bk. Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 31-40. Şehristânî ise Şîa'nın alt kolu olarak sayar. Ayrıca Bedâ düşüncesi Keysaniyye'den Muhtariyye'nin görüşüdür demiştir. Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 135-141.

²⁴⁵ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 6. Şehristânî bu fırkayı Gâliyye içerisine dahil etmiştir. Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 170.

²⁴⁶ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 31-32.

²⁴⁷ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 32.

²⁴⁸ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 52.

²⁴⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 168-169.

3.4.3.3. Mürcie

Müellif bâtil mezhepler kategorisinde değerlendirdiği Mürcie hakkında şu görüşleri ifade eder: Mü'min ve kâfirlerin durumunu Allah'a bırakırlar. Mü'min cennetliktir veya kâfir cehennemliktir demezler. Dünya Allah'a ait olduğu gibi ahirette ona aittir, dilediğini affeder, dilediğine azap eder demişlerdir.²⁵⁰ Ayrıca kâfirler cehennemde azap görmezler. Kâfirler ile mü'minler arasındaki fark Müslümanlar cennete yer, içer ve eğlenir, onlar ise bundan mahrum olurlar.²⁵¹ Mürcie'den bir kısım iyi amellerin makbul, günahlarının ise mağfur olduğunu, amellerin farz olmayıp fazilet olduğunu ve yapanlar için iyi olup yapmayanlara herhangi bir şeyin olmadığı görüşündedirler. Bu görüşte olanlar tekfir olunmuştur. Yine onlardan bir grup kendilerinin günahkâr mü'minleri dost edinmediklerini tamamen de onlardan uzak durmadıklarını söylerler. Müellif bu düşüncelerinden dolayı da onların bid'at ehli olduklarını söylemektedir.²⁵²

3.4.3.4. Hâricîler

Müellif, Hâricîler'i kendi içlerinde yirmi gruba ayırmaktadır. Ancak eserinde sadece Yezîd b. Ebî Üneyse'nin taraftarları olan Yezîdiyye'den bahsetmektedir. Gümüşhânevî Hâricîler için tahkim olayından dolayı İslam dairesinden ayrılan ilk grup olduklarını söylemiştir. Ayrıca müellif onları büyük günah işleyenler hakkındaki görüşleri, Hz. Osman'a buğz etmeleri, meshi caiz görmemeleri, ameli imandan cüz kabul etmeleri gibi düşüncelerinden dolayı tekfir etmiştir. Eserde Yezîdiyye'nin Acem tarafından bir peygamber gelip, ona yeni kitap ineceği ve Hz. Peygamber'in ümmetini yok edeceği gibi fikirlerinden dolayı tekfir edilmeleri gerektiği vurgulanmıştır.²⁵³ Bağdâdî, Yezîdiyye'yi Hâricîler'den kabul etmiş ancak İslam dışı oldukları halde İslam'a nispet edilen gruplardan saymaktadır.²⁵⁴ Şehristânî de Hâriciler içerisinde zikretmektedir.²⁵⁵

3.4.3.5. Diğer Fırkalar

Bid'at fırkalardan olan Cebriyye, kulun bir fiilde cansız bir varlık gibi kudretinin ve tesirinin olmaması dolayısıyla da emir ve nehiylerle muhatap olmadığı şeklinde ki

²⁵⁰ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 32.

²⁵¹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 29.

²⁵² Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 33.

²⁵³ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 31.

²⁵⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 216.

²⁵⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 125.

görüşleri sebebiyle tekfir edilmiştir.²⁵⁶ Cebriyye'ye göre kulun ya mü'min ve yahut kâfir olma zorunluluğu vardır.²⁵⁷ Mü'min mü'min olarak kâfırde kâfir olarak yaratılmıştır.²⁵⁸ Gümüşhânevî fırak-ı dâleden saydığı Müşebbihe fırkasından sadece atfen bahsetmektedir.²⁵⁹

Neccâriyye fırkasını üç gruba ayıran müellif, Allah Teâla'nın sıfatlarını inkâr ettikleri, Kur'ân'ın yazısının cisim, okunuşunun araz olduğunu kabul ettikleri için tekfir edilmeleri gerektiğini belirtmektedir.²⁶⁰ Ayrıca onlar mizan, şefaât, havz ve kabir azabını kabul etmezler.²⁶¹ Mücessime fırkası Allah'a mekân izafe etmeleri sebebiyle müellif tarafından tekfir edilmiştir. Müşebbihe, Mu'tezile, Cehmiyye ve Kerrâmiyye fırkası da Mücessime ile aynı görüştedirler.²⁶² Cehmiyye fırkasına göre Allah'ın kelâm sıfatı kadîm değildir.²⁶³ Evliyanın kerâmeti hak değildir. Kabir azabı yoktur.²⁶⁴ Havz, mizân, hesap, azap melekleri, şefaât ve suâl gibi ahiret ahvaline ait şeyleri kabul etmezler. Müellif zikrettiğimiz son iki fırka olan Mücessime ve Cehmiyye fırkasını bâtil firkalardan kabul etmiş ancak ne ana firkaların ne de onların alt kolları içerisine dahil etmemiştir. Herhangi bir ana fırka ile irtibatlandırmamıştır.

3.4.4. Müstakil Bir Kategori Olarak Kâfir-Mürted ve Zındık Firkalar

Gümüşhânevî mezkûr başlık altında görüşlerinden dolayı firkaları “kâfir- mürted ve zındık” şeklinde nitelemektedir. Bu firkalardan bazıları Bağdâdî'ye göre “İslâm'a mensup olmayan fakat İslâm'a nisbet olunan firkalar” arasındadır. Bâtıniyye, Karmatîler, Hulûliyye, Cenâhiler, Gurâbiler ve Beyâniyye bu gruptandır.²⁶⁵ Aynı şekilde Şehristânî ve Bağdâdî tarafından İslam içi firkalardan sayılıp müellife göre “Kâfir- Mürted ve Zındık” sayılan firkalarda mevcuttur.²⁶⁶

²⁵⁶ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 32.

²⁵⁷ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 33.

²⁵⁸ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 14.

²⁵⁹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 7, 14, 33.

²⁶⁰ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 31.

²⁶¹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 20.

²⁶² Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 33.

²⁶³ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 17.

²⁶⁴ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 20-21, 25.

²⁶⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 175-240.

²⁶⁶ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 33-37.

3.4.4.1. Bâtînîler

Kur'ân'ın zâhirini kabul etmediklerinden dolayı bunlara Bâtînî denmiştir.²⁶⁷ Ayrıca Tenâsüh inançları vardır. Allah'a evlad isnad eder ve onun ile oturma, konuşmanın yapılabileceği düşüncesine sahiptirler. Bütün bu görüşlerinden dolayı tekfir edilmişlerdir.²⁶⁸ Sıfatullah'ı inkâr ederler. Cennet, cehennem, sevap, cezayı kabul etmeyip, haşrın gizli bir anlamı olduğunu iddia etmektedirler.²⁶⁹

3.4.4.2. Karâmita

Karmat bir köyün ismi olup, fırkanın kurucusu bu köyden Hamdan'dır. Gümüşhânevî'ye göre İsmâiliyye mezhebi içerisine dahildirler. Allah'a mekân izafe ederek onun yanında oturulabilir, konuşulabilir ve Allah bazı kişilere hulûl edebilir görüşünde oldukları için tekfirleri vâcibdir. Müellif, İbâhîler²⁷⁰ ve Melâhideler'i²⁷¹ de bu fırkadan saymıştır. Eş'arî, Karmâtiler'i Râfıza fırkasının on sekizinci kolu,²⁷² Bağdâdî ise İslam dışı olup İslam'a nispet olunan Bâtîniyye sınıfından saymaktadır.²⁷³

3.4.4.3. Hişâmîler

Hişâm b. Hakem'in (ö. 179/795) ve Hişâm b. Sâlim'in [el-Cevâlikî] görüşlerini yansıtan bu fırkaya göre Allah hâdis olup kadîm değildir ve bir tarafı gümüş gibi parlayan cesede sahiptir.²⁷⁴ Ayrıca müellife göre Allah'ı oturmak, kalkmak gibi vasıflarla muttasıf kıldıkları için kâfirdirler.²⁷⁵

3.4.4.4. Kerrâmiyye

Gümüşhânevî'nin bu gruptan saydığı Kerrâmiyye'ye göre Allah bir mekân da karar kılmıştır. Bu iddialarına "Rahman arşa istiva etmiştir"²⁷⁶ ayetini delil olarak getirip

²⁶⁷ Bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 176, 219-241.

²⁶⁸ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 34.

²⁶⁹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 33,36.

²⁷⁰ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 77.

²⁷¹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 35.

²⁷² Ebu'l-Hasan el-Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın- Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 57.

²⁷³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 220-223.

²⁷⁴ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 34-35.

²⁷⁵ Bağdâdî, Hişamiyye'yi İmâmiyye içerisinde zikretmektedir. Bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 48-52.

²⁷⁶ Tâhâ 20/5.

istivanın istikrar manasında olduğunu söylemişlerdir.²⁷⁷ Ayrıca Allah'ın sıfatlarının cisim olduğu,²⁷⁸ meshin caiz olmadığı,²⁷⁹ kudretin fiilden evvel olduğu, imanın dil ile ikrardan ibaret olduğu²⁸⁰ gibi görüşler ortaya atmaktadırlar.²⁸¹

3.4.4.5. Cenâhiler

Müellif Rafizîlerden olduklarını aktardığı Cenahiyye'nin Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer'in izinden gittiklerini söylemiştir. Ayrıca, Tayyâra'nın Cenâhiyye²⁸² olarak da isimlendirildiğini ifade eder. Ruhların tenasüh ettiğine, Allah'ın ruhunun sırasıyla Hz. Âdem, Hz. Şit ve diğer Peygamberlere, sonra Hz. Ali'nin evlatlarına ve en sonunda Abdullah b. Muaviye'ye nakl olunduğuna, kıyametin olmayacağı ve haram olan şeylerin tümünün helal sayıldığına inandıklarını belirtmektedir.²⁸³

3.4.4.6. Gurâbiler

Gümüşhanevî'ye göre bunlar Hz. Ali'nin peygamber olduğunu iddia eden Rafizîlerdendir. Hz. Peygamber ile Hz. Ali birbirlerine iki karganın benzediği gibi benzedikleri için, Cebrail'in vahyi şaşırp yanlışlıkla Hz. Peygamber'e getirdiği iddiasında olduklarından dolayı onlara Gurabî denildiği ifade edilmektedir. Gümüşhanevî, Gurabiler'in bu söylemlerinin büyük bir yalandan ibâret olduğunu, Hz. Ali ve Hz. Peygamber'in en ufak bir benzerliklerinin olmadığını müdellel olduğu hususunu belirtmiştir.²⁸⁴

Gümüşhanevî zikrettiğimiz fırkalardan başka Rububiyyet'i inkâr eden “**Muattıla ve Dehriyye**”²⁸⁵, Allah'ın gayrıya ve onun ile beraber başka bir ilaha ibadeti mümkün gören “**İttihâdiyye ve Hulûliyye**”,²⁸⁶ hayrı ve şerri yaratan farklı ilahların olduğuna inanan “**Deysâniyye, Maniler ve Sabîler**”,²⁸⁷ ateşe tapan “**Mecûsîler**”,²⁸⁸

²⁷⁷ Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 7.

²⁷⁸ Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 6.

²⁷⁹ Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 33.

²⁸⁰ Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 23.

²⁸¹ Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 19.

²⁸² Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 34.

²⁸³ Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 35.

²⁸⁴ Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 35.

²⁸⁵ Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 34-35.

²⁸⁶ Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 33-34.

²⁸⁷ Gümüşhanevî, *Câmiu'l-mütûn*, 34.

Peygamberimizden sonra başka peygamber geleceğine inanan “İseviyye”,²⁸⁹ imamın nübüvvet ve hüccet hususunda Rasulullah’ın yerine geçebileceğini savunan “Hürremîler, Bezîğîler ve Beyânîler”,²⁹⁰ kudretin fiilden evvel olduğunu iddia eden “Dırâriyye”²⁹¹ Allah’ın birliğini inkâr eden “Veseniyye”²⁹² İnanç ve akıl ile ilgili meselelerde taklidi caiz gören “Anberiyye”²⁹³ gibi fırkaları da bu grupta ele almaktadır.

3.4.5. Fırka-i Nâciye’nin Kimliği

Gümüşhânevî bu fırkanın en belirgin vasfının bid‘at ve hevâ ehlinde uzak, sapkın fırkaların inancından sağlam bir itikâda sahip olduğunu ifade etmektedir. O kurtuluşa eren fırkayı, Eş‘arîler, İlk dönem Muhaddisleri ve Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat olarak üçe ayırmıştır.

- a) **Eş‘arîler:** Müellif Eş‘arîliği ikiye ayırmakta ve bunlardan ilkinin bâtıl fırkaların mukabili olan mutlak Eş‘arî, diğeri ise kurucusu Şafîî imamlarından Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî’ olan Ebû Hanîfe’nin mukabilindeki fırka olduğu görüşündedir. Müellif itikadî konularda Hanefî ve Şâfiiler arasında yetmiş üç meselede ihtilaf olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁴ Müellif Eş‘arîler’in görüşlerini sıralarken karşılaştırmalı bir metot kullanmaktadır. Eş‘arî, Mu‘tezile ve “bize göre” dediği Mâtürîdîler’in görüşlerini beraberce vermektedir.²⁹⁵ Müellife göre Eş‘arîler’in bazı görüşleri şu şekildedir: Allah’ı bilmek marifetledir.²⁹⁶ Allah’ın zâtî sıfatlarını bilmeyen imansız sayılmaz.²⁹⁷ Eş‘arîler kulların fiilleri hakkında cebr-i mutevassıta yakın düşünürler.²⁹⁸ Bir fiilin

²⁸⁸ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 20; Şehristânî Sabîiler ve Mecusîler’i "Ehl-i kitaptan olma ihtimali olanlar" arasında saymıştır. (Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 209-210) Deysâniyye ve Maniler’i ise Seneviyye altında ele almıştır. (Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 222- 227.)

²⁸⁹ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 36.

²⁹⁰ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 36; Bağdâdî Hürremîler’i İslam dışı fırkalardan olan Hulûliyye’den, (Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 198); Bezîğîyye’yi Hatâbiyye arasından (Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 192) Beyânîyye’yi ise Gulat Râfıza’nın alt gruplarından saymaktadır (Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 20.).

²⁹¹ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 19; Eş‘arî bu fırkayı temel fırkalardan görür. (el-Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 230-231); Bağdâdî sapık fırkalardan, (Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 158) Şehristânî ise Cebriyye’nin alt gruplarından saymaktadır. (Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 88.)

²⁹² Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 37.

²⁹³ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 35.

²⁹⁴ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 16.

²⁹⁵ Koçoğlu, “Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî’nin İslam Mezheplerine Bakışı”, 124.

²⁹⁶ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 2.

²⁹⁷ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 40.

²⁹⁸ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 14.

meydana gelmesinde kulun herhangi bir dahli yoktur.²⁹⁹ Kendilerine tebliğin ulaşmadığı kişiler sorumlu tutulamazlar.³⁰⁰ Eş‘arîler’in bu görüşlerine eleştirel bir tavır takınan müellif, alternatif fikirler sunarak onlara karşı olduğunu göstermektedir.

- b) **İlk Dönem Muhaddisleri:** Gümüşhânevî bu fırkayı Fırka-i nâciyeden saymış, Ehl-i sünnetten saymamıştır. Gümüşhânevî’nin bu tasnifi yaparken Mâtürîdiyye ekolünün eleştirilerinden etkilenmiş olabileceği söylenebilir. Örneğin, İmam Mâtürîdî, “Haşeviyye” ve “Ashâbü’l-hadis” gibi grupları tenkit ettiği görülmektedir.³⁰¹
- c) **Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat:** Gümüşhânevî’nin bu fırkadan kastettiği Mâtürîdiyye’dir. Eserinde çoğunlukla görüşlerini delillendirirken Mâtürîdî müelliflerin görüşlerinden faydalanmıştır. Ebû Hanîfe³⁰² ve İmam Mâtürîdî³⁰³ ile beraber Nesefi,³⁰⁴ Pezdevi³⁰⁵, Ebû Yûsuf³⁰⁶, İmam Muhammed,³⁰⁷ Bezzâz³⁰⁸, Evzâî³⁰⁹, Tahavî,³¹⁰ Aliyü’l-Kârî,³¹¹ Ebû Bekir el-Belhî³¹² Sahib-i Sevâdü’l-A‘zam,³¹³ gibi alimler bu isimlerdendir. Eserde Ehl-i Sünnet’e dair verilen görüşlerden bazıları şunlardır: Hz. Peygamber’in sahabeyi methettiği şekilde bütün sahabe takriz edilir. Ali ve Muaviye arasındaki olay ictihâdî bir meseledir. Böyle düşünmeyenler doğru istikametten ayrılmışlardır.³¹⁴ Allah’ın vasfının olduğu ancak sıfatlarının olmadığı iddiasında bulunanlar tekfir edilemez.³¹⁵ Büyük günah işleyenler Mu‘tezile ve Mürcie’nin zıddı olarak Ehl-i Sünnet’e göre mümin olup, günah işledikleri için onlara fasık denilse de mutlak manâda fasık sayılmazlar.³¹⁶

²⁹⁹ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 19.

³⁰⁰ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 28.

³⁰¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 506, 508, 530, 614, 618, 627.

³⁰² Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 3-4.

³⁰³ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 7, 17, 70.

³⁰⁴ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 31.

³⁰⁵ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 4.

³⁰⁶ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 37, 50, 89, 115, 120, 130, 137.

³⁰⁷ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 42, 54, 69, 89, 105, 118, 131.

³⁰⁸ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 33, 40, 54, 73, 92, 105, 128.

³⁰⁹ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 51.

³¹⁰ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 40, 77, 131.

³¹¹ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 45, 54.

³¹² Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 53, 75.

³¹³ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 17, 23.

³¹⁴ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 26.

³¹⁵ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 40.

³¹⁶ Gümüşhânevî, *Câmiu’l-mütûn*, 22.

Kâfir ve müminlerin işledikleri fiillerin hükmünün ahirete bırakılacağı görüşüne sahip olan Mürchie'nin bu düşüncesi Ehl-i Sünnet'e uygun değildir.³¹⁷

3.4.6. Eş'arîlik-Mâtürîdîlik Farklarına (Hilâfiyyât) Değinmesi

Hicri beşinci asırda Eş'arî ve Hanefiler arasında Allah'ın sıfatları özellikle de tekvin sıfatı etrafında ortaya çıkan ihtilaflar sonraları Osmanlı coğrafyasında Hanefiliğin sadece fıkıh mezhebi olarak görülmesiyle birlikte Eş'arî – Mâtürîdî mezhebi arasındaki ihtilaflara evrilmiştir. İhtilaflarla ilgili birçok müstakil risâle kaleme alınmıştır.³¹⁸ Ali es-Sübkî'nin (ö. 771/1370) el-Kasîdetu'n-Nûniyye isimli eseri ile başlayan Eş'arîlik-Mâtürîdîlik ihtilaflı eserleri en yüksek ilgiye, Osmanlılarda mazhar olmuş, özellikle on yedinci asır itibarıyla konuyla ilgili hacimli veya küçük ölçekli pek çok eser kaleme alınmıştır.³¹⁹ Bunlardan bir kısmının hacmi kısa ve uzlaştırmacı bir yapıda olurken, bir kısmı da geniş kapsamlı ve ayrıştıran tarzda yazılmıştır. Bazen de tek bir görüş etrafında sorgulayıcı vasıfta eserler kaleme alınmıştır.³²⁰ Gümüşhânevî ayrı bir başlık halinde olmasa bile zaman zaman karşılaştırmalı olarak Eş'arî -Mâtürîdî ihtilaflarına yer vermektedir. Müellifin yer verdiği ihtilaflar madde halinde şöyledir:

- a) Allah'ın akıl ile bilinmesi meselesi³²¹
- b) Fiillerin meydana gelmesinde kulun te'siri meselesi³²²
- c) Tekvin sıfatının hâdis mi kadîm mi olduğu,³²³
- d) Vücut sıfatının zâtılığı, sübûtiliği meselesi³²⁴
- e) İsim, tesmiye ve müsemma birbirlerinin aynı mıdır farklı mıdır meselesi³²⁵

³¹⁷ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 32.

³¹⁸ Söz konusu ihtilaf edebiyatı hakkında geniş mâlumat için bk. Mehmet Kalaycı, “Osmanlı’da Eş’arîlik - Mâtürîdîlik İhtilaflı Edebiyatı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017), 78.

³¹⁹ Mehmet Kalaycı, “Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarîlik-Maturidîlik İhtilaflına İlişkin Risalesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 100.

³²⁰ Kalaycı, “Osmanlı’da Eş’arîlik - Mâtürîdîlik İhtilaflı Edebiyatı”, 78-150.

³²¹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 2.

³²² Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 14-19.

³²³ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 12.

³²⁴ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 12,13.

³²⁵ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 29.

3.4.7. Elfâz-ı Küfür Meselesi

İslam akidesinde farklı görüş ve kanaatlere sahip olan kişiler veya gruplar arasında tekfir etme faaliyeti bilinmektedir. Bu faaliyetin başlangıcı Hâricîler tarafından gerçekleştirilmiş olup, daha sonra itikadî fırkaların ortaya çıkmasıyla birlikte mezhepler arasında karşılıklı tekfir etme yaygın hale gelmiştir. Elfâz-ı küfür meselesi başlangıçta akâid, kelimeler, fıkıh ve tefsir kitaplarında ele alınmış, ancak zamanla bu konuda özel eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler genellikle risâle tarzında yazılmış olup, küfür ifadeleri, sonuçları, küfrü gerektiren söz ve davranışları belirleyen temel ilkeler gibi konuları ele almaktadır.³²⁶

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî küfür konusuna geniş bir yer ayırmıştır. Gümüşhânevî, küfrün cehaletten kaynaklanan “küfr-i cehlî” şeklinde, bilerek ve inatla inkâr etme tarzında meydana gelen “küfr-i cuhûdî (inâdî)” şeklinde ve dinin hüküm koyucusu tarafından yalanlama alameti olarak kabul edilen “küfr-i hükmî” şeklinde üç kısma ayrılabilirliğini belirtmektedir. Ona göre, son kategori olan “küfr-i hükmî” asıl küfür konusudur.³²⁷ Müellif küfrü icap eden söz ve ifadeleri beş kategoride değerlendirmiştir.

- a) Ulûhiyyet ile alakalı olanlar: Müellif bu kısımda Allah’ın zâtı, sıfatları ve fiilleri hususunda ulûhiyyet makamı ile bağdaşmayıp, tevhid prensibine ters düşen, naslarla belirlenmiş olan sıfatları inkâra götüren, yaratıcıyı yarattıklarına benzeten, ulûhiyyete dair herhangi bir konuyu alaya alan ya da ilâhî buyruklardan birini inkâr eden sözleri ele almıştır.³²⁸
- b) Peygamberlere taalluk eden lafızlar: Gümüşhânevî bu bölümde küfrü mucip olan lafızlarla kastettiği tüm peygamberlerin ilâhî buyrukları insanlara tebliğ ile vazifelendirilmiş elçiler olduklarını inkar edici, onlarla istihza edici, getirdikleri vahyi yalanlayıcı, ayrıca peygamberleri kötüleyici, küçümseyici ve onlara dil uzatan lafızlarla beraber, namaz, oruç, hac, zekat, cihad benzeri ibadetleri Hz. Peygamber’in öğrettiği biçimde kabul etmemeyi, herhangi bir şahsı veya onun görüşlerini peygamberden üstün tutmayı dile getiren sözlerdir.³²⁹

³²⁶ Ahmet Saim Kılavuz, “Elfâz-ı Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/26.

³²⁷ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 30.

³²⁸ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 42.

³²⁹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 48.

- c) Kur'ân'a, namaza, zikre ve benzeri sair hususlara taalluk eden lafızlar: Müellif, Kur'ân'ın tamamı veya bir bölümünü inkâr eden, Kur'ân-ı Kerîm'in iman, ibadet, muâmelât, ahlâk mevzularıyla alakalı bilgilerinde yanlışlık ve eksiklik bulunduğunu öne süren, haram kılınanların helâl, helâl kılınanların haram sayıldığı beyanlar ile Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olmadığını ifade eden, onu küçümseyip istihza eden lafızları kastetmektedir.³³⁰
- d) İlim ve âlimlere taalluk eden lafızlar: Dinî ilimler ile İslâm âlimlerine cephe alarak dinin ilerlemesine ve gelişmesine katkı sunan hizmetleri engelleyici lafızlar, İslâmiyet'i temsil etmelerinden dolayı âlimler için sarfedilen tahkir edici ve küçümseyici ifadeler kast olunmuştur.³³¹
- e) Çeşitli konulardaki küfür lafızları: Bu bölüme, kıyasa dayandırılan veya ilzâmî yollara müracaat edilerek dile getirilen küfür sözleri dahil edilmektedir. Örneğin zalim bir devlet başkanına âdildir demek küfür lafzı sayılmıştır. Çünkü devlet başkanının ortaya koyduğu zalimane tavır, adaletli gösterilmekle İslâm'ın haram saydığı zulmün arka planda helâl kabul edildiği neticesine varılmıştır.³³²

3.5. Gümüşhânevî'nin *Câmiü'l-mütûn*'undan Hareketle İtikadi İslam Mezhepleri Tarihçiliğindeki Yeri

Gümüşhânevî bir kelam kitabı olarak kaleme aldığı "*Câmiu'l-mütûn*" adlı eserinde yeri geldikçe fırkalara ve görüşlerine yer vermekle beraber asıl olarak ikinci bölümde "Elfâz-ı Küfür" başlığı altında onlara yer vermektedir. Eserin şerh kısmında Osmanlı müderrislerinin yaygın olarak kullandığı Eş'arî makâlât tasnif geleneğine göre fırkaları sekiz ana kola ayırmıştır. Ana metinde bu şekilde bir tasnif yapılmayıp, fırkalar üç ana gruba ayrılarak "Fırka-i Nâciye, Bâtıl Fırkalar ve Kâfir- Mürted ve Zındık fırkalar" şeklinde bir ayırım yapılmıştır. Müellifin burada yaptığı sınıflamada odak noktası "küfre düşme" olduğu için sâir fırak ve milel-nihal türü eserlerdeki gibi düzenli sistematik bir tasnif görülmemektedir. Bâtıl olarak nitelenen fırkalar bütüncül bir yaklaşımla ele alınmamış, küfür ve bid'at ile olan ilişkileri neticesinde değerlendirilmiştir. Eğer bu fırkaların görüşleri, nas ile sabit bir hükme muhalifse onlara ehl-i küfür, nas ile sabit

³³⁰ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 52.

³³¹ Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 64.

³³² Gümüşhânevî, *Câmiu'l-mütûn*, 67.

olmayan yada ihtilaflı bir hükme muhâlifse ehl-i bid‘at denmiştir. Gümüşhânevî’nin tasnifi bu yönüyle farklı ve özgündür.

Eserde klasik dönem literatüründen Bağdâdî ve Şehristanî’nin verdiği bilgilerle genel anlamda uyum söz konusudur. Fakat müellifin eseri yazmasındaki amaç insanları küfre götüren sözler olunca tasnifin sınırları net olmamış, klasik kaynaklar da İslam içi olup fırak-ı dâlleden sayılan bazı fırkalar “Kâfir- Mürted ve Zındık” olarak kabul edilmektedir. Karmatîler, İsmâîliyye, Hişâmiyye, ve Kerrâmiyye bunlardandır.

Gümüşhânevî konuları ele alırken mezhebî kimliğinin etkisi görülmektedir. Fırkaları değerlendirirken Hanefî-Mâtürîdî çizgiden ayrılmamıştır. Osmanlı devletinin çalkantılı zamanlarında yaşamış olan müellifin Ehl-i Sünnet inancını yansıttığı bu eseri, döneminin mezhepsel algısına ve bakışına ışık tuttuğundan dolayı mezhepler tarihi alanı için önem arz etmektedir.

SONUÇ

İslâm'ın farklı yorumlanması ve anlaşılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan mezhepler, birçok çalışmaya konu olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın yetiştirdiği âlimlerden biri olan Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî'nin İslâm mezhepler tarihçiliğini konu edindiğimiz araştırmamızda eserlerinden yola çıkarak sonuca ulaşmaya çalıştık. Öncelikle çalışmamızın ilk bölümünde her eser kendi dönemini yansıtır düsturunca müellifin yaşadığı devirde yapılmış alana dair çalışmalar biçim, yöntem, muhteva, gelenek ve kaynaklar yönüyle incelenerek dönemin mezhepler tarihi yazıcılığının ortak özellikleri tespit edilmiştir.

Sunkûrî, Sırrı Paşa, Ahmed Feyzi, Abdurrahman Aktepî, Filibeli Ahmet Hilmi, Harpûtî, Mahmud Seydişehrî, Haydarî-zâde ve İzmirli İsmail Hakkı gibi isimlerin eserlerinde klasik dönemdeki mezhepleri ve o zamanki durumlarını inceledikleri anlaşılmıştır. İsmi geçen müelliflerin çoğunluğu klasik dönem makâlât ve fırak geleneklerinde olduğu gibi iftirak hadîsi (73 Fırka Hadisi) bağlamında mezhepleri tasnif etmişlerdir. Mezhepleri ele alış biçimleri yöntem, metod ve içerik bakımından klasik dönem Mezhepler Tarihi eserlerini akla getirdiği görülmüştür. Söz konusu bu müelliflerin eserlerini savunmacı bir bakış açısıyla telif ettikleri ve Fırka-i Nâciye vurgusu yapmak suretiyle Sünnî düşünce tarzını öne çıkardıkları anlaşılmıştır. Müellifler eserlerinde klasik dönem mezhepler tarihi kaynaklarından yararlandıkları ve Ehl-i Sünnet'e muhalif olan tüm fırkaları bâtil, mürted, kâfir gibi vasıflarla niteledikleri tespit edilmiştir.

Sunkûrî, Sırrı Girîdî, Çorûmî, Aktepî, Harpûtî gibi müellifler fırka tasnifinde Eş'arî makâlât geleneğini kullanarak İslam fırkalarını sekize ayırmışlardır. Haydarî-zâde İbrahim Efendi'nin ise Ehl-i Sünnet'e benzer yönlerinin çokluğu ve azlığına göre fırak-ı dâlleyi dörde ayırıp değerlendirdiği görülmüştür. Ayrıca Haydarî-zâde, Filibeli ve İzmirli İsmail Hakkı eserlerinde klasik dönem mezheplerle beraber güncel grupları da konu edindikleri tespit edilmiştir.

Çalışmamızın ikinci kısmında Gümüşhânevî'nin itikâdî mezheplerden bahsettiğini tespit edebildiğimiz iki eserden biri olan *en-Netâyicü'l-İ'tikâdiyye fî usûli'l-fıraki'l-İslâmiyye* değerlendirilmiştir. Çalışmada eserin ismi *en-Netâyic* veya *Netâyicü'l-İ'tikâdiyye* olarak kısa adıyla kullanılmıştır. Mezkur eserin yetmiş üç fırka hadisini esas alarak oluşturulan tasnif geleneklerinden Eş'arî geleneğe göre telif edildiği anlaşılmıştır. Eserin özgün

tarafını oluşturacak şekilde müellif ilk başta fırka-i nâciyeden bahsetmiştir. Zîra referans aldığı Âmidî, Îcî ve Cürcânî eserlerinde kurtuluşa eren fırkaya en sonda yer vermişlerdir. Daha sonra fırak-ı dâlle ele alınmıştır. Müellif tarafından fırkaların toplam sayısı yetmiş üç olarak açıklansa da risâle içerisinde bu sayı aşılmıştır. Esasen bu sorun, Âmidî tasnifinden kaynaklı fırkaları yetmiş üç sayısı ile sınırlandırma gayretinden dolaydır.

Gümüşhânevî'nin mezhepler hakkındaki görüşlerinde birkaç yerde Âmidî'ye atıfta bulunsa da genel olarak Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*’ından yararlandığı görülmüştür. Hatta birkaç ekleme, açıklama dışında *Şerhu'l-Mevâkıf*’ın aynısı olduğu söylenebilir. Bu yönüyle eser özgün olmayıp alıntılardan oluştuğu izlenimi vermektedir. Bununla beraber müellif çok fazla değerlendirme yapmamış, genel anlamda betimleyici bir üslup kullanmıştır. Yalnızca fırkaların isimleri, kurucuları ve görüşlerinden söz edilmiş, fırkaların ortaya çıkış sebepleri, ekonomik ve sosyo-kültürel etkenler ele alınmamıştır. Dolayısıyla *en-Netâyic*’in bu yönüyle klasik dönemde yazılan mezhepler tarihi eserlerinin karakteristik özelliğini taşıdığı düşünülmektedir.

Gümüşhânevî'nin mezhepler tarihçiliğinde esas aldığımız diğer bir eseri olan *Câmiu'l-mütûn*, çalışmamızın üçüncü kısmını oluşturmuştur. Eserde mezhepler elfaz-ı küfür başlığı altında ele alınmıştır. Eseri incelediğimizde müellifin itikâdî fırkaları “Fırka-i Nâciye, Fırak-ı Dâlle ve Kâfir, Mürted ve Zındık fırkalar” olmak üzere üçe ayırdığı saptanmıştır. Gümüşhânevî fırka-i nâciyenin Eş’ariyye, İlk dönem muhaddisleri ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezheplerinden oluştuğunu ifade etmektedir. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ile kastedilenin Hanefî-Mâtürîdî olduğunu vurgulamaktadır. Bu şekilde bir ayrıma gitmesi klasik tasniflerden farklılık göstermektedir. Müellifin Bâtıl Fırkalar ile kastettiği, klasik kaynaklardaki İslam’a nisbet olunan fakat düşünceleri sebebiyle küfür ve bidate kapılan fırkalardır. Bu fırkalar Mu‘tezile, Şîa, Hâriciyye, Mürcie, Müşebbihe, Cebriyye ve Neccâriyye ana başlıkları altında verilmiştir. Yine müellif üçüncü grupta zikrettiği “Kâfir, Mürted ve Zındık fırkalar” ile klasiklerde İslam’dan sayılmayıp diğer dinlerin görüşlerinden beslenen fırkaları kastetmiştir. Şu kadarki müellifin bu kategoride yer verdiği Karmatîler, Kerrâmiyye, İsmâiliyye, Cenâhîler ve Hişâmiyye gibi fırkalar klasik kaynaklarda İslam’dan kaynaklı fakat fırak-ı dâlle olarak değerlendirilen mezhepler arasında yer aldığı tespit edilmiştir.

Gümüşhânevî'nin mezkûr tasnifinde birtakım problemler olduğu görülmüştür. Zîra müellif tasnifinde detaylı ve sistematik bir bilgi vermeyip eserin yazılma amacına uygun bir şekilde küfür ve bidate götüren taraflarını vurgulamaya odaklanmıştır. Bu nedenle, tasnifin sınırları net olarak çizilemeyip, fırkalar arasında kurduğu bağlantılarda problemler olduğu görülmektedir. Gümüşhânevî'nin verdiği bilgilerin genel olarak Bağdâdî ve Şehristânî ile uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Fırkaları değerlendirmede Hanefî-Mâtürîdî etkinin ağırlıkta olduğu anlaşılmıştır.

Çalışmamızın ek bölümünde Gümüşhânevî'ye ait olduğu kanaatine vardığımız, Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi'nin yazma eserler bölümünde kayıtlı olan en-*Netâyicü'l-i'tikâdiyye fî usûli'l-fıraki'l-İslâmiyye* isimli eserin Türkçe çevirisi yapılmıştır. Çeviri yaparken müellifin veya müstensihinin metindeki hataları tespit edilmiş ve klasik kaynaklara mürâcât edilerek çeviride düzeltilmeye çalışılmıştır. Ayrıca müellifin kullandığı ayetlerin sûre ve âyet numara bilgisini vermediği görülmüştür. Bunlara da dipnotlarda yer verilmektedir. Aynı şekilde kullanılan hadislerin kaynaklarına ait bilgiler dipnotlarda gösterilmiştir. Fırka kurucularının vefat tarihleri asıl metinde yer almadığı için köşeli parantezle ilave edilmiştir.

Gümüşhânevî'nin her iki eserde fırkaları ele alış biçimi, genel yaklaşımının kavranması bağlamında önemli görülürken, yaşadığı devrin problemlerine ışık tutması açısından anlamlı bulunmaktadır. En önemlisi her iki eser bize, on dokuzuncu asır müelliflerinden birisinin hangi eserlerden nasıl yararlandığını, fırkaları nasıl değerlendirdiğini ve ne şekil bir mezhepler tarihi eseri yazdığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, Ali. “Tanzimat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/1-10. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Âmidî, Seyfeddin Ebü'l-Hasan Ali b Ebu Ali b Muhammed b Salim es-Salebi el-. *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Muhammed El-Mehdi. Kahire: Daru'l- Kutubi ve'l- Vesâiki' l- Kavmiyyeti, 2004.
- Aydınlı, Osman. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*. Ankara: Hititkitap Yayınevi, 2008.
- Aydınlı, Osman. “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017).
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b Tahir b Muhammed Temimi Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Bozan, Metin. “Osmanlılar'ın Son Döneminde Makâlât ve Fırak Geleneği: Şeyh Abdurrahman Aktepe Örneği”. *Marife Bilimsel Birikim* 11/1 (2011), 115-135.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerîf Hanefî. *Şerhu'l-Mevâkıf*. 3 Cilt. Kum: İntişarât-ı Şerîf er-Radî, 1991.
- Cürcani, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-mevâkıf: Mevakıf Şerhi (metin-çeviri)*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Çam, Süleyman. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Mezhep Tartışmaları*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Çam, Süleyman. “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Mezheplere Dair Mülâhazaları”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021).
- Çetin, Rabiye. “Hüseyin Kâzım Kadri'nin Yeni İlm-i Kelâm Karşısı Söylemi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 807-831.
- Çorumî, Ahmed Feyzî b. Ali Ârif. *Feyzu'r-Rabbânî fî Reddi Bâtılı İrânî*. Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 8995.
- Dalkıran, Sayın. *Ahmet Feyzi Çorumi'nin el-Feyzü'r-Rabbani'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehli Sünnetin Şii Akidesine Tenkitleri*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Dalkıran, Sayın. “Ahmet Feyzi Çorûmî'nin Hayatı, Eserleri ve ‘Feyz-i Rabbânî Fî Redd-i Bâtıl-ı İrânî’ Adlı Eseri”. *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu*. ed. Ahmet Sezikli. 558-566. Çorum: Türkiye Diyanet Vakfı Yayıncılık, 2006.

- Dalkıran, Sayın. “Çorumlu Bir Osmanlı Bilgini Ahmet Feyzi’nin İslam Fikir Ekolleri ile İlgili Düşünceleri”. *Uluslararası Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çorum Sempozyumu*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. I/325-353. Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları, 2008.
- Doğan, Recai. *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *İslam Tarihi*. çev. Abdullah Cevdet. İstanbul: Gri Yayınevi, 2006.
- Eşarî, Ebu’l Hasan el-. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2019.
- Filibeli Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde. *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalaleti Akıl ve Bilim Huzurunda Materyalizm Dalalet Mesleği*. haz. Ali Utku - Erdoğan Erbay. Konya: Çizgi Kitapevi, 2012.
- Filibeli, Şehbenderzade Ahmed Hilmi. *Tarih-i İslam*. nşr. Hüseyin Hüsnü. Kostantiniye: Hikmet Matbaası, 1327.
- Gazzali, Huccetülislam el-İmam Ebû Hamid Muhammed b Muhammed el-. *Faysalü’t-Tefrika Beyne’l-İslâm ve’z-Zendeka*. Dimaşk: Dârü’l-Hikme, 1986.
- Girîdî, Sırrı. *Arâü’l-milel*. İstanbul: A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303.
- Gömbeyaz, Kadir. “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160.
- Gömbeyaz, Kadir. “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî’nin Kayıp Fırak Risalesi: en-Netâyicü’l-i’tikâdiyye fi Usûli’l-Fırakı’l-İslamiyye”. *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane)*. ed. İhsan Günaydın vd. 741-755. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Gömbeyaz, Kadir. “Fırak Literatürüne Dolaylı Ancak Etkili Bir Katkı: Âmidî Tasnifini Meşhur Eden Mütekellim: Adudüddin el-Îcî”. *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*. ed. Eşref Altaş. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi(İsam)Yayınları, 2017.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslâm Literatüründe İtikâdi Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Gömbeyaz, Kadir. “İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî’nin Yeri”. *Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*. ed. Ahmet Erkol vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

- Gömbeyaz, Kadir - Seymen, Sadiye. “73 Fırka Hadisi ‘Allah’ın Geniş Rahmetini Daraltır mı?” *Tevilat* 1/2 (2020).
- Gümüşhânevi, Ahmed Ziyaüddîn. *Câmiu’l-mütûn fî hakkı envâi’s-sıfati’l-ilâhiyye ve’l-akâidi’l-Mâtürîdiyye ve’l-elfâzi’l-küfri ve tashîhi’l-a’mâli’l-acîbe*. nşr. Necdet Yılmaz. İstanbul: Kalem Yayınevi, 1. Basım, 2022.
- Gümüşhanevi, Ahmed Ziyaüddîn. *Ehl-i Sünnet İ’tikâdı*. çev. Abdulkadir Kabakçı - Fuat Günel. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1986.
- Gümüşhânevi, Ahmed Ziyaüddîn Nakşibendî. *Câmiu’l-mütûn fî hakkı envâi’s-sıfati’l-ilâhiyye ve’l-akâidi’l-Mâtürîdiyye ve’l-elfâzi’l-küfri ve tashîhi’l-a’mâli’l-acîbe*. İstanbul: Dârü’t-Tıbâati’l-Âmire, 1273.
- Gümüşhânevi, Ahmet Ziyaüddîn. *en-Netâyicü’l-i’tikâdiyye fî usûli’l-fıraki’l-İslâmiyye*. Kütahya: Kütahya Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121.
- Gündüz, İrfan. *Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin (K.S.) Hayatı-Eserleri-Harikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, 2020.
- Harpûtî, Abdullatif. *Tarih-i İlm-i Kelâm*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1913.
- Harpûtî, Abdullatif. *Tenkihi’l-Kelam fî Akaid-i Ehl-i İslam*. haz. Fikret Karaman - İbrahim Özdemir. Elazığ: TDV Yayınları Elazığ Şubesi, 2000.
- Haydarî-zâde, İbrahim. *Mezâhib ve Turuk-i İslâmiye Tarihi*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1335.
- Haydarî-zâde, İbrâhim. “Vahhabilik-1”. *Sebilü’r-Reşad Dergisi* 17/441 (1919), 203-205.
- Haydarî-zâde, İbrâhim. “Vahhabilik-2”. *Sebilü’r-Reşad Dergisi* 17/442 (1919), 216-218.
- Haydarî-zâde, İbrâhim. “Vahhabilik-3”. *Sebilü’r-Reşad Dergisi* 18/443 (1919), 3-5.
- Haydarî-zâde, İbrâhim. “Vahhabilik-4”. *Sebilü’r-Reşad Dergisi* 18/448 (1919), 64-66.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008).
- İbn-Hazm, ‘Alî Ibn-Ahmad. *El- Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İci, Ebû’l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b Ahmed b Abdülgaaffar. *Kitâbü’l-Mevâkıf*. Beyrut: Dârü’l-Cil, 1997.

- İlhan, Avni. “İzmirli’nin Mezhepler Tarihi Çalışmaları”. *İzmirli İsmail Hakkı*. ed. Mehmet Şeker - Adnan Bülent Baloğlu. 71-76. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- İpşirli, Mehmet- Beydilli, Kemal. “İbrâhim Efendi, Haydarîzâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/297-298, 2000.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Dürzî Mezhebi*. haz. Ahmet Tunahan Akgün. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- İzmirli, İsmâil Hakkı. “Kadı Ebû Ya’lâ Mezhepleri”. *Dârü’l-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*.
- İzmirli, İsmâil Hakkı. “Küllâbiye Mezhebi”. *Dârü’l-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Muhassalü’l-Kelam ve’l-Hikme*. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1336.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Nâsırıyye- Dürziyye- Şeyhiyye- Bâbiyye- Vehhâbiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli ismail Hakkı, 3738.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. İstanbul: Tedkikat ve Telifât-i İslâmiye Heyeti, 1339.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. İstanbul, 1343.
- Kalaycı, Mehmet. “Osmanlı’da Eş‘arîlik - Mâtürîdîlik İhtilafı Edebiyatı”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017).
- Kalaycı, Mehmet. “Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 99-134.
- Kara, İsmail. *Din ile Modernleşme Arasında*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2003.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*. 3 Cilt. İstanbul: Risale Yayınları, 1986.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Elfâz-ı Küfür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Koçoğlu, Kıyasettin. “Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî’nin İslam Mezheplerine Bakışı”. *Milel ve Nihal Inanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2010), 109-144.
- Kutlu, Sönmez. “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes’eles*. 391-440. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Küllü, Cebail. *Sunkuri’nin Zübdetü’l-Akâid Nuhbetü’l-Fevâid Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirilmesi*. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Lewinstein, Keith. *Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar*. çev. Sönmez Kutlu - Muzaffer Tan. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Mahmud Esad. *Tahlilî ve Tenkidî Tarih-i Edyân*. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1918.
- Mâtûrîdî, Ebu Mansur el-. *Kitabü't-Tevhid*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Metin Yurdağür. "Abdullatif Harpûtî". *Tdv İslam Ansiklopedisi*. 16/235-237. İstanbul, 1997.
- M.Sait Özervarlı. "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerafeddin'in 'İctimâî ilm-i Kelâm'ı". *İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 157-170.
- Öge, Furkan Ramazan. *İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Önder, Murat. *Giritli Sırrı Paşa, Ârâ'ü'l-milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri*. Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Özaydın, Murat. "Abdurrahman Aktepe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/17-18. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özervarlı, M. Sait. "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?" ed. Ali Akyıldız vd. 197-213. Üsküdar, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 1996.
- Suluoğlu, Muhammet Hanefi- Sancar, Faruk. "Kelâmın Yenilenmesine Muhalefet Tartışmaları Üzerine Bir Tahlil". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 589-614.
- Sunkûrî, Hasan b. Ömer es-. *Zübdetü'l-akâid nuhbetü'l-fevâid*. İstanbul: İbrahim Hakkı Litoğrafya Destgahı, 1281.
- Şehristanî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1961.
- Şehristani, Muhammed b Abdülkerim eş-. *Dinler ve Mezhepler Tarihi "el-Milel ve'n-Nihal"*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Türkel, Rıfat. "Netâyicü'l-İtikâdiyye Fî Usûlî'l-Firaki'l-İslâmiyye İsimli Risâlenin İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirmesi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 48 (2016).
- Uçman, Abdullah. "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/424-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Vassâf, Osmanzâde Hüseyin. *Sefîne-i evliya*. İstanbul: Kitabevi, 2006.

Yar, Erkan. “Abdullatif Harpûtî ve Yeni Kelâm İlmi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1997).

Yazıcı, Mahmut. *Gümüşhanevi Hazretleri Hayatı Hadisçiliği Ve Kırk Hadis*. İstanbul: Gaye Vakfı, 2007.

Risale-i Hüsnîye. Ankara: Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, 06 Hk.698/1.

EK

Ek 1: En-Netâyicü'l-İ'tikâdiyye'nin Türkçe Çevirisi³³³

İslâm fırkalarının sayısı sekizdir. Mu'tezile, Şîa, Hâricîyye, Mürciyye, Neccâriyye, Cebriye, Müşebbihe ve Nâciye. Buna efendimizin şu hadisi işaret eder: “*Ümmetim yetmiş üç fırka olarak ayrılırlar. Biri hariç olmak üzere tümü ateştedir. Ki o, benim ve ashâbımın yolunda olanlardır.*”³³⁴ Bu hadîs-i Nebevi, peygamberimizin mucizelerindendir. Zîra haber verdiği şekilde tahakkuk etmiştir.

• **Fırka-i Nâciye**

Efendimizin kendileri hakkında benim ve ashabımın yolunda gidenler şeklinde isimlendirdiği fırka, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebidir. Bu fırka ehl-i hevâ'nın bid'atlarından uzaktır. Âlemin hâdis olması ve Allah'ın varlığı hususunda ittifak etmişlerdir. Allah kendisi dışındaki her şeyin yaratıcısıdır. O kadîmdir. İlim, kudret ve sâir sıfatlarla vasıflanmıştır. Onun benzeri ve zıttı yoktur. Bir şeye hulûl edici olmayıp Zâtıyla da hâdis olmamıştır. Allah' için yön ve mesafe söz konusu değildir. Hareket etme, yön değiştirme, cehâlet ve yalan ıtlakı onun için sahîh değildir. Kendisinde hiçbir noksan sıfat yoktur. Ahirette müminlerin gözeticisidir. İsteddiği şeyler olur istemedikleri ise olmaz. Hiçbir şeye muhtaç değildir. Üzerine vâcib olan bir şey yoktur. Mükafatlandırması fazlındandır. Cezalandırması da adâletindendir. Fiillerinde bir amaç olması gerekmez. Fiillerinden dolayı zulüm ile vasıflanmaz. Onun nihâyeti ve sınırı yoktur. Yarattığı varlıklardaki fazlalık ve noksanlık kendisinde yoktur.

Ahiret, ceza ve hesap, sırat ve mîzan haktır. Cennetin ve cehennem halk edilmesi hak olup, ehl-i cennet cennette, cehennem ehli de cehennemde sonsuz olarak kalıcıdır. Günahkarların bağışlanması ve şefaathaktır. Âdem'den peygamberimize kadar mucizelerle peygamberler gönderilmesi haktır. Ağacın altındaki rıdvân bey'atine kâtilanlar ve bedir ashâbı cennet ehliendir. Mükellef olanlar üzerine imam tayin etmek vâcibdir. Peygamberimizden sonra hak olan imamlar sırasıyla Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'dir. Fazîlet sıralaması da bu şekildedir. Allah'ı inkâr etmek, şirk koşturmak nübüvveti ve peygamberimizin risâletini inkâr etmek ittifakla haram kabul edilen şeyleri

³³³ Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi'nin yazma eserler bölümünde 3115-3122 numaraları arasında bir mecmua içerisinde kayıtlıdır. Aynı mecmua içerisinde sekiz adet eser bulunup, mezkûr eser yedinci sırada 100a - 108b varakları arasındadır.

³³⁴ Tirmîzî, “İman”, 18; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/25.

haram saymak hariç ehl-i kible tekfir edilmez. Eğer icmâ zannî olup mevzu da ihtilaflı ise inkâr edenler tekfir edilmez. Böyle kimseler mübtedi (bidat sahibi) sayılırlar.

- **Mu‘tezile**

İslam fırkalarının ana kollarından birincisi Mu‘tezile’dir. Bunlar Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl’a [ö. 131/748] tabi olanlardır. Vâsıl, Hasan-ı Basrî’nin [ö. 110/728] olduğu meclisten uzaklaşmıştır. Şöyle ki; Hasan-ı Basrî’ye biri gelip ona dedi ki: “Ya imam vaktimizde büyük günah işleyen kimseyi küfürle itham eden bir topluluk hurûc etti. Diğer bir topluluk da büyük günahları tehir ediyor ve aynı küfür mevcutken taatin yarar sağlamayacağı gibi iman mevcutken de masiyetin zarar etmeyeceğini söylemişlerdir. Bu konuda ne şekil inanmamıza hükmedersin? Hasan-ı Basrî cevaplamadan evvel araya giren Vâsıl şöyle dedi; “Ben mürtekib-i kebîrenin ne kâfir ne de mümin olduğunu düşünüyorum.” Akabinde kalkarak mescidin direklerinden birine gidip Hasan’a tâbî olan bir grup kimseye kendi cevabını anlatmaya çalıştı: “Mürtekib-i kebîre ne mümin ne de kâfir olur” devamında şöyle söyleyerek iki menzile arası bir menzil tesbit etti; “Mümin bir övgü ismi olup fâsık bu medhe layık değildir. Böyle olunca fâsık mümin olmaz. İki şehâdeti ikrâr ettiğinden (Allah’a ve Resûlü’ne iman ettiğinden) ve hayırlı ameller işlediğinden kâfir de olmaz. Tövbe etmezden evvel öldüğü vakit ebediyyen cehennemde kalacaktır. Çünkü ahirette sadece iki fırka bulunmaktadır. Bir fırka cennete girecek diğer fırka ise cehenneme girecektir. Şu farkla ki fâsık olanın azabı hafif olup mertebesi de kâfirlerin mertebesinin üzerinde olacaktır.” Bunun üzerinde Hasan-ı Basrî “Vâsıl bizden ayrıldı” dedi. Bu sebebe binaen Vâsıl ve ona tabi olanlar Mu‘tezile ismini almışlardır.

Ayrıca onlar “Kaderiyye” diye de lakaplandırılmıştır. Çünkü o fırka kulların işlerinin kendi kudretleri dahilinde olduğunu iddia edip, fillerde kaderi reddederek diyorlar ki; kaderin yani hayrın ve şerrin Allah tarafından geldiğini diyenler “Kaderiyye” ismine bizden daha fazla müstehaktır. Zîra kaderi kabul eden kişiye kaderin nispet olunması, onu inkâr eden kişiye nispet olunmasından daha layık olduğunu söylerler. Buna cevap olarak şöyle deriz: kader, onu ikrar edene nispet edilebileceği gibi ziyadesiyle inkâr eden kimseye de nispet olunabilir, bu konuda onun aklı bulanmıştır. Kaderiyye’nin kaderi ikrar edenlere ıtlakı mümkün değildir. Zîra Peygamber’e isnad olunan

“Kaderiyye bu ümmetin mecusisidir”³³⁵ sözü bunu inkâr eder. Şüphesiz bu, Kaderiyye’nin Mecûsîlerle ortaklığını iki yaratıcıyı isbat eden meşhur görüşlerinden dolayı olmasını gerektirir. Mecûsîlere göre yaratıcı ikidir. Birincisi hayrın yaratıcısı ki ona Yezdân denir. Diğerî şerrin yaratıcısı ki ona da Ehrimen denilir. Mu‘tezile fırkası kulun kendi fiillerinin hâlık olduğu iddiasında bulunup kötülük ve çirkinlikleri, Allah’a değil kula isnad eder. Aynı şekilde Allah Resûlünün Kaderiyye ile ilgili “Onlar Allah’ın kaderdeki düşmanlarıdır”³³⁶ hadîsi de bunu inkâr etmektedir. Tüm fiilleri Allah’ın takdirine bırakan kişiye bir düşmanlık olmaz. Muhakkak ki düşmanlık, Allah’ın istemediği, kerih gördüğü şeylere kendisinin kuvvet yetirebileceği inancında olan kişi için söylenebilir.

Mu‘tezile kendisini tevhid ve adâlet ashabı diye isimlendirir. Nedeni ise, aslahı yaratmanın Allah’a vâcib olduğu iddiasında bulunmaları ve de kadîm sıfatları inkâr etmeleridir. Zîra onlar kul için en iyi olanı halk etmek ve itaatkarları mükafatlandırmak Allah’a vâcibdir ve O, kendisine vâcib olanı asla bozmaz derler. Onlara göre bu adâlettir.

Mu‘tezile birden fazla kadîm bulunması endişesiyle Allah’ın zâtıyla kâim, hakikî ve kadîm sıfatları nefy etmişlerdir. Buna tevhid derler. Biz de deriz ki sizin tevhid ilkeniz adâlet ilkenizi, adâlet ilkeniz de tevhid ilkenizi bozmaktadır. Birincisi (tevhidin adâleti bozması) şöyledir; Allah’ın zâtıyla kaim bir sıfatı olmayınca Allah emredici ve yasaklayıcı olmaz. Dolayısıyla kulların bazı fiillerinden dolayı onları cezalandırmak zulüm olacaktır. İkincisine gelince (adâletin tevdihi bozması); kullar kendi fiillerinin yaratıcısı olunca yaratma hususunda Allah’a ortak olurlar. Böyle olunca ortada hakiki bir tevhid kalmaz. Bütün Mu‘tezile şöyle söyler; kıdem sıfatı Allah’ın en hususi sıfatıdır. Hiçbir zât ve hiçbir sıfat kıdem vasfında ona şerik değildir. Ve zâtı üzerine zâid vasıflar yoktur. Kelâmullah, mahluk ve hâdis olup harflerden ve seslerden mürekkeptir. Allah ahirette gözle görülmeyecektir. Güzel ve çirkinlik vasfı aklî bir vasıftır. Fiillerinde hikmete ve maslahata uyması, itaat edenleri ile tövbe edenleri ödüllendirmesi, cürmü kebîr işleyenleri cezalandırması Allah üzerine vâcibdir. Bahsettiğimiz bu konularda ittifak ettikten sonra Mu‘tezile birbirini tekfir eden yirmi fırkaya ayrılmıştır.

³³⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, 86, Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/159; Taberânî, *Evsat*, 3/65.

³³⁶ Bu haber mezkûr lafızlarla hadis kaynaklarında geçmemektedir.

- **Vâsiliyye**

Bunlar Vâsıl b. Atâ [ö. 131/748] taraftarlarıdır. Felâsifenin kitaplarını inceledikten sonra Allah'ın sıfatlarını inkâr yoluna gitmişlerdir. İncelemeleri neticesinde tüm sıfatları Allah'ın ilim sahibi ve her şeye gücü yeten olmasına indirgeyip, ilim ve kudret sıfatının³³⁷ kadîm olan zâta itibarla zâtî iki sıfat olduğuna hükmetmişlerdir. Kulların fiillerinin kendi kudretleriyle olduğunu, Allah'a şer nispet etmenin imkânsız olduğunu söylerler. İki menzil arasında bir menzil görüşünü savunurlar. Osman (r.a) ve onu öldürenlerden birinin hata yaptığına hükmedip, Osman'ın mümin de kâfir de olmamasına ve cehennemde sonsuza kadar kalmasına cevâz vermişlerdir. Ali (r.a) ve kâtileri hakkında da aynı şeyi düşünürler. Onlar Ali, Zübeyr ve Talha'nın (r.anhüm) Cemel vakasının sonrasında mühim olmayan iki şey hakkında olsa da şâhitliklerinin reddedileceğine hükmetmişlerdir. Onlar için bu vakanın akabinde Ali, Zübeyr ve Talha'nın şâhitliği meselesi aynen mülâanede bulunan karı kocanın şâhitliğine benzer. Çünkü bunlardan biri fâsıktır ancak hangisinin olduğu bilinmez.³³⁸

- **Amriyye**

Mu'tezilenin ikinci fırkası Amriyye'dir. Bu fırkada zikredilen hususlarda Vâsiliyye gibidir. Tek farkla ki Osman ve Ali (r.anhüma) kıssalarında her iki tarafında (hem kendilerinin hem katillerinin) fâsık olduğuna hükmetmişlerdir. Amriyye fırkası, Amr b. Ubeyd'e [ö. 144/761] nispet olunur. Amr b. Ubeyd, hadis râvilerinden olup zühd sahibi olmasıyla bilinirdi. Zikredilen görüşlerde Vâsıl'a tâbi olmuştur. Vâsıl'ın görüşlerine ilave olarak her iki fırkanın da fâsık olduğu görüşündedir.³³⁹

- **Hüzeyliyye**

Mu'tezilenin üçüncü fırkası Hüzeyliyye'dir. Bunlar Ebû Hüzeyl b. Hamdan el-Allâf'ın [ö. 235/849-50] tâbileridir. İ'tizali, Vâsıl b. Atâ'nın talebesi Osman b. Hâlit et-Tavîl vasıtasıyla almış olup, bu fırkanın görüşleri şunlardır: Makdûrât-ı ilahî sona erecektir. Bu düşünce, Cehm'in düşüncesine yakındır. Zîra o cennetin ve cehennemin sona ereceğine hükmetmiştir. Ve yine dediler ki; cennet ve cehennem ehlinin fiillerini zarûfî olarak Allah yaratmıştır. Çünkü fiilleri kendileri yaratmış olsalardı sorumlu tutulurlardı.

³³⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100a.

³³⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 100b.

³³⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 101a.

Halbuki ahirette sorumluluk yoktur. Cennet ve cehennem halkının hareket etmesi durdurularak, sonsuz bir donukluğa ve sakinliğe ereceklerdir. Bu hareketsizlik esnasında cennet ehli için zevkler cehennem ehli için de ıstıraplar ictimâ edecektir. Ebû Hüzeyl bu görüşe sahiptir. Çünkü ona göre, âlemin hudûsü meselesinde, kendisi için başlangıç olmayan hâdisler ile kendisi için sonu olmayan hâdisler arasında fark yoktur. O kendisi için nihayet olan hareketleri kabul etmiyorum bilakis hareketler sona erecektir demiş ve hareket hususunda lazım olan şeyin sükûn için geçerli olmadığını tevehhüm etmiştir. Bu sebeple Mu‘tezile, Ebû Hüzeyl’in sonuna itibar ederek “Cehmî” diye isimlendirmiştir. Deniliyor ki; o, evveline itibarla “Kaderî”, sonuna itibarla “Cehmi”dir.

Hüzeyliyye fırkası şöyle demektedir: Allah, zâtından olan bir ilimle âlimdir. Zâtından sayılan kudretle kâdir, yine zâtından sayılan hayatla haydır. Onlar görüşlerini Allah’ın tüm yönleriyle tek olduğu kendisinde asla teaddüd olmadığı ve Allah’ın bütün sıfatlarının izafî olduğu düşüncesine inanan filozoflardan almışlardır. Diyorlar ki Allah bir yerde karar kılmayan ve hâdis olan bir irâdeyle mürîddir. Bunu ilk savunan şahıs Allâf’tır. Yine dediler ki Allah’ın kelâmının bazıları için mahal yoktur. Bazıları için ise bir mahal vardır. Emir, nehiy, haber, istihbar gibi. Çünkü bütün şeylerin yoktan var edilmesi “kûn” emriyledir. Kûn kelimesi için ise bir mahal düşünülemez. Ve dediler ki Allah’ın irâdesi murâd olunandan başkadır. Çünkü onun irâde etmesi bir şeyi yaratmaktan ibarettir. Bir şeyi yaratmak da yarattığından farklıdır. Bilakis onlara için yaratma tek mahalde bulunmayan kelimedir yani kûn sözüdür. Yine dediler ki bilmediğimiz şeyler hakkındaki mütevâtir delil ancak içlerinde bir veya daha fazla cennet ehli bulunan yirmi kişinin haberiyle sabit olur. Yine dediler ki arz evliyadan mahrum kalmaz. Onlar günahsızlardır, yalan konuşmazlar ve hiç masiyet işlemezler. Kanıt olan onların dedikleridir yoksa onu tasrih eden tevâtür değildir.

• Nazzâmiyye

Dördüncü fırka Nazzâmiyye’dir. Bunlar İbrâhim b. Seyyar en-Nazzâm [ö. 231/845]’a tâbidirler.³⁴⁰ O, kaderiyye fırkasının şeytanlarındandır. Felasifenin eserlerini incelemiş, onların görüşlerini Mu‘tezilenin görüşlerine karıştırmıştır. Şöyle söylerler; Allah dünyada kullarının menfaatine olmayan şeyi halk etmeye kadir değildir. Ahiret’te de cennet ve cehennem ehlinin sevap ve azabını arttırmaya veya eksiltmeye kadir değildir.

³⁴⁰ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 101b.

Nazzâmiyye, Allah'ın şerlerden ve çirkinliklerden tam manasıyla tenzihinin, Allah Teâla'nın bunlara kadir olmamasıyla mümkün olabileceğini vehmetmişlerdir. Onlar bu görüşlerinde yağmurdan kaçıp doluya tutulan kimse gibidirler. demişlerdir ki Allah'ın kendi fiilini dilemesi ilmine muvafık olarak o fiili yaratmasıdır. Kulun fiilini dilemesi ise onu emretmesidir. İnsan ruhtan ibaret olup bedeni ise ona alettir demişlerdir. Nazzâm söz konusu görüşünü felsefecilerden almıştır ancak tâbiatçılara meylederek gül suyunun güle yağın da susam ve süte yayılması gibi ruhun bedende dolaşan latîf bir varlık olduğunu aktarmıştır. Dediler ki renkler, tatlar ve kokular gibi arazlar cisimdirler.

Hişam b. Hakem'in görüşü de bu şekildedir. Hişam, cisimler bazen arazdır, arazlar da bazen cisimdir diye hükmetmiştir. Dediler ki cevher ard arda gelen arazlardan oluşur. İlim cehâlet gibidir. İman mahiyetinin tamamında küfre benzer. Bu görüşlerini felsefecilerden almışlardır. Çünkü felsefecilere için iman ve küfrün aslı, suretlerinin akılda hasıl olmasıdır. Bunlar arasındaki fark dış kaynaklıdır. Bu ise sûretin hakikate mutabık olması veya olmamasıdır. Yine Nazzâmiyye şöyle demiştir. Allah bitki, hayvan, insan ve diğer mahlukatları şu an bulundukları hali ile bir defada yaratmıştır. Böyle olunca Hz. Âdem'in halk edilmesi evlatlarının halkından önce olmamıştır. Ancak Allah mahlukâtta bazısını bazısının içinde yaratmıştır. Öncelik ve sonralık açığa çıkma itibarı iledir. Bu fikir belirme, oluş ve karışma varsayımlarını benimseyen felsefecilerin kelâmından ortaya çıkmıştır. Yine şöyle demişlerdir; Kur'ân'ın nazmı insanları aciz bırakıcı değildir. İnsanları aciz bırakan Kur'ân'ın geçmişteki ve gelecekteki olayları gaybten haber vermesidir. Allah Arapları Kur'ân'la muâraza etmekten menetti. Eğer müsâade etseydi onun benzerini hatta daha fasihini getirmeleri elbette mümkün olurdu. Yine şöyle demişlerdir; adetleri sayılamayacak kadar güvenilir kişinin naklettiği tevâtür haberin yalana ihtimali vardır. İcma ve kıyas şer-i şerifte delil değildir. Fıtrat görüşünü benimsemişlerdir. Râfîzîlere meylederek imamın nasla belirlenmesi gerektiğini söylemişlerdir. Peygamberimiz tarafından imamın Ali olması şeklinde nassın sübutu vardır. Lakin Ömer (r.a) bunu gizlemiştir. Yine dediler ki mesela bir kimse yüz doksan dokuz dirhemi ve dört deve misali zekât nisabından daha az bir malı çalsa veya aynı miktardaki malı zulmen gasb ve taşkınlık yaparak çalsa fâsık olmaz.

- **Esvâriyye**

Mu'tezilenin beşinci fırkası Esvâriyye'dir.³⁴¹ Bunlar [Ali] el-Esvârî'nin [ö. 240/854] tâbileridir. Görüşlerinde Nazzâmiyye fırkasıyla mutabıktırlar. Bunlara ek olarak şöyle söylemişlerdir. Allah Teâlâ olmadığını haber verdiği ya da olmadığını bildiği şeye gücü yetmez. Fakat insanın gücü yeter. Zîra insanın kudreti iki zıttta eşit biçime uygundur. İki taraftan birine gücü yetiyorsa diğerine de gücü yeter. Allah'ın iki yönden birisini bilip onu ihbarı, diğerinin kul adına takdir olunmasına mâni değildir.

- **İskâfiyye**

Mu'tezile'nin altıncı fırkası İskâfiyyedir. Ebû Câ'fer el-İskâf'ın [ö. 240/854] tâbileri anlamındadır. Onlar şöyle demişlerdir; Allah akıllılara zulmetmeye kâdir değildir. Ancak çocuklara ve delilere zulmedebilir.³⁴²

- **Ca'feriyye**

Mu'tezile'nin yedinci fırkası Ca'feriyyedir. Bunlar Ca'fer b. Mübeşşir ile İbni Harb'ın tâbileridir. Bunlar İskâfiyye fırkasıyla aynı görüşlere sahiptirler. Bununla beraber İbni Mübeşşir'e mütabaatla şu görüşü eklediler. Ümmetin günahkarları içinde zındık ve Mecûsîlerin dışında fazlaca şerli olanları mevcuttur. İçki içen kişiye uygulana had cezasının icmâi hatalıdır. Zîra had cezasında muteber olan nâsıdır. Tek buğday tanesi dahi çalmış olan kimse fâsıktır ve iman dairesinden çıkmıştır.³⁴³

- **Bişriyye**

Mu'tezile'nin sekizinci fırkası Bişriyye'dir. Bişr [ö. 210/825] Mu'tezile fırkasının en önemli âlimlerindendir. Tevlîd fikrini ilk ortaya koyan odur. Dediler ki; Renkler, kokular, tatlar gibi arazlar ile ışıtmeye görme gibi idraklerin başkasının fiiliyle cisimde meydana gelmesi mümkündür. Yine demişlerdir ki kudret ve istitâat kişinin bedeninin ve organlarının afetlerden sâlim olmasıdır. Dediler ki; Allah'ın çocuklara azap etmeye gücü yeter. Ancak böyle yapsaydı zâlim olurdu. Lakin onunla ilgili bu şekilde konuşmak uygun olmaz. Bilakis şöyle demek icap eder; eğer çocuğa azap etseydi o çocuğun bâliğ, akıllı, isyankâr ve azabı hak etmiş olması gerekirdi. Bu seferde bir

³⁴¹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 101b.

³⁴² Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 101b.

³⁴³ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 101b.

çelişki ortaya çıkar. Çünkü bunun neticesi şöyle olur: Allah zulmetmeye kâdirdir eğer zulmederse elbette âdil olurdu.³⁴⁴

- **Mizdâriyye**

Mu‘tezile’nin dokuzuncu fırkası Mizdâriyye’dir.³⁴⁵ Ebû Mûsâ İsa b. Sabîh el-Mizdâr (ö. 226/841) tarafından kurulmuştur. Mizdar onun lakabıdır. Mizdar Bişr’in talebesidir. İlmi ondan almıştır. Çok zahit bir zattı. Hatta kendisine Mu‘tezile fırkasının rahibi denilirdi.

Mizdar şunu söylemiştir; Yaratan, yalan söylemeye ve zulmetmeye de gücü yeter. Fakat böyle olsaydı zâlim ve yalancı bir ilah olurdu. Allah bunlardan münezzehtir. Bir şeyin tevlid cihetinden (meydana gelme) iki fail tarafından vukuu câizdir. Mübaşeret (doğrudan doğruya) cihetinden câiz değildir.

Mizdar da Nazzâm gibi “İnsanlar Kur’ân’ın mislini hatta belağat ve nazım bakımından ondan daha üstününü meydana getirmeye kâdirdir” demiştir.

Mizdar Kur’ân’ın hudûsünde aşırıya gitmiştir. Öyle ki Kur’ân’ın kadîm olduğu iddiasında bulunanları küfre nispet etmektedir. Kim ki sultan ile samimi olursa kâfir olur. Ne miras alabilir ne de verebilir. Ve yine kim “Ameller yaratılmıştır ve Allah görülecektir” derse kâfirdir.³⁴⁶

- **Hişâmiyye**

Onuncu fırka Hişâmiyye’dir. Hişâm b. Amr el-Fuvâtî tarafından kurulmuştur. O, kader konusunda sâir Mu‘tezile fırkalarına nisbetle daha aşırıya gitmişti. Şunu demişlerdir: Kur’ân’ı Kerim’de vârid olmasına karşın Allah için vekil adı kullanılmaz. Çünkü bu müvekkili çağırıştır. Oysa Allah Teâlâ’nın esmasından olan vekil “Sen onlar üzerine vekil değilsin”³⁴⁷ âyetindeki gibi hafız manasınadır. “Allah kalpleri uzlaştırdı” şeklinde söylenmez demişlerdir. Bu görüşleri “Onların kalplerini sen kaynaştırmadın Allah kaynaştırdı.”³⁴⁸ âyetine zıttır. Demişlerdir ki arazlar kendilerini yaratanın Allah (c.c) olduğuna delalet etmez. Aynı şekilde peygamberlik iddiasında bulunan kimsenin

³⁴⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 102a.

³⁴⁵ Bağdâdî bu fırkanın ismini Murdâriyye olarak zikretmektedir. Bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 120.

³⁴⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 102a.

³⁴⁷ el-En‘âm, 6/107

³⁴⁸ el-Enfal, 8/63.

doğruluğuna da delalet etmez. Delalet eden şey cisimlerin kendisidir. Bu görüşleri denizin ortadan ikiye yarılmayı, âsanın yılanı dönüşmesi ve ölümlerin diriltılması mucize sahibinin doğruluğu üzerine delâlet etmez demeyi gerektirir.

Kur'ân'da haram ve helal kavramları için açık bir işaret yoktur. İmâmet ihtilaf ile akd olmaz bilakis tam bir ittifak gereklidir. Denilmiştir ki onların asıl amacı Ebû Bekir'in (r.a) hilâfetini ta'ndır. Çünkü ona biat sahabenin tamamının ittifakı ile gerçekleşmemiştir. Zîra her bir tarafta ona muhalif olan taife mevcuttu. Cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır. Çünkü şu an mevcut olmalarında hiçbir faide yoktur. Derler ki Hz. Osman'ı (r.a) muhasara edip şehit etmediler. Halbuki bu hususta mütevâtir rivâyetler vardır. Diğer bir görüşleri de şudur: Bir kimse namazın evvelini şartlarına riayet ederek eda etse bile sonunu ifsâd ederse namazının evveli de masiyettir ve nehy olunmuştur. Bu görüş icmâ'ya aykırıdır.³⁴⁹

• Sâlihiyye

Mu'tezile'nin on birinci fırkası Sâlihiyye'dir. Bunlar Sâlihî'nin tâbileridir. Şuna cevâz vermişlerdir: İlim, kudret, irâde, semi' ve basar sıfatlarının ölüde bulunması mümkündür. Bu görüşleri şunu da söylemelerini gerektir; İnsanlar bu sıfatlarla muttasıf iken ölü olmaları câizdir. Ve Bârî Teâlâ'nın hay olmaması câizdir. Cevherin bütün arazlardan hali olmasına cevâz vermişlerdir.³⁵⁰

• Hâbitiyye

Mu'tezile'nin on birinci fırkası Hâbitiyye'dir. Ahmed b. Hâbit [ö. 232/846-47] tarafından kurulmuştur. Babasına nispetle bu ismi almıştır. Babası Nazzâm'ın etbaındandır. Şunu demişlerdir; Alemde iki ilah mevcuttur. Birinci kadîm olandır ki O Allah Teâlâ'dır. İkinci olan da hâdisdir ki o Mesih'dir. Ahirette kulları hesaba çeker. "Rabbin geldiği melekler de saf saf dizildiği vakit"³⁵¹ âyeti ile murâd olunan Mesîh'tir. Bulutlardan bir gölge içinde gelecek olan odur. Allah "Âdem'i kendi şeklinde yaratmıştır"³⁵² ve "Cebbar ayağını ateşe basar"³⁵³ hadisleriyle murâd olunan mana o'dur

³⁴⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 102a.

³⁵⁰ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 102a-102b.

³⁵¹ el-Fecr, 89/22.

³⁵² İbn Hıbban, *Sahîh*, 33/6162; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 384.

³⁵³ Hadisin kaynağı tespit edilememiştir.

derler. Mesîh olarak isimlendirilmesinin nedeni cisimleri ölçüp ihdas etmesindendir derler. Şüphesiz ki bu fırka kâfir ve müşriktir.³⁵⁴

- **Hadebiyye**

Mu‘tezile’nin on üçüncü fırkası Hadebiyye’dir. Kurucusu Fazl b. Hadebî’dir [ö. 257/872]. Görüşleri Hâbitiyye fırkası ile aynıdır. Ancak bunlara iki görüş eklemiştir. Birincisi tenâsühtür. İkincisi ise her hayvanın mükellef olduğu görüşüdür. Şöyle demiştir; Allah hayvanatı bu dünyadan dışında başka yerde akıl bâliğ bir şekilde yarattı. Onların nefislerinde kendisine ilişkin ilmi ve marifeti halk etti ve zâhiri nimetlerinden onlara bol bol ihsan etti. Sonra onları imtihan etti. Nimetlerine karşı şükretmekle mükellef tuttu. Bazısı Allah’a itaat etti. Allah da onları ilk başta imtihana tâbi tutuldukları nimetler yurdunda sabit kıldı. Bazısı da tamamıyla isyan etti. Allah da onları oradan azap yurduna (cehenneme) çıkardı. Onlardan bazısı da hükümlerin bir kısmına itaat etti bir kısmına isyan etti. Böylelikle Allah’ta onları o yurttan Dünya’ya çıkartıp, onlara insanlar ve sâir hayvanlar gibi belirgin muhtelif sûretler giydirdi. Evvelki yurttan işlemiş oldukları günahları miktarınca onları sıkıntılarla, zararlarla, elemelerle ve lezzetlerle imtihan etti. Kimin günahları az tâati çok olduysa onun şekli daha güzel elemeleri de daha kalîl oldu. Aksi de aksiyle mukabele oldu. Hayvan günahları devam ettiği müddetçe bir sûretten diğer bir sûrete girmektedir. Bu söylem tenâsühün ta kendisidir.³⁵⁵

- **Muammeriyye**

Mu‘tezile’nin on dördüncü fırkası Muammeriyye’dir. Muammer b. Abbâd [ö. 215/830] tarafından kurulmuştur. Şöyle demiştir; Allah Teâlâ cisimler dışında başka bir şey halk etmemiştir. Arazları ise cisimler var etmektedir. Bu da iki şekilde olur. Tabii olarak ki ateşin yakmayı güneşin sıcaklığı var etmesi gibi. Veya seçimle olur bu da canlıların renkleri var etmesi gibi. Cisimler sonradan yaratılmış ve fani iken arazları cisimler yarattı demeleri ne şaşılacak şeydir. Yine dediler ki; Allah Teala’ya kadîm denilmez. Çünkü kıdem zaman olarak önceliğe delalet eder.

Allah’ın varlığı zamanî değildir. Allah kendi zâtını bilmez. Zîra bilen ile bilinen tek olmuş olur. Ki bu muhaldir. Doğrudan olsun veya sebep olma cihetiyle olsun insanın

³⁵⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 102b.

³⁵⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 102b.

irâdeden başka bir fiili mevcut değildir. Böyle düşünmelerinin sebebi insanın hakikati hususunda felâsifenin görüşlerini benimsemeleridir.

- **Sümâmiyye**

Mu‘tezile’nin on beşinci kolu Sümâmiyye’dir. Sümâme b. Esres et-Temrî’nin tâbileridir. Demişlerdir ki; efâl-i mütevellidenin fâili yoktur. Çünkü bu fiilleri, sebebin fâiline dayandırmak mümkün değildir. Çünkü bu, bir kişiye ok atıldığında o kendisine varmadan öldüğü takdirde ölüm fiilinin ölen kişiye dayandırılmasını gerektirir. Bu fiil Allah’a da isnad edilemez. Zîra bu Allah’a çirkin bir fiilin isnadını gerektirir. Marifet nazardan ortaya çıkar ve şer-i şeriften önce vâcibdir. Diğer bir mesele; Yahudiler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve Zındıklar ebedî âlemde toprak olacaklardır. Ne cennete ne de cehenneme girmeyeceklerdir. Hayvanât ve çocukların durumu aynıdır. İstîtâat uzuvların selametidir ve fiillerden önce gelir. Kâfirlerden yaratıcıyı bilmeyen kişi mazur sayılır. Tüm bilgiler, zarurîdir. İnsan için irâdenin dışında hiçbir fiil mevcut değildir. Geriye kalanlar ise muhdisi olmayan hâdis fiillerdir. Âlem Allah’ın tâbii olarak işlediği fiili sayılır. Bu sözleriyle sanki felâsifenin yaratıcı üzerine zorunlu kılma görüşünü kastetmişlerdir. Böyle olursa âlemin kadîm olması lazım gelirdi. Sümâme, Me’mûn döneminde [h. 198-218] yaşamıştı. Ve onun indinde bir değeri vardı.³⁵⁶

- **Hayyâtiyye**

Mu‘tezile’nin on altıncı fırkası Hayyatiyye’dir. Bunlar Ebu’l-Hüseyin el-Hayyât’ın [ö. 300/913] tâbileridir. Kader görüşünü yani fiillerin kullara isnadı görüşünü savunmuşlardır. Henüz var edilmemiş nesnelere sabit, araz ve cevherdir derler. Bununla yokluk halinde sabit ve karar kılmak manasını kastederler. Allah’ın irâdesi demek onun kâdir olması yani istemeyerek ya da zorla yapmamasıdır. Allah’ın irâdesi kendi işlerinde o fiilleri yaratması, kulların fiillerinde ise onları emretmesi manasınadır. Allah (işitir ve görür demek işitme ve görme cinsinden olan şeyleri bilir demektir. Allah’ın zâtını ve zâtından başkasını görmesi onu bilmesi demektir.³⁵⁷

- **Câhızıyye**

Mu‘tezile’nin on yedinci kolu Câhızıyye’dir. Amr b. Bahr el-Câhız [ö. 255/869], fırkanın kurucusudur. Câhız, Mu‘tasım ve Mütevekkil’in zamanında edebiyatçıların en

³⁵⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 102b.

³⁵⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 103a.

önde gelenlerinden biriydi. Felasifenin kitaplarını inceledi ve onların birçok düşüncesini kendi belîğ ve tatlı kelâmıyla destekledi. Câhızıyye şöyle demiştir: Bütün bilgiler zarurîdir. Şahidde yani bizden kimsede irâde yoktur. Bir kimsenin kendi fiilini irâde etmesi ondan gaflete düşmemesi yani onu bilmesidir. Başkasının fiilini irâde etmesi ise nefsin meylidir derler. Cisimlerin birbirinden farklı tâbiatları vardır. Bu tâbiatların da kendilerine has özellikleri vardır. Bu görüşü felasife-i tabîyyundan almışlardır. Cevherlerin yok olması olanaksızdır. Derler ki; ateş (cehennem) ehlini kendine çeker yoksa Allah Teâlâ onları ateşe atmaz. Hayır ve şer kulun kendi fiilini yaratmasıyladır. Kur'ân cesettir ve bazen erkeğe bazen de kadına dönüşür.

- **Kâ'biyye**

Mu'tezile'nin on sekizinci kolu Kâ'biyye'dir. Ebu'l-Kâsım b. Muhammed el-Kâ'bî [ö. 319/931] tarafından kurulmuştur. O, Bağdat'ın Mu'tezilî âlimlerinden olup Hayyât'ın öğrencilerindendir. Görüşleri şunlardır; Allah'ın fiili irâdesi olmaksızın meydana gelir. Allah fiillerini irâde eder denildiğinde Allah'ın o fiilleri yarattığı kastedilir. Allah başkasının fiillerini irâde eder dendiğinde ise Allah'ın o fiilleri emrettiği kastedilir. Allah kendisini de başkasını da göremez. Ancak Hayyâtiyye'nin dediği gibi görmesi, bilmesi manasına olabilir.³⁵⁸

- **Cübbâiyye**

Mu'tezile'nin on dokuzuncu kolu Cübbâiyye'dir. Basra Mu'tezile ulemâsından Ebu Ali Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî [ö. 303/916] tarafından kurulmuştur. Görüşleri şunlardır; Allah'ın irâdesi hâdistir ve bir mahalde bulunmaz. Bu irâdeyle irade edip onunla vasıflanır. Allah âlemin nihayete ermesini istediğinde âlem mahalli bulunmayan bir fena son bulacaktır. Allah Teâlâ harfler ile seslerden meydana gelen bir kelâm ile konuşucudur. Ve ahirette bunu bir cisim şeklinde yaratacaktır. O kelâmı mütekellim olan kelâmı yaratıcı kimsedir yoksa kelâmın kendisiyle kâim olduğu kimse olmamıştır. Allah ahirette görülmeyecektir. Kul kendi fiilini yaratıcıdır. Büyük günah işlemiş olan ne mümin olur ne de kâfir olur. Tövbe etmezden evvel ölürse sonsuz olarak cehennemde kalır. Evliyalar kerâmet sahibi değildirler. Allah için mükellef kıldığı kimselerin aklını kemale erdirmek ve teklif sebeplerini sağlamak vâcibdir. Yâni mükellef olan kişiye lütûfda bulunup, onun adına en iyi olanı kollamak Allah'a vâcibdir

³⁵⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 103a.

derler. Peygamberler günah işlemezler. Bahsedilen hususlarda Ebu Ali, Ebu Hâşim ile hemfikirdir, ancak ondan şu görüşleriyle ayrılmıştır; Allah Teâlâ zâtıyla âlimdir yoksa ilim sıfatıyla veya ilmi icâb eden bir hal ile âlim değildir. Allah'ın semi' ve basîr olmasının manası, bir noksanlığı olmaksızın diri olmasıdır. Bedel kastıyla acı verme câizdir.

- **Behşemiyye**

Mu'tezile'nin yirminci fırkası Behşemiyye'dir. Ebû Hâşim el-Cübbâî [ö. 321/933] tarafından kurulmuştur. O, babasına şu görüşleriyle ihtilaf etti; Bir cürüm olmaksızın azarlanma ve azabı hak etmek mümkündür. Halbuki böyle bir görüş, icmâ ve hikmetin hılâfıdır. Çirkinliğini bilerek bir takım büyük günahlarda ısrar eden kimsenin başka bir büyük günahından tövbe etmesi câiz değildir. Ancak bu görüş küçük bir günahta ısrar eden kâfirin Müslümanlığının sahih olmayacağı görüşünü de gerektirir. Bir diğer görüş; her ne zaman bir kimse günaha kudret bulamazsa tövbesi de geçerli değildir. Buna göre dilsiz olduktan sonra yalancının yalanından tövbesi ve gücünü yitirdikten sonra zina yapanın zinasından tövbesi makbul değildir. Tek bir bilgi tafsîlî olarak iki maluma tealluk etmez. Allah'ın malum, meçhul, kadîm ve hâdis halleri yoktur. Bu bir çelişkidir. Çünkü bir şeyin hâdis olmasının anlamı, onun kadîm olmaması, meçhûl olmasının anlamı ise malûm olmamasıdır. Bununla beraber bir şeyin hâlinin bilinmez olduğunu isbat etmenin yolu yoktur.

- **Şîa**

Bunlar Hz. Ali taraftarlarıdır. Şöyle söylerler: Allah Resûlü'nden sonra gizli veya âşikar nass ile imam Ali'dir. İmamlık, Ali ve evlatlarından çıkamaz. Eğer çıkarsa da bu ya zulümle olur ya da kendisi veya evlatlarının biati sebebiyle olur. Şîa birbirini tekfir eden yirmi iki fırkaya ayrılır. Temel olarak ise üç ana fırkaya ayrılır; Zeydiyye, Gulât, İmâmîyye.

- **Gûlat Fırkalar**

Gûlat on sekiz fırkaya ayrılmaktadır.

- **Sebeiyye**

Gulât fırkaların ilki Sebeiyye'dir³⁵⁹. Bu fırkayı kuran Abdullah b. Sebe'dir. İbn. Sebe, Hz. Ali için "Sen gerçek ilahsın." dedi. Denildi ki Abdullah b. Sebe, Yahudiyken Müslüman olmuştur. Yahudi iken de Ali için kullandığı ifadeyi *Yûşâ b. Nûn* için söylüyordu. Ali'nin imam olmasının vücubunu söyleyen ilk kişidir. Gulât'ın diğer fırkaları ondan şüyu bulmuştur. İbn Sebe der ki; Ali ölmemiştir ve öldürülmemiştir. İbn-i Mülcem, O'nun suretine girmiş olan bir şeytanı katletmiştir. Ali bulutlar üzerindedir, gök gürültüsü Ali'nin sesi; şimşek ise kamçısıdır. Daha sonralarda Ali yer yüzüne inerek, yer yüzünü adâletle kaplayacaktır. Bu fırkadan olanlar gök gürültüsü duyduklarında "Selam olsun sana! Yâ Emîrû'l mü'minîn" derler.

- **Kâmiliyye**

Gulât'ın ikinci fırkası Kâmilliyye'dir. Ebû Kâmil şöyle dedi; Ashab-ı Kiram Ali'ye biat etmedikleri için kâfirdir. Ali de hakkını talep etmediği için kâfirdir. Ölüm anında ruhlarda tenâsüh olur. İmâmet bir şahıstan başka şahsa geçen bir nurdur. Bu nur bir şahısta nübüvvet olduktan sonra başka bir şahısta imâmet olabilir.³⁶⁰

- **Bennâniyye**

Gulât'ın üçüncü fırkası Bennâniyye'dir. Bennân b. Sem'an³⁶¹ demiştir ki; Allah Teâlâ insan suretindedir. Onun her tarafı helak olup sadece yüzü kalacaktır. Allah'ın ruhu önce Ali'ye sonra evladı Muhammed b. Hanefiyye'ye sonra onun evladı Ebû Hâşim'e en sonunda da Bennân'a hulûl etmiştir.³⁶²

- **Muğîriyye**

Gulât'ın dördüncü fırkası Muğîriyye'dir. Ca'fer b. Saîd el-İclî tarafından denildi ki; Allah insan suretinde bir cisim ve dahi nurdan oluşan bir adamdır. Başında nurdan oluşan taç vardır. Kalbi hikmet menbaidir. O, mahlukatı halk etmeyi murâd ettiğinde İsmi a'zamla konuştu, ism-i a'zam uçtu ve onun başına kondu. Bu "Yaratıp düzenleyen rabbinin en yüce ismini takdis et"³⁶³ âyetidir. Sonra avcunun içerisine kulların

³⁵⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 103b.

³⁶⁰ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 103b.

³⁶¹ Klasik kaynaklarda kurucu ismi Beyân b. Sem'an olarak geçmektedir. Bk. el-Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 68.

³⁶² Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 103b.

³⁶³ el-A'la 87/2

işlediklerini yazdı. Kulların günahlarından dolayı gazablandı ve terledi. Terinden iki deniz hasıl oldu. Birincisi tuzlu ve karanlık öbürü ise tatlı ve aydınlık idi. Akabinde aydınlık denize muttali olup, orada kendi gölgesini gördü. Gölgesinin bir parçasını alıp ondan güneşi ve ayı yarattı. Benimle birlikte başka ilah olması câiz olmaz diyerek kalan gölgeyi yok etti. Sonra iki denizden mahlukatı halk etti. Kâfirler karanlık denizden müminler ise aydınlık denizden meydana getirilmiştir. Sonra insanlar zulmet içindeyken Muhammed’i (a.s) gönderdi. Allah Ali’nin (r.a) menedildiği emaneti göklere, arza ve dağlara arz etmiş onlar ise bu emaneti yüklenmekten kaçınmış ve yüz çevirmişlerdir. Sonra bu emaneti insan üstlenmiştir. Bu kişi de Ömer’in emriyle emaneti yüklenen Ebû Bekir’dir. Ömer (r.a) ona bu hususta yardım edeceğine dâir güven verince daha sonra da kendisine bu emaneti tevdi etmesi şartıyla Ebû Bekir (r.a) bu görevi üstlendi. “Münafıkların hâli ise tıpkı şeytanın hâli gibidir. Zîra şeytan insana, “inkâr et” dedi; insan inkâr edince de “Doğrusu ben senden uzağım”³⁶⁴ meâlindeki âyet Ebû Bekir ve Ömer hakkında inzal olmuştur derler. Diyorlar ki; zuhuru beklenen imam, Zekeriyya b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali’dir O, hayattadır ve bir dağda yaşamaktadır. Çıkmakla emrolunana kadar burada kalacaktır. Muğîre ölünce onun ashâbı ihtilaf etti. Bir kısmı dedi ki beklenen imam Muğîre idi. Bir bölüm ise Muğîre’nin kendisinin bizzat dediği üzere beklenen imamın Zekeriyya olduğunu söylediler.³⁶⁵

• Cenâhiyye

Gulât’ın beşinci fırkası Cenâhiyye’dir. Abdullah b. Muâviye [ö. 129/746-47] ruhların tenâsüh ettiğini söylemiştir. Allah’ın rûhu Âdem’deydi. Ardından Şîs peygambere ondan da diğer peygamberlere ve imamlara intikal etti. Nihayet Ali’ye ve üç evladına geçti. Sonrasında Abdullah’a geçti. Bu fırkanın iddiasına göre Abdullah diri olup İsfahan’daki bir dağda bulunmaktadır. Ve yakın zamanda zuhur edecektir. Bu fırka kıyameti reddetmiştir. Şarap, ölü eti, zina gibi haramları helal saymışlardır.³⁶⁶

• Mansûriyye

Gulât’ın altıncı fırkası Mansûriyye’dir. Bunlar Ebû Mansûr el-İclî’ye [ö. 123/741] tâbi olanlardır. İclî, kendini E Muhammed el-Bâkır’a nispet etti. Muhammed el-Bâkır kendisinden yüz çevirip onu huzurdan kovduğunda kendisinin imam olduğunu

³⁶⁴ el- Haşr, 59/16.

³⁶⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 103b.

³⁶⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 103b.

söylemiştir. Demişlerdir ki: imamet Muhammed el-Bâkır'da idi. Sonra Ebu Mansûr'a geçti. İtikadı bâtlı olarak şöyle zannettiler: Ebû Mansur göğe çıktı. Allah onun başını sıvazladı ve şöyle dedi: "Ey oğul! insanlara beni tebliğ et. Akabinde onu yeryüzüne indirdi. "Eğer bir parçanın gökten düştüğüne şahit olsalar (Bu), derler, birbiri üstüne yığılmış bir buluttur".³⁶⁷ âyetinde geçen kisf (parça) budur derler. İmamlık iddiasında bulunmadan önce bu parçanın Ali b. Ebû Tâlib olduğu iddiasındaydı. Derler ki; Nebîler asla kesintiye uğramayacaklardır. Cennet dostluk etmemiz emrolunan bir adam olup bu da imamlıktı. Cehennem de buğz etmemiz emrolunan bir adamdır. Bu da imamın zıttı ve düşmanıdır. Ebu Bekir ve Ömer misâli. Farzlar ve haramlar aynı şekildedir. Farz muhabbet etmemiz emrolunan, haramlar da buğz etmemiz emrolunan adamların isimleridir. Bununla kasıtları şudur: Bu adamlardan birine ulaşan kimseden cennete vasıl olması sebebiyle mükellefiyet ve hitap kalkar.³⁶⁸

- **Hattâbiyye**

Gulât'ın yedinci fırkası Hattâbiyye'dir. Ebü'l-Hattâb el-Esedî'nin tâbileridirler. Kendini Ca'fer es-Sâdık'a nispet etti. Ca'fer, kendisi ile ilgili aşırıya gittiğini öğrenince ondan yüz çevirdi. Bunun üzerine Hattâb, imamlık iddiasında bulundu. Dediler ki: imamlar peygamberdir. Öyleyse Ebü'l-Hattâb da peygamberdir. Ve ona itaat farzdır. Yani itikadı bâtlı olarak zannettiler ki peygamberler insanlara Ebü'l-Hattâb'a itâat etmelerini farz kılmıştır. Hattâ daha da aşırıya gidip imamlar ilahtır. İki Hasan'ı Allah'a oğul isnad ettiler. İmam Ca'fer es-Sâdık ilahtır fakat Ebu'l-Hattâb, ondan ve Ali'den üstündür. Kendisinin muhalif görüşlerini desteklemek için yalan yere yapılan şahitliği helal görmüştür. Ebü'l-Hattâb'ın katlinin sonrasında imam Ma'mer olmuştur. Yani onların bir kısmı bu düşünceye katılmış ve Ebü'l-Hattâb'a taptıkları gibi Ma'mer'e de aynen tapmışlardır. Dediler ki cennet denilen şey dünya nimetleridir cehennem ise dünyanın elemeleridir. Dünya fani olmayacaktır. Haramları helal saydılar. Farzları terk etmişlerdir. Ebü'l-Hattâb'ın katledilmesinin sonrasında onlardan bir grup dedi ki her mümine vahiy olunur. Bu görüşlerini "Hiçbir kimse Allah'ın izni olmadan ölmez"³⁶⁹ âyetine dayandırmışlardır. Zîra burada Allah'ın izninden murâd Allah'ın vahyidir derler. Onların arasında Cebrâil ile Mikâil'den hayırlıları mevcuttur. Onlar kesinlikle ölmezler,

³⁶⁷ et-Tûr, 52/44.

³⁶⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104a.

³⁶⁹ Âli-İmrân, 3/145.

son âna vardıklarında melekûta çıkarlar. Bazıları da şöyle dediler; Ebû'l-Hattâb'dan sonraki imam Ömer b. Bennân el-İclî olmuştur. Ancak onların öleceklerine kâil olmuşlardır.³⁷⁰

- **Gurâbiyye**

Gulât'ın sekizinci fırkası Gurâbiyye'dir. Derler ki Muhammed'in Ali'ye benzerliği karganın kargaya, sineğin sineğe benzerliğinden daha fazladır. Allah, Cibrîl'i Ali'ye gönderdi. Cebrâil de hata ederek risâleti Ali'ye değil Muhammed'e bildirdi. Onların bir şairi şöyle demiştir: “Emîn şaşırđı ve risâleti sudûrundan saptırdı.” Bu sebeple üzerinde tûy olan şeylere lânet etmişlerdir. Bununla Cebrâil'i kastetmektedirler.³⁷¹

- **Zemmiyye**

Gulât'ın dokuzuncu fırkası Zemmiyye'dir. Muhammed'i zemmettikleri için onlara zemmiye lakabı verilmiştir. Zîra Ali ilah olup insanları kendine çağırması için Muhammed'i görevlendirmiştir. Muhammed ise onları kendisine çağırmıştır. Onlardan bir taifede ikisinin de ilah olduğunu söylemiş hangisinin önce olduğunda ihtilaf etmişlerdir. Bazısı ilahi buyruklarda Ali'yi bazısı de Muhammed'i öncelemişlerdir. Onlardan bir kısmı da ashab-ı abâ olarak isimlendirilen beş kişinin ilah olduğunu söylemiştir. Bu beş kişi Muhammed, Ali, Fâtıma ve iki Hasan'dır. (Hasan ve Hüseyin). Bunlar tek bir şeydir. Ruhları ale's-seviyye'dir. Ve hiçbirinin diğerine karşı bir üstünlüğü yoktur. Hatta te'nisden (dişilik) sakınmak için te ile “Fatımatün” demezler.³⁷²

- **Hişâmiyye**

Gulât'ın onuncu fırkası Hişâmiyye fırkasıdır. Bunlar Hişâm b. Hakem ve Hişam b. Sâlim el-Cevâlikî'nin tâbileridir. Allah Teâlâ'nın ceset olduğunda ittifak ettikten sonra ihtilafa düşmüşlerdir. İbn Hakem dedi ki Allah ölçüleri birbirine müsavi olacak şekilde uzun, geniş ve derindir. O saf ve beyaz gümüş külçesine benzer. Her taraftan parıldar ve onun rengi, kokusu, tadı ve muhabbeti vardır. Sanki onlar bununla renginin beyaz olmasını irâd etmişlerdir. Derler ki; zikredilen sıfatlar Allah'ın zâtının gayrı değildir. Allah kalkıp, oturur, hareket edip durur. Allah cisimlere benzemektedir. Bu şekilde olmasa cisimlerin Allah'a delâleti olmazdı. Yerin altındaki şeyleri kendisinden onlara

³⁷⁰ Gümüshânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104a.

³⁷¹ Gümüshânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104a.

³⁷² Gümüshânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104a.

ulaşan bir şua (ışın) ile bilir. Arşa değer ve arş ile onun arasında bir fark olmaz. Yani yek biri diğerinden fazla olmayacak biçimde temas eder. Allah'ın irâde etmesi zâtının aynı ve de zâtından gayrı olmayan harekettir. Eşyayı meydana geldikten sonra bilir daha öncesinde bilmez. Hudûs ve kıdem vasfı olmaksızın bilir. Çünkü ilim sıfattır, sıfat ise vasıflanmaz. Kelâm onun bir sıfatıdır ki mahlûk da gayr-ı mahlûk da değildir. Arazlar Bârî Teâlâ'ya delalet etmez. Ona delalet eden cisimlerdir. İmamlar masumlardır. Ancak peygamberler masum değildir. Zîra peygamberlere vahiy olunur ve bu şekilde Allah'a yaklaşırlar. İmama ise vahiy edilmez. Dolayısıyla masum olması gerekir. İbn-i Sâlim dedi ki Allah'ın sureti insan suretine benzer. Onun elleri, ayakları beş duyusu, burnu, kulakları ve gözleri vardır. Ve onun siyah bir çıkıntısı mevcuttur. Onun üst kısmı boştur aşağısı boş değildir. Fakat et ve kan değildir.³⁷³

- **Zürâriyye**

Gulât'ın on birinci fırkası Zürâriyye'dir. Zürâre b. A'yen'e tâbilerdir. Sıfatların hâdis olduğunu ve sıfatların hudûsünden önce hayat bulunmadığını söylemişlerdir. Bu takdirde Allah hay, ilim, kudret semi' ve basar sıfatlarıyla muttasıf değildir.³⁷⁴

- **Yunûsiyye**

Gulât'ın on ikinci fırkası Yunûsiyye'dir. Yunûs b. Abdurrahman'ın tâbileridir. O demiştir ki Allah meleklerin taşıdığı arşın üzerindedir. Melekler tarafından taşınmakla beraber meleklerden üstündür. Turna kuşu gibi ki onu iki ayağı taşır fakat o ayaklarından güçlüdür.³⁷⁵

- **Şeytâniyye**

Gulât'ın on üçüncü fırkası Şeytâniyye fırkasıdır. Şeytânu-t-Tak lakabı verilen Muhammed b. Nu'man [ö. 160/777] tarafından kurulmuştur. O dedi ki; Allah Teâlâ cismanî olmayan bir nurdur. Bununla birlikte insan suretine sahiptir. Eşyayı meydana gelmesinden sonra bilir.³⁷⁶

³⁷³ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104b.

³⁷⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104b.

³⁷⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104b.

³⁷⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104b.

- **Zerrâmiyye**

Gulât-ı şîa'nın on dördüncü fırkası Zerrâmiyye'dir. Şöyle dediler; imamet Ali'nin akabinde sırasıyla Muhammed b. Hanefî'den onun evladı Abdullah'a sonra Ali b. Abdullâh b. Abbas'a sonra onun evlatlarına en sonunda da Ebu Mansûr'a intikal etmiştir. Allah'ın Ebû Müslim'e hulûlüne inanırlar. Ve Ebû Müslim ölmedi derler. Haramları helal saymışlar ve farzları terk etmişlerdir. İçlerinden bazısı Mukanna'nın ilah olduğunu iddia etmiştir.³⁷⁷

- **Müfevvida**

Gulât-ı Şîa'nın on beşinci fırkası Müfevvida'dır. Derler ki Allah Teâlâ dünyanın yaratılmasını Muhammed'e vermiştir. Yâni Allah Muhammed'i yaratmıştır ve dünyanın yaratılmasını ona vermiştir. Böyle olunca dünyayı ve içindekilerini yaratan Muhammed'dir. Onlara göre Allah bu görevi Ali'ye vermiştir.³⁷⁸

- **Bedâiyye**

Gulât-ı Şîa'nın on altıncı fırkası Bedâiyye'dir. Allah'da bedâ'yı câiz görmüşlerdir. Yani Allah bir şeyi murâd eder sonra bundan ötürü pişman olur. Yani Allah için bu isteğin öncesinde zahir olmayan şey zahir olur da pişman olur. Bu takdirde Hak Teâlâ'nın işlerin âkibetini bilmemesi gerekir.³⁷⁹

- **Nusayriyye ve İshâkiyye**

Gulât-ı şîa'nın on yedinci fırkası Nusayriyye ve İshakiyye'dir. Dediler ki Allah Teâlâ Ali'ye hulûl etmiştir. Zîra ruhaniyetin cismanî cesette zuhuru inkâr edilemeyecek bir gerçektir. Bu zuhur ya hayır yönden olur. Cibril'in insan suretinde zuhuru gibi. Veya şer yönde olur; şeytanın insan suretinde zuhuru gibi. Ali ve evladı başkalarından faziletli olup sırların bânına tealluk eden te'yîdat ile desteklendiklerinden deriz ki Allah Teâlâ onların suretleriyle zuhûr etmiştir. Onların lisanlarıyla konuşarak, onların elleriyle tutmuştur. Bu sebeple uluhiyyeti imamlara nisbet ettik. Görülmez mi ki nebi aleyhisselam müşriklerle savaşmış Ali'de münafıklarla savaşmıştır. Çünkü nebi aleyhisselam zâhirle hükmeder, Allah ise sırları üstlenir.

³⁷⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104b.

³⁷⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104b.

³⁷⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 104b.

- **İsmâiliyye**

Gulât-ı Şîa'nın on sekizincisi İsmâiliyye'dir. Kendilerine yedi lakap verilmiştir.

Birincisi **Bâtıniyye**'dir. Zîra onlar kitabın zâhiri manasıyla değil de bâtni manasıyla hükmederler. Demişlerdir ki; Kur'ân'ın bir zâhiri ve bir de bâtni vardır. Ve irâd olunan bâtnidir lügatle anlaşılan zâhiri anlamı değildir. Bâtının zahirine nispeti özün kabuğa nisbetine benzer. Kur'ân'ın zahiri anlamına temessük edenler onu elde ederken meşekkatle azab olunur. Batınıyla temessük edenler ise zâhiriyle ameli terke götürür. Bu görüşlerini şu âyete dayandırmışlardır; “Derken aralarına kapısı olan bir sur çekilir. Onun içinde rahmet, dış yanında da azap vardır.”³⁸⁰) Bu görüşü Mansûriyye ve Cenâhiyye'den almışlardır.

İkinci lakapları **Karâmita**'dır.³⁸¹ Sebebi, insanları bu mezhebe çağıran insanların ilki Hamdan Karâmit denilen bir adamdır. Karâmit, Vasıt'ın köylerindendir.

Üçüncü lakapları **Tahrimiyye**'dir. Zîra onlar haramı kendilerine mübah görürler. Dördüncü lakapları **Seb'iyye**'dir. Çünkü onlar der ki şeriatle konuşanlar yani resüller yedidir. Bunlar Âdem, Nûh, İbrâhim, Mûsâ, Îsâ, Muhammet vede Mehdi'dir. Ve iki peygamberin arası yedi tane imam bulunur ki onun şeriatini tamamlarlar. Her asırda kendilerine uyulacak ve kendileri sebebiyle dinde hidayete erişilecek yedi kişi olması gerekir. Her birinin rütbesi farklıdır.³⁸² İmam, Allah'tan haber getirir ve dinde en üstün delildir. Hüccet, imamdı haber getirir. İmamın ilmini taşır ve kendisiyle imama ulaşılır. Zû-massa, hüccetten ilim alır. Zû-massa üç sınıftır. Bunlar davet edicidirler. En büyük davet edici dördüncüleri olup müminlerin derecelerini yükseltir. Bir diğer davetçi me'zûn, zahir ehlinden tâliplerin ahitlerini alır. Böylece onları imamın zimmetine sokup, ilim ve marifet yollarını onlara açar. Bu davetçi beşincileridir. Bir de mükelleb davetçi vardır. Onun dinde derecesi yüksektir fakat davet için izni yoktur. Belki delil getirmeye izni vardır. Dolayısıyla avcı köpeği gibi insanları davetçiye yönlendirir. Zâhir ehlinden bir kimseye delil getirip, o da kendi mezhebinden yüz çevirip hakkı talep ederse mükelleb ahdini alması için onu izinli olan davetçiye götürür. Denildi ki mükelleb diye isimlendirildi. Çünkü bu kimse Hak Teâlâ'nın “Allah'ın size verdiği ilim

³⁸⁰ el-Hadîd, 57/13

³⁸¹ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 105a.

³⁸² Yedi imama verilen bu isimlerle ilgili ayrıca bk. İzmirli İsmail Hakkı, *Dürzî Mezhebi*, haz. Ahmet Tunahan Akgün (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 35.

ile eğittiğiniz av hayvanlarının yakaladıklarından yiyin”³⁸³ âyetindeki avı yakalayan yırtıcıya benzer. Bu onların altıncısıdır. Mümin davetçiye tâbi olur. Bu kimse davetçiden ahid almış, iman eden, ahdine sâdık ve imamın zimmetine dahil olmuştur. Bu onların yedincisidir. Dediler ki bunlar yani bizim bu zikrettiklerimiz gökyüzü, yeryüzü, haftanın günleri ve gezegenler gibidir. Onlar işleri komuta eden kimselerdir. Bilindiği üzere bunlardan her biri yedi kişiden oluşur.

Beşinci lakapları **Bâbekiyye**’dir. Zîra onlardan bir topluluk Bâbek el-Harbî [ö. 223/838] isminde bir hâriciye tâbi olmuşlardır.

Altıncı lakapları **Muhammire**’dir. Böyle isimlendirilmelerinin sebebi Bâbek günlerinde kızıl elbise giymeleri ve bâtıl itikatlarına muhalif olan Müslümanlara hamîr demişlerdir.

Yedinci lakapları **İsmâiliyye**’dir. Çünkü imameti Ca’fer -i Sâdık’ın büyük evladı olan İsmâil’e isbat etmişlerdir. Denildi ki reisleri Muhammed b. İsmâil’e [ö. 179/795] intisap ettiği için böyle isimlendirilmişlerdir.³⁸⁴ Davetlerinin aslı, şeriatı iptal etmektir. Zîra Mecûsîlerden bir taife olan Gubâriyye, İslam güçlendiği zaman, şeriatı, kendi eslafının kaidelerine uygun bir şekilde tevil etmek istediler. Şöyle ki onlar toplandılar ve seleflerinin otorite biçimini müzakere ettiler. Ve dediler ki bizim kılıçla Müslümanları defetmemizin hiçbir yolu yok. Çünkü onlar galip gelerek ülkeleri istila ettiler. Lakin biz, onların kurallarını bizim şeriatlerimize uygun olacak şeylerle yorumlarımız ve onların zayıflarını kandırabiliriz. Böylece onlar ihtilafa düşerler ve görüşlerinde karışıklık meydana gelir. Bu hususta onların reisleri Hamdan Karmat’tır [ö. 293/906]. Bazıları da dedi ki Abdullah b. Meymûn el-Kaddah’dır. Bu taifenin davette ve istidraçta (kandırma) izledikleri birtakım mertebeler vardır. Birincisi zevktir. Bu, davet edecekleri kişinin davete kâbil olup olmadığının tespit olunmasıdır. Bu sebepten tohumu elverişsiz araziye atmayı yani davete kâbil olmayan kimseyi çağırmayı ve içerisinde kandil bulunan yâni fakîh veya kelâm âlimi olan hanede konuşmayı yasaklamışlardır.

Sonraki mertebe alıştırma’dır. Bu da davet edilmiş olanlardan her birinin hevasının hoşuna giden ve tabiatının meydelebileceği zühd ve ahlaksızlığa benzeri yollarla onların gönlünü kazanmaktır. Eğer zühde meyilli bir kişi ise onun gözüne zühd güzel gösterilir

³⁸³ el-Mâide, 5/4.

³⁸⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 105a.

ve zıttı (fisk) kötülenir. Şayet ahlaksızlığa meyilli bir kişi ise ahlaksızlık ona süslü gösterilir zıttı(zühd) ise kötülenir. Onunla ünsiyet kuruluncaya kadar bu şekilde devam edilir. Sonraki merteye teşkîk yani şeriatin temellerinde şüpheyi düşürmektir.³⁸⁵ Mesela sûrelerin başındaki hurûf-u mukattaâ'nın manası nedir? Neden hayızlı bir kadına orucun kazası vâcib olur da namazın kazası vâcib olmaz? Neden bevil çıkınca gusûl vâcib olmuyor da menî çıkınca vâcib oluyor? Ve neden namazların kimi dört, kimi üç ve kimi iki rekatlidir tarzında kulluğa ait meselelerde sorular yöneltirler. Bu hususlarda şüpheyi düşürürler ve cevaplarını vermezler ki onlara müracaat etmekle kalpleri kendilerine bağlansın.

Sonraki merteye Rabt'tır(bağlama). Bu da iki aşamalıdır. Birincisi ahz-i misak (söz alma)'dır. Âdetullah misak ve ahitlerin alınması suretiyle cereyan eder. Bu kavillerine şu âyeti delil gösterirler: “Hani biz peygamberlerden söz almıştık”³⁸⁶. Sonra her kişiden itikadları nisbetinde sırrı açığa çıkarmamak için söz alırlar. İkinci aşamada ise anlattığı müşkil meselelerin halli için imama havale ederler. Çünkü bu meseleleri sadece imam çözebilir. Ta ki derecesini tamamlayıp imama ulaşsın.

Sonraki merteye tedlistir.³⁸⁷ Tedlis, davalarının din ve dünya büyüklerinin davalarına muvafık olduğuna inandırmaktır. Böylece iddia ettikleri şeylere meyli arttırırlar. Sonraki merteye te'sistir. Bu, davetlinin kabul edeceği ve onu davet ettikleri bâtıla götürecek mukaddimeleri (ön bilgi) ona anlatmaktır.

Sonraki merteye hulû'dur. Bu, bedenî amellerin terkine gönül yatırmaktır. Sekizinci merteye selh yani dini inanç esaslarından sıyırmaktır. Davet edilen kimse bu şekilde değişince mübah göstermeye, nefsanî lezzetlere düşürmeye vede dini hükümleri yorumlamaya başlarlar. Örneğin demişler ki; abdest imamı dost edinmektir. Teyemmüm ise hüccet olan imamın yokluğunda izinli bir kimseden almaktır.³⁸⁸

Namaz Peygamber olan nâtıktan oluşur. “Namaz insanı hayasızlıktan ve kötülüklerden alıkoyar”³⁸⁹ âyetindeki namazdan murâd da budur. İhtilam sırlardan birini ehil olmayan kimseye kasıtlı olmaksızın açmaktan ibarettir. Ka'be Peygamber Aleyhisselam'dır kapısı da Ali'dir. Mîkât boyun eğip susmaktır. Telbiye davet edilenin icabet etmesidir.

³⁸⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 105b.

³⁸⁶ el-Ahzâb, 33/33.

³⁸⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 105b.

³⁸⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 105b.

³⁸⁹ el-Ankebût, 29/45.

Ka'be'yi tavâf yedi imamı dost edinmektir. Cennet bedeninin mükellefiyetlerden serbest kalmasıdır. Cehennem ise mükellefiyetleri yerine getirmekten dolayı meydana gelen meşakkattir. Bu şekilde başka hurafeleri de vardır.

Bu taifenin görüşlerinden biri de şöyledir: Allah ne var ne de yoktur. Ne bilinir ne bilinmez. Ne kâdir ne de âcizdir. Tüm sıfatlarında durum böyledir. Zîra bu sıfatları Allah'a isbat etmek Allah ile mahlukâtın arasında bir ortaklığı gerektirmektedir. Bu ise teşbih olur. Mezkûr sıfatları mutlak olarak Allah'dan nefyetmek ise Allah'ın mâdum (mevcut olmayan şeylerle) ile ortaklığını gerektirir. Bu ise sıfatları inkâr etmektir. Bilakis Allah bu sıfatları hibe edendir.

Bazen sözlerini felasifenin sözleriyle karıştırıp derler ki Allah Teâlâ emrederek tam olan akıllı halketti. Onun vasıtasıyla da tam olamayan nefsi halk etti. Daha sonra nefis, tam olan akla şiddetli bir arzu duydu da noksanlıktan kemâle doğru bir harekete muhtaç oldu. Hareket ise ancak aletle mümkündür. Bundan dolayı gök cisimleri hâdis olup ve nefsin idaresiyle dönmeye başladı. Bu döngü vasıtasıyla basit unsurlu tâbiatler oluştu. Sonra bu basit tâbiatler vasıtasıyla mürekkebât yani madenler, bitkiler, hayvanât oluştu. Hayvanâtın en üstünü insan olmuştur. Zîra insan kutsî nurları almaya istidaatlıdır ve ulvî alem ile bağlantı kurabilir. Ulvî alem, kâmil bir akla ve kâinatın masdarı olan küllî ve nakıs bir nefse şâmil olduğundan süflî âlem içerisinde kurtulmaya vesile olabilecek kâmil bir aklın olması vâcib oldu. O akıl da nâtık olan resulün ta kendisidir.

Akıl ve nefsin hareket etmesiyle felekler hareket ettiği gibi, nâtık ile vasînin hareketleriyle de nefis necâta doğru hareket eder. Her asır ve zamanda bu şekilde olur. Bu, onların kudemasının düşünceleridir. Hasan b. Muhammed es-Sabbâh zuhur edince, kendini, vaktin hâli kalmasının câiz olmadığı imamın görevini îfa eden hüccet yaparak daveti yeniledi. Hasan Sabbah'ın sözlerinin hulasası muallime ihtiyaç hususunda daha önce zikredilen görüşlerdir. Ve o, çirkinliklerine kimse muttali olmaması için avamın ilme dalmasını ve havassın kadîm kitapları incelemesini yasakladı. Sonra onlar felsefeyle uğraştılar ve dini kanunlarla ve şeriatle alay etmeyi sürdürdüler. Kalelerde korunurlar idi. Gittikçe güçlendiler. Kötü hükümdarlar onlardan korkuyordu. Bu nedenle açıkça kulluk vazifelerini iskat ettiler ve haramları helal saydılar. Dilsiz

hayvanlar gibi şer‘î kurallar ve dinî yaptırımlar olmadan yaşamaya başladılar. Şeytandan ve onun tâbilerinden Allah’a sığınırız³⁹⁰.

- **Zeydiyye**

Bunlar Zeyd bin Ali b. Zeynelâbidin’e [ö. 122/740] mensuplardır.³⁹¹

- **Carûdiyye**

Zeydiyye üç fırkadır. İlki Carûdiyye olup; bunlar, Ebü’l-Cârûd’un [ö. 150/767] ashabıdır. İmam Bâkır onu “Şerhûb” diye isimlendirmiştir. Ve Şerhûb’u denizde yaşayan şeytan olarak açıklamıştır. Peygamber aleyhisselam bizzat isim vererek değil de vasıflarını açıklayarak Ali’nin imametini haber verdi. Sahabe bu hükme muhalefet edip Ali’ye tabi olmadıklarından kâfir olmuştur. Hasan ve Hüseyin sonrası imâmet onların evladı arasında şûradır. Onlardan kılıçla huruç eden kişi ilim ve güç sahibi ise imam o olur. Zeydiyye, İmâm-ı Muntazar’da ihtilaf ettiler. Bir taife dedi ki İmâm, Halife Mansûr’un zamanından Medine’de katledilen Muhammed b. Abdullah b. Hüseyin b. Ali’dir. Ve onun katledilmediğini iddia ettiler. Bir diğer taife dedi ki; Talikan valisi olan Muhammed b. Kâsım b. Ali b. Hüseyin imamdır. Muhammed b. Kasım, halife Mu‘tasım zamanında esir edilip ona götürülmüş ve ölünceye dek hapsedilmiştir. Onun öldüğünü inkâr etmişlerdir. Diğer bir taife de imamın Zeyd b. Ali’nin ahfadından olan Kûfe valisi Yahyâ b. Ömer olduğunu söylemiştir. Yahyâ b. Ömer insanları kendi zümresine davet etti ve birçok insan etrafında toplandı. Halife Müste‘în- Billah zamanında öldürülmüştür. Ashabı onun öldüğünü inkâr etmiştir.³⁹²

- **Süleymâniyye**

Zeydiyye’nin ikinci fırkası **Süleymâniyye**’dir. Bunlar Süleymân b. Cerir’in [ö. 187/803’den sonra] tâbileridir. İmâmet insanlar arasında müşaveret iledir. Müslümanların hayırlılarından iki kişinin onayıyla imamet gerçekleşir. Mertebesi en üstün bir kimse mevcut iken üstün bir kimsenin imameti de makbuldür. Ebû Bekir ve Ömer imamdırlar. Lakin Ali varken ümmetin onlara biat etmesi hatadır. Ancak bu hata,

³⁹⁰ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

³⁹¹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

³⁹² Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

fisk derecesine varmayan düzeydedir. Osman, Zübeyr, Talha ve Âişe (r.ahüm) hazretlerini tekfir etmişlerdir.³⁹³

- **Betriyye**

Zeydiyye'nin üçüncü fırkası **Betriyye**'dir.³⁹⁴ Kesîru'n-Nevâ tarafından kurulmuştur. Süleymâniyye fırkasıyla aynı görüştedirler. Ancak Osman hakkında tevakkuf etmişlerdir.³⁹⁵

- **İmâmiyye**

Şîa'nın yirmi ikinci fırkası İmâmiyye'dir. Ali'nin imametine ilişkin net bir şekilde nas olduğunu söylemişler, sahabeyi küfre nisbet etmişlerdir. İmâmetin ittifakla Ca'fer es-Sâdık'a ait olduğunu söyleyip ondan sonra imamet kime tahsis edildiğinde ihtilaf etmişlerdir. Daha sonra onların karar kıldığı sıralama şöyledir. Ca'fer es-Sâdık'ın ardından oğlu Mûsâ Kâzım, sonra Ali b. Mûsâ er-Rızâ, sonra Muhammed b. Ali et-Takî, sonra Ali b. Muhammed en-Nakî, sonra Hasan b. Ali el-Askerî, sonra Muhammed b. Hasan'dır. Ve imam-ı muntazar o'dur. Onlar Ca'fer-i Sâdık'tan sonra gelen her mertebede ihtilaf etmişlerdir. İmam Râzî *Muhassal* kitabının son bölümünde bahsi geçen tartışmaları zikretmiştir. İmâmiyye ilk başlarda kendi imamlarının mezhebinde idi fakat ilerleyen zamanlarda ihtilaf ettiler, son dönem âlimleri Mu'tezile ve Ahbâriyye fırkalarına ayrıldı. Ahbâriyye vârid olan müteşabih haberlerin zahirine itikad eder. Bu fırka da üçe ayrılır. Birincisi Müşebbihe ki bunlar müteşabih haberlerle kastın zahiri manası olduğunu söyler. İkincisi Selefiyyedir. Bunlar da selefin dediği gibi Allah'ın müteşabih haberlerle murâdının şüphe karışksız hak olduğuna inanırlar. Üçüncüsü de fırak-ı dâlleye mülhak olanlardır.³⁹⁶

- **Hâriciyye**

İslam fırkalarının ana kollarından üçüncüsü Hâriciyye'dir. Hâriciler yedi fırkadır.

³⁹³ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

³⁹⁴ Müellif veya müstensih hem fırkanın hem de kurucusunun isminde yanlışlık yapmış, çeviride düzeltilmiştir. Klasik kaynaklarda bu mezhebin ismi Betriyye/Bütriyye olarak geçmektedir. Kurucusunun ismi ise Kesîru'n- Nevâ olarak geçer. Kesîr'in lakabına atfen fırkanın ismi Betriyye olmuştur. Bk. el-Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 126; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 35; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 161.

³⁹⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

³⁹⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

- **Muhakkime**

Muhakkime, tahkim olayında ve iki hakem arasında meydana gelen olaylarda Ali'ye karşı çıkmışlar ve onu küfürle itham etmişlerdir. Söz konusu zümre 12 bin kişi olup namaz ve oruç ehli kimseler idi. Peygamber onlar hakkında demiştir ki; “Sizden biri onların namazı ve orucuna nisbetle kendi namaz ve orucunu aşağı görür. Lakin imanları boğazlarından ileri geçmez.”³⁹⁷ Dediler ki Kureyş'ten veya başka bir soydan tayin edilen kimse insanlar arasında adâletli davranıyorsa o imamdır. Eğer ahlakını değiştirip zulmederse azli veya katli vâcib olur. İmamın nasbını gerekli görmediler. Hatta âlemde imam olmamasını câiz gördüler. Osman'ı (r.a), sahabenin ekserisini ve büyük günah işleyen kimseyi tekfir ederler.³⁹⁸

- **Beyhesiyye**

Bunlar Muhammed b. Beyhes b. Heysâm b. Câbir'in [ö. 94/713] tâbileridir.³⁹⁹ Derler ki iman, ikrâr etmek ve Allah'ı ve Resûlünün ondan getirdiklerini bilmektir. Kim ki helal mi haram mı olduğunu bilmediği bir şeyi yaparsa kâfirdir. Çünkü hakkı bilmek için onu araştırması vâcibdir. Denildi ki bu kişi kâfir olmaz. Durumu imama bildirilir imam da ona had cezası tatbik eder. Haddi gerektirecek bir durum yoksa kişi af olunur. “De ki bana vahyolundan da ... bir haramlık bulamıyorum.”⁴⁰⁰ âyetinde zikredilenler dışında haram yoktur. Denildi ki imam kâfir olursa yanında olsun veya olmasın re'aya da kâfir olur. Çocuklar müslüman ve kâfir olmada babaları ile aynı hükümdedir. Bazıları dedi ki helal bir içecekten sarhoş olan kimse yaptıklarından veya söylediklerinden sorumlu tutulmaz. Haram içecekten dolayı sarhoş olan ise cezalandırılır. Denildi ki kebair ile birlikte sekr küfürdür. Kulların eylemlerinin kullara isnadı konusunda Kaderiyye (Mu'tezile) ile muvafakat ederler.⁴⁰¹

- **Ezârika**

Nâfi b. Ezrak [ö. 65/685] isimli kişinin tâbileridir. Derler ki Ali tahkim olayında kâfir olmuştur. “İnsanlardan kimi de vardır ki, dünya hayatı hakkındaki sözleri senin hoşuna gider ve o kalbindekine Allah'ı şahit tutar. Halbuki O, İslam düşmanlarının en

³⁹⁷ Buhari, Menâkıb 25; Müslim, Zekât 195.

³⁹⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

³⁹⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

⁴⁰⁰ el-En'am, 6/145.

⁴⁰¹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106a.

yamanıdır.”⁴⁰² âyeti Ali hakkında nâzil olmuştur. İbn-i Mülcem Ali’yi öldürmekte haklıdır derler. Ve “İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah rızası için kendini feda eder”⁴⁰³ âyeti İbn-i Mülcem hakkında nâzil olmuştur. Sahabeden Osman, Talha, Zübeyr, Aişe, Abdullah b. Abbas’ı ve sâir bazısını küfre nisbet etmişlerdir. Ve onların ebedi olarak cehennemde kalacağına hükmederler. Kendileriyle dinde muvafakat etseler de harbdan kaçınanların kâfir olduğunu söylerler. Sözde ve amelde takiyye haramdır derler.

Kendilerine muhalif olanların çocuklarını ve kadınlarını öldürmeyi câiz görürler. Evli olan zinâkar erkek için recm cezası yoktur. Zîra Kur’ân’da mezkûr değildir. Kadınlar için iftira cezası yoktur. Yani zina iftirasında bulunan kişi eğer kadınsa had vurulmaz. Çünkü Kur’ân’da “-ellezine-” sığası kullanılmıştır. Bu ise erkekler içindir. Denildi ki; İffetli bir kimseye iftira edenin cezasını kadınlardan değil de erkeklerden düşürmüşlerdir. Dolayısıyla iftira atılan masum kişi eğer erkek ise had cezası uygulanmaz. Eğer kadın ise had tatbik edilir. Daha doğru olan budur. Müşriklerin çocukları babalarıyla beraber cehenneme girecektir. Bir peygamberin nübüvvetten önce kâfir olması (önceden kâfir olduğu nübüvvetten sonra bilinse bile) câizdir. Büyük günah işleyen kimse kâfirdir.⁴⁰⁴

• Necedât

Hâricîlerin dördüncü fırkasıdır. Necde b. Âmir en-Necefî [ö. 72/691] tarafından kurulmuştur. Âzeriyye de bu fırkadandır. Onlar insanları fer’i meselelerdeki bilgisizliklerinden dolayı mazur görmüşlerdir. Şöyle ki Necde oğlunu bir orduyla beraber ehl-i Kâtif’e yönlendirdi. Onları öldürüp kadınlarını esir aldılar. Taksimattan önce onlarla nikah yaptılar ve ganimet mallarından yediler. Necde’ye geldiler ve işledikleri şeyleri ona haber verdiler. Necde yaptığınız şeyler sizin için câiz değildi dedi. Onlar da câiz olmadığını bilmiyorduk dediler. Necde cehaletlerinden dolayı onların özrünü kabul etti. Bu olaydan sonra Necde’nin ashabı ihtilafa düştü. Bazıları Necde’yi savundu oldu ve şöyle dediler. Din iki kısımdır. Birincisi Allah’ı ve Rasûlü’nü bilmek, Müslümanların kanını haram saymak ve peygamberin getirdiği şeylerin tümünü ikrâr etmektir. Bu kısmı bilmeyen mazur değildir. İkinci kısım bunun dışında kalan

⁴⁰² el-Bakara, 2/204.

⁴⁰³ el-Bakara, 2/207.

⁴⁰⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106b.

hükümlerdir. Bu kısmı bilmeyen ise mazur sayılır. Bundan dolayı onlara Âzeriyye denildi. Necedât fırkasının tamamı der ki: İnsanlar için bir imama ihtiyaç yoktur. Belki onlara vâcib olan, aralarında adâlete riayet etmektir. Eğer adâlete riayetin ancak bu vazifeyi üstlenebilecek bir imam ile gerçekleşeceğini düşünürlerse imam nasb etmek câiz olur. Tekfir dışında kalan kısımlarda Ezârika fırkasına muhalefet etmişlerdir. Yani tekfir konusunda Ezârika'ya muvafakat etmişler kalan hükümlerde ise muhalefet etmişlerdir.⁴⁰⁵

- **Asfariyye**⁴⁰⁶

Asfariyye, Hâriciyye'nin besinci fırkasıdır. Ziyad b. el-Asfar ve ona tâbi olanlar demektir. Ezârika fırkasına şu hususlarda muhalefet etmişlerdir: Savaştan geri duran kimse şayet kendileriyle dinde muvafakat ederse kâfir olmaz. Recmin düşürülmesinde muhalefet etmişlerdir. Çünkü Asfariyye recmi düşürmemiştir. Ezârika'nın aksine kâfirlerin çocuklarını tekfir etmeyip ebedî olarak cehennemde kalacaklar dememişlerdir. Amelde değil de sözde takiyyeye cevâz vermişlerdir. Haddi icap eden masiyetlerde, günahkâr kimse ancak bu günahla isimlendirilir. Mesela hırsızlık yapana sârik (hırsız), zina eylemi işleyene zâni (zinakar) ve iftira atana kâzif (iftiracı) denir. Yoksa kâfir denmez. Namaz ve oruç gibi faziletinden dolayı had cezası olmayan amelleri terk etmek küfürdür. Terk eden kimseye kâfir denir. Denildi ki mü'mine yani kendi inançlarında olan bir kadının kendilerine muhalif olan bir kâfir erkekle evliliği açıkca değil ancak gizli olarak câizdir.⁴⁰⁷

- **İbâziyye**

Hâriciyye'nin altıncı fırkasıdır. Abdullah b. İbâz tarafından kurulmuştur. Derler ki; ehl-i kiblede bize muhalefet edenler müşrik değildir, kâfirdir. Harb esnasında onlarla nikahlanmak, silahlarını ve mallarını ganimet edinmek helaldir, sair zamanda helal olmaz. Ve onların yurdu İslam yurdu. Lakin sultanın askerleri olan yer böyle değildir. Dediler ki; kendilerine muhalif olanların kendileri aleyhinde yaptıkları şehâdet makbuldür. Büyük günah işleyen kimse muvahhittir ancak mümin değildir. Çünkü salih ameller imanın kendisinden sayılmaz. İstitaat (kudret) fiilden evveldir. Kulun fiili Allah

⁴⁰⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106b.

⁴⁰⁶ Metinde Ahfariyye şeklinde yazılan bu fırka klasik eserlerdeki şekliyle yazılmıştır. Yazım hatası olduğu düşünülmektedir. Bk. Cürçani, *Şerhu'l-mevâkıf*, 792.

⁴⁰⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106b.

tarafından yaratılır. Mükellef olan kullar kalmayınca âlem nihayete erecektir. Büyük günah işleyen küfran-ı nimet kabîlinden kâfirdir yoksa dinen kâfir değildir. Kâfirlerin çocuklarının tekfir edilmesi ve onlara azap edilmesinde, nifakın şirk olup olmadığında, mucize ve delil olmaksızın peygamber gönderilmesinin cevâzında ve kendisine emir olunan şeylerde tâbîlerinin de mükellef tutulmasında sükût ettiler. Ali'yi ve sahabenin çoğunu küfre nisbet etmişlerdir.⁴⁰⁸

İbâziyye dört fırkaya ayrılmıştır;

İbâziyye'den ilk fırka **Hafsiyye**'dir. Ebû Hafs b. Ebü'l Mikdâm tarafından kurulmuştur. İbâziyye'ye şu görüşü eklemişlerdir. İman ve şirk arasında marifetullah vardır. Marifetullah iman ve şirk arasında orta bir haslettir. Kim Allah'a iman eder ancak peygamber, cennet ve cehennem gibi ondan gayrıyı inkâr eder veya büyük günah işlerse o kâfirdir, müşrik değildir.⁴⁰⁹

İkinci fırka **Yezîdiyye**'dir. Bunlar Yezîd b. Üneyse'nin ashabıdır. İbâziyye'ye şu görüşleri eklemişlerdir: Acemden Şuayb isminde bir peygamber semada yazılan ve kendisine tek seferde indirilecek bir kitapla gönderilecektir. O Muhammed (a.s.)'in şeriatını Kur'ân'da mezkûr olan Sabîîlerin dinine terk edecektir. Had cezası uygulanan kişiler müşrik olup, büyük ve küçük her günah şirktir.⁴¹⁰

Üçüncü fırka **Hârisiyye**'dir. Bunlar Ebü'l-Hâris el-İbâzî'nin tâbileridir. Kaderde yani kulun filinin Allah'ın mahluku olmasında ve istitâatın eylemden önce olmasında İbâziyye'ye muhalefet ettiler.

Dördüncü fırka kendisiyle Allah'ın kastedilmediği ibadet görüşünü savunanlardır. Yani şöyle iddia ettiler: Kul emredileni yerine getirip Allah'ı murâd etmezse bu taat olur.⁴¹¹

• Acâride

Abdurrahman b. Acred [ö. 120/738] tarafından kurulmuştur. Bunlar Hâriciyye fırkasının yedinci ve sonuncu fırkasıdır. Necedât fırkasının görüşlerine muvafakat ettikten sonra şunları ilave etmişlerdir: Çocuklardan uzak durmanın vücûbu yani buluğa ulaşip da İslam'a davet edilinceye kadar onlardan uzak durmak vâcibdir. Çocuk buluğa erdikten

⁴⁰⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106b.

⁴⁰⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 106b.

⁴¹⁰ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107a.

⁴¹¹ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107a.

sonra İslam’a davet etmek vâcibdir. Müşriklerin çocukları cehennemdedir. Acâride on fırkadır.⁴¹²

Birinci fırka **Meymûniyye**’dir. Meymûn b. İmrân tarafından kurulmuştur. Kaderi, yani kulların fiillerinin kendi kudretlerine dayandığını söylemişlerdir. Onlara göre istiaat fiilden öncedir. Mu‘tezilenin de söylediği gibi Hz. Allah hayrı murâd eder şerri ve masiyetleri murâd etmez. Derler ki kâfirlerin çocukları cennettedir. Rivâyet edildi ki onlar erkek ve kız çocuklarının kızlarıyla, erkek ve kız kardeşlerinin kızlarıyla evliliği câiz gördüler. Yusuf suresini inkâr ederler. Zîra onlar Yusuf suresinin bir kıssa olduğunu ve fisk kıssasının Kur’ân’da bulunmasının câiz olmayacağını iddia etmişlerdir.⁴¹³

Acâride’nin ikinci fırkası **Hamziyye**’dir. Hamza b. Edrek [ö. 194/810] tarafından kurulmuştur. Meymûniyye’nin bid‘at görüşlerine muvafakat etmiştir. Ancak onlar kâfirlerin çocuklarının cehennemlik olduğunu söylerler.

Üçüncü fırka **Şuaybiyye**’dir. Şuayb b. Muhammed tarafından kurulmuştur. Onlar kader konusu dışındaki bidat görüşlerinde Meymûniyye fırkası gibidir.

Dördüncü fırka **Hâzimiyye**’dir. Hâzim b. Âsım tarafından kurulmuştur. Görüşlerinde Şuaybiyye fırkasına muvafıklardır. Hikâye olunur ki onlar Ali’nin durumunda Şuaybiyye’ye muvafakat ederler. Ve diğer ashabdan berî oldukları gibi Ali’den beri değillerdir.

Beşinci fırka **Halefiyye**’dir. Halef el-Hâricî tarafından kurulmuştur. Bunlar Kirman ve Mekran Hâricîleridir. Kaderi hayrıyla ve şerriyle Allah’a izafe ederler. Müşrik çocuklarının amel ve şirke bakılmaksızın cehennemde olduğunu söylerler.

Altıncı fırka **Etrafiyye**’dir. Bunlar Hamza’nın mezhebi üzerinedir. Reisleri Gâlib isminde Sicistanlı bir adamdır. Ancak onlar bir şeyin şer’i yönünü bilmeyip de akıl cihetiyle gereğini yaptıkları takdirde Etraf ahalisini mazur görmüşlerdir. İtikadi esaslarında ve kulların fiillerinin kendi kudretlerine dayandığını nefyetmede Ehl-i Sünnet’e muvâfakat etmişlerdir.

Yedinci fırka **Malûmiyye**’dir. Bunlar Hâzimiyye fırkası gibidir. Lakin bu fırkaya göre mü’min Allah Teâlâyı tüm esmâ ve sıfatlarıyla bilen kimsedir. Ve kim Allah’ı bütün

⁴¹² Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107a.

⁴¹³ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107a.

esmâ ve sıfatıyla bilmezse o cahildir mü'min değildir. Kulun fiili Allah'ın yaratması iledir.⁴¹⁴

Sekizinci fırka **Mechûliyye**'dir. Bunların görüşleri de Hâzimiyye'nin görüşleri gibidir. Lakin onlar der ki Allah'ın esmasının bazısını bilmek yeterlidir. Allah'ı bu şekilde bilen kimse onu âriftir ve mü'mindir. Kulun fiili Allah'ın yaratması iledir.

Dokuzuncu fırka **Saltiyye**'dir. Osman b. Ebi's-Salt tarafından kurulmuştur. Bunlar Acârîde fırkası gibidir. Lakin şöyle derler: Kim iman eder ve bizden eman dilerse onu himayemiz altına alırız ancak buluğa erinceye ve İslam'a davet edilip o davete icap edinceye kadar çocuklarından uzak dururuz. Onların bazısından şöyle rivâyet edilmiştir: Müşriklerin ve Müslümanların çocukları buluğa ulaşip İslam'a davet edildiklerinde kabul veya inkâr edinceye kadar onlar için dostluk da düşmanlık da yoktur.

Onuncu fırka **Se'âlîbe**'dir. Sa'leb b. Âmir tarafından kurulmuştur. Çocuklar ister büyük olsun ister küçük olsun buluğa erip de hakkı inkâr etmedikçe onlarla dostluk yapılabilir. Ve onlardan nakil olundu ki buluğa erinceye kadar çocuklar için dostluk ve düşmanlık yoktur. Zengin olduğunda köleden zekât alınmasını fakirleştğinde ise ona zekât verilmesini câiz görürler.⁴¹⁵

Se'âlîbe dört fırkaya ayrılır; İlki **Ahnesiyye**'dir. Bunlar Ahnes bin Kays'ın ashabıdır. Görüşlerinde Se'âlîbe fırkası gibidir. Ancak onlardan birtakım görüşlerde ayrılmışlardır: Ehli-i kiblede olup takıyye yurdunda bulunan kimse hakkında sükût edip onun için mümin veya kâfirdir diye hüküm vermemişlerdir. Ancak mümin veya kâfir olduğu bilinen kimse müstesna. Muhliflerini suikast yaparak öldürmeyi ve onların mallarını çalmayı haram sayarlar. Onlardan nakil olundu ki Müslüman kadınlarla kavimlerindeki müşrik erkekleri evlendirmek câizdir.⁴¹⁶

Se'âlîbe'nin ikinci fırkası **Ma'bediyye**'dir. Ma'bed b. Abdurrahman tarafından kurulmuştur. Müslüman kadınların müşrik erkeklerle evlendirilmesinde Ahnesiyye fırkasına muhalefet etmişlerdir. Kölelerin zekât alıp vermesinde Sealibe'ye muhalefet etmişlerdir.

⁴¹⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107a.

⁴¹⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107a.

⁴¹⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107b.

Üçüncü fırka **Şeybâniyye**'dir. Şeybân b. Seleme tarafından kurulmuştur. Bunlar cebir (kulda irâde olmaması) ile hükmetmiş ve hâdis kudreti nefyetmişlerdir.

Dördüncü fırkaları **Mükrimiyye**'dir. Mükrim b. el-İclî tarafından kurulmuştur. Dediler ki namazı bırakan kâfirdir. Lakin namazı bıraktığı için değil Allah Teâlâ'yı bilmediği için. Zîra gizli ve âşîkar hallerine Allah'ın muttali olduğunu bilen ve yine mükâfât ve cezanın Allah'a itaat ve ona karşı masiyet üzerine bina edildiğini bilen bir kişinin namazı terk etmesi düşünülemez. Esasen tüm büyük günahlar da böyledir. Büyük günah işleyen zikrettiğimiz gibi Allah'ı bilmediği için kâfirdir. Allah'ın kullarına muhabbeti ve düşmanlığı kulların âkibetleri ve ölüm halinde bulunduğu hâl itibariyledir yoksa şu anda yapmış oldukları amelleri sebebiyle değildir. Çünkü bu amellerin devamlılığı bilinemez. Biz de bu şekilde davranırız. Kim ki ölüm halinde mü'min ise ona dostluk yaparız ve eğer kâfir ise düşmanlık yaparız.⁴¹⁷

Böylece Hâriciyye fırkaları yirmi oldu. Çünkü Acârîde on fırkadır. Eğer onları önceki altı fırkaya dahil edersek on altı olur. Se'âlîbe ve İbâziyye'den dört fırka teşekkül etmiştir. Bu dört fırkayı on altı fırkaya eklediğimizde toplam yirmi fırka olur.

• Mürcie

İslam fırkalarının ana kollarından dördüncüsü Mürcie'dir. Mürcie diye isimlendirilmelerinin sebebi; onlar rütbe olarak ameli niyetten ve inançtan sonraya koydukları içindir. Zîra şöyle derler: Küfürle birlikte tâat fayda vermediği gibi masiyetle beraber iman da fayda vermez. Mürcie beş fırkaya ayrılmıştır.⁴¹⁸

• Yûnusiyye

Birinci fırka Yûnusiyye'dir. Bunlar Yûnus b. Temr'in tâbileridir. Demişlerdir ki; iman Allah'ı bilmek, ona teslim olmak ve kalbi ile muhabbet duymaktır. Bu sıfatlar kendisinde toplanan kimse mü'mindir. Bu sıfatlar mevcutken itâatin terki ve günah işlemek îmâna zarar vermez. Ve bu sebeplerden o kişi cezalandırılmaz. İblis, Allah'ı biliyordu. Ancak kibirlendiği ve teslim olmadığı için kâfir oldu. "Yüz çevirdi, kibirlendi ve kâfirlerden oldu"⁴¹⁹ âyeti buna delâlet etmektedir.⁴²⁰

⁴¹⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107b.

⁴¹⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107b.

⁴¹⁹ el-Bakara 2/34

⁴²⁰ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107b.

- **Ubeydiyye**

Mürcie'nin ikinci fırkası Ubeydiyye'dir. Ubeyd el-Mükezzib'in tâbileridir. Yûnusiyye fırkasına şu görüşleri ilave etmişlerdir: Allah Teâla'nın ilmi ezelîdir ve kendi zâtından başka bir şeydir. Sıfatların geri kalanları da bu şekildedir. Allah Teâlâ insan suretindedir. Zîra hadisi şerifte şöyle rivayet olunmuştur: "Allah Âdem'i Rahman'ın suretinde yarattı."⁴²¹⁴²²

- **Gassâniyye**

Mürcie'nin üçüncü fırkası Gassaniyye'dir. Bunlar Gassan el-Kufî'nin ashabıdır. Derler ki: İman Allah'ı ve Resûlünü ve ikisinden gelen şeyleri tafsilî olarak değil icmâlî olarak bilmektir. İman artmaz ve eksilmez. İcmâl şöyle demek gibidir: "Allah muhakkak haccı farz kıldı fakat Ka'be'nin nerede olduğunu bilmiyorum. Belki de Mekke'den başka bir yerdedir." "Allah Muhammed'i peygamber olarak gönderdi. Ancak bilmiyorum ki Medine'de olanı mı yoksa başka bir Muhammed'i mi?" "Allah hınzırı haram kıldı. Ancak bu koyun mudur yoksa başka bir hayvan mı bilmiyorum." Bu sözleri söyleyen kimseler mü'mindir. Onların bu söylediklerinden maksatları bu şeylerin imânın hakikatine dâhil olmadığıdır. Değilse akıl sahibi bir insan bundan şüphe etmez. Gassân bu söylemleri Ebû Hanîfe'den hikâye ediyor ve onu Mürcie'den sayıyor idi. Bu ise ona bir iftiradır. Gassân büyük ve meşhur bir adama muvafakat ederek kendi mezhebini tervec etmeyi düşünmüştür. Denildi ki bununla beraber makâlât yazarları Ebû Hanîfe ve ashabını Ehl-i sünnet'in Mürcie'sinden saymıştır. Muhtemeldir ki bunun sebebi, Mu'tezile fırkasının ilk başlarda kader konusunda kendisine muhalif olanlara Mürcie ismini vermesidir.⁴²³

- **Sevbâniyye**

Mürcie'nin dördüncü fırkası Sevbâniyye'dir. Bunlar Sevbân el-Mürçî'nin tâbileridir. Dediler ki iman; Allah'ı, Resûlünü ve yapılması akıl yoluyla câiz olmayan şeyleri bilmek ve ikrâr etmektir. Yapılması akıl yoluyla câiz olan şeylere inanmak iman değildir. Tüm amelleri imandan sonrasına tehir etmişlerdir. Bu hususta onlara Mervân b. Gaylân –Ebû Mervân Gaylân ed-Dimeşkî [ö. 120/738] de denilir-, Ebû Şemir, Yûnus

⁴²¹ Buhârî, "İsti'zan", 1; Müslim, "el-Birr ve's-Sıla ve'l-Edeb", 157.

⁴²² Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107b.

⁴²³ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107b.

b. İmrân ve Fazl er-Rukaşî muvafakat etmiştir. Söz konusu isimlerin tamamı şu hususta ittifak etmiş olup: Eğer Allah kıyamette bir âsiyi affederse böyle olanların hepsini affeder. Ve yine bir kimseyi cehennemden çıkarırsa onun gibi olanların hepsini çıkarır. Müminlerin kesinlikle cehennemden çıkmasına hükmetmemişlerdir. İçlerinden sadece Gaylân veya İbn i Gaylân kaderi savunmuştur. Çünkü o irca ve kader görüşlerini birleştirmiştir. Yani fiileri kullara nisbet etmiştir. İmamın Kureyşî olmamasının câiz olduğunu söylemiştir.⁴²⁴

• Tûmeniyye

Müracie'nin beşinci fırkası Tûmeniyye 'dir. Bunlar Ebû Mûaz et-Tûmenî'nin ashabıdır. Demişlerdir ki: İman; marifet, tasdik, muhabbet, ihlas ve peygamberin getirdiklerini ikrâr etmektir. Bunların tamamını veya bir bölümünü terk etmek küfürdür. Bunların bazıları iman olmaz. Küfür olduğunda icmâ-ı ümmet olmayan bir masiyeti işleyen kimse fâsıklık yapmış ve isyan etmiş olur ama onun fâsık bir kişi olduğu söylenilmez. Kim namazı bırakıp bunu helal addederse Peygamber'in getirdiğini yalanladığı için kâfir olur. Kim de namazı kaza etme niyetiyle terk etse kâfir olmaz. Bir peygamberi öldüren veya ona vuran kâfir olur. Lakin kâfir olması öldürmesi veya vurması sebebiyle değil bilakis onu yalanlaması ve kîni sebebiyledir. İbn-i Râvendi [ö. 301/913-14] ve Bîşr el-Merîsî [ö. 218/833] bu şekilde hükmetmiştir. Ve bu ikisi demiştir ki puta secde edinmek küfür değil belki küfür alâmetidir. Bu beş fırka Müracie-i hâlisadır.⁴²⁵

• Neccâriyye

İslam fırkalarından beşincisi Neccâriyye'dir. Bu fırka Muhammed b. Hüseyin Neccar'a [ö. 230/845] tabî olanlardır. Bunlar fiillerin yaratılması, istitaâtın fiille beraber olması ve kulun fiilini kendi kesbetmesi hususlarında ehl-i sünnete muvafakat etmişlerdir. Vücûdi sıfatların nefyi, kelâm-ı ilahiyyenin hâdis olması ve Allah'ı gözle görmenin nefyi hususlarında Mu'tezile fırkasına muvafakat etmişlerdir.⁴²⁶ Neccâriyye üç fırkadır.

• Bergûsiyye

Neccariyye'nin birinci fırkası Bergûsiyye'dir. Derler ki Kelâmullah, okunduğu zaman arazdır. Herhangi bir şey ile yazıldığında ise cisimdir.

⁴²⁴ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 107b.

⁴²⁵ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

⁴²⁶ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

- **Zaferâniyye**

Neccariyye'nin ikinci fırkası Zaferâniyye'dir. Şöyle söylerler: Kelâmullah, Allah'ın gayrı olup, Allah'ın gayrı tüm şeyler mahlûkdur. Kim ki Kelâmullah, mahluk değildir derse kâfirdir.

- **Müstedrike**

Neccariyye'nin üçüncü fırkası Müstedrike'dir. Zaferâniyye üzerine ilave ederek dediler ki: Kelâmullah mutlak olarak mahlûkdur. Lâkin biz Kelâmullah'ın mahluk olmadığına dâir vârid olan sünnete ve icmâya muvafakat ederiz ve bu suretin taklit olmasıyla te'vil ederiz. Yani onların “Kelâmullah mahluk değildir” sözünü bu harflerden olan bu tertip ve nazım üzerine yaratılmamıştır şeklinde hamlederiz. Muhaliflerimizin bütün sözleri hatta Allah'tan başka ilah yoktur sözü dahî yalandır.⁴²⁷

- **Cebriyye**

İslam fırkalarının ana kollarından altıncısı Cebriyye'dir. Cebir, kulun fiilinin Allah'a isnad edilmesidir. Cebriyye ikiye ayrılır. İlki **Mütevassıta**'dır. Yani sırf cebr ile hükmetme konusunda hâlis değillerdir bilakis cebr ile tefvîz arasında bir yol tutarlar. Tıpkı Eş'ariyye, Neccâriyye ve Dirâriyye fırkaları gibi yaratmada bir tesiri olmaksızın kulun fiilde kesbi vardır derler.

İkincisi **Cebriyye-i Hâlis**'dir. Cehmiyye fırkası gibi kula hiçbir şekilde kesb nisbet etmezler. Bunlar Cehm b. Safvaân et-Tirmizî'nin [ö. 128] tâbileridir. Derler ki: Kulun ne kesb ne de te'sir bakımından asla kudreti yoktur. Hatta kul bu hususta cemâdât (cansız varlıklar) mesabesinde. Allah Teâlâ bir şeyi meydana gelmeden önce bilemez. Onun ilmi hâdistir. Eğer musannif, Âmidî'nin zikrettiği şekilde kudret yerine hayat lafzını kullansaydı daha münasip olurdu. Zîra Cehmiyye Hz. Allah'ın gayrısına kudret nisbet etmezler. Cennet ehli cennete girip, cehennem ehlide cehenneme dahil olduktan sonra bu ikisi yok olacak hatta ki Allah'ın gayrı bir varlık kalmayacaktır. Rü'yetullah'ın nefyinde, kelâmın yaratılmasında ve bir şeyi şer'î delillerden önce aklen bilmenin gerekliliği hususunda Mu'tezile fırkasına muvafakat ederler.⁴²⁸

⁴²⁷ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

⁴²⁸ Gümüşhânevî, *en-Netâyic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

- **Müşebbihe**

İslam fırkalarının ana kollarından yedincisi Müşebbihe'dir. Bunlar Allah'ı mahlukâta benzetirler. Bu sebeple onları teşbihle hükmeden tek bir fırka olarak zikrettik. Fakat onlar teşbihin yollarında ihtilafa düştüler. Bir bölümü Beyâniyye, Sebeiyye Muğîriyye ve diğerleri gibi Gulât-ı Şîa'nın müşebbihesidir. Onlara ait olan tecessüm, hareket, intikal, cisimlere hulul etme gibi görüşleri geride zikredilmişti. Bir kısmı da Mudar, Kehmes ve Hecimî gibi Haşeviyye müşebbihesidir. Demişlerdir ki Allah cisimdir ama cisimler gibi değildir. Et ve kandan mürekkeptir lakin et ve kan gibi değildir. Onun azaları ve organları mevcuttur. Dünyadayken Allah'ı ziyaret etmiş olan ve O'nun da kendilerini ziyaret ettiş olduğu ihlaslı mü'minlerin ona dokunması, onunla Mûsâfaha etmesi ve ona sarılması câizdir. Hatta onlardan birinden naklolundu ki o şöyle demiştir. "Bana ferc ve sakaldan sormayın bunlardan başkasını sorun." Bir bölümü de Kerrâmiyye müşebbihesidir. Onlar Ebu Abdullah b. Kerrâm'ın tâbîleridir. Teşbih hakkındaki sözleri çokça ve birbirinden farklıdır. Ancak bu sözler itibar edilecek bir kimseye ulaşmamaktadır. Bu sebeple sadece reislerinin görüşlerini zikredeceğiz. Ona göre Hz. Allah arşın üst tarafının da üzerindedir ve yukarı yüzeyinden arşa mülâbeset halindedir. Hz. Allah için teharruk ve nüzûl câizdir. Onun arşı doldurması yahut doldurmaması hususunda ihtilaf halindedirler. Bir bölümü demiştir ki Allah, arşın üstünde değil bilakis arş ile aynı hizadadır. Ancak bunlar da onun arştan uzaklığının nihayeti olması veya olmaması konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları da Allah'a cisim dedikten sonra onun tüm cihetlerden mi yoksa alt cihetten mi sonunun olduğu veya olmayıp bütün cihetlerden sonsuz olduğu konusunda ihtilaf etmektedirler.⁴²⁹

Demişlerdir ki Allah'ın zâtına hâdisler hulûl etmiştir. Ve şöyle iddia etmişlerdir: Hz. Allah sadece bu hulûl eden hâdislere güç yetirebilir zâtından hâriç olanlara güç yetiremez. Halk ettiği ilk şeyin diri ve istidlal yapabilme vasfında bulunması Allah üzerine vâcibdir. Risâlet ve nübüvvet vahiyden, Allah'ın emrini tebliğden, mucize ve ismetten farklı olan resûlün zâtıyla kâim iki sıfattır.⁴³⁰ Bu sıfatın sahibi, o vasıfları haiz olması sebebiyle resûldür yoksa gönderilme sebebiyle değil. Allah üzerine başkasını değil böylesi bir kimseyi göndermesi vâcibdir. Yani başkasını resûl olarak göndermesi câiz olmaz. Böyle olunca o gönderilirse mürseldir. Her mürsel resûl olur ancak her resûl

⁴²⁹ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108a.

⁴³⁰ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108b.

mürsel olmaz. Gönderilen kimsenin mürsel olmaktan azli câizdir. Tek bir resûlün gönderilmesi yani bir resûlle iktifâ edilmesi hikmetli bir iş olmayıp câiz değildir. Bilakis resûlün teaddüdü gereklidir. Bir asırda iki imamın bulunmasına cevâz vermişlerdir. Ali ve Muaviye örneğinde olduğu gibi. Ancak Ali'nin imamlığı sünnete muvâfık iken Muaviye'de durum böyle değildir. Yine de ona itâat vâcibdir. Şöyle derler; iman ezeldaki 'bela' ahtidir. İman ile kast olunan Allah'ın "Ben sizin ilahınız değil miyim" diye sual ettiğinde bulunan ikrârdır.⁴³¹ İşte bu iman herkeste bakîdir. Kelime-i şehâdet, kelime-i tevhîd sadece inkârdan sonra imandır.

İşte bu anlatılan fırkalar efendimizin haklarında "Tamamı cehennemdedir." buyurduğu sapık fırkalardır. Fırka-yı dâlle'nin tamamı yetmiş iki fırkadır. Zîra sen bildin ki Mu'tezile yirmi fırkadır. Ve yine bildin ki Şîa yirmi iki fırka, Hâricîler yirmi fırka, Mürcie beş fırka, Neccâriyye üç fırka, Cebriyye ile Müşebbihe tek fırkadır. Bunların toplamı da yetmiş iki fırkadır. İslam fırkalarını beyanımızdan son sözler bu olsun.

Allah Teâla'dan kalblerimizi dini üzerine sabit kılmasını, hidayete ulaştırdıktan sonra bizi saptırmamasını, gûnahtan sakındırmasını ve bizi Resûlullah'a, ashabına ve onlara ihsan ile tâbi olanlara uyma hususunda muvaffak kılmasını isteriz.

İlmin taşkınlığından, beşerin hâli kalamayacağı hatalardan dolayı bizi affetmesini ve bize fazlı ve rahmetiyle muamele etmesini yüce Allah'tan isteriz. O, gafûr ve rahîmdir. Hamd âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur. Bu risâle Allah'ın yardımını ve hidayetiyle tamamlandı.⁴³²

⁴³¹ Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108b.

⁴³² Gümüşhânevî, *en-Netâ'ic* (Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 3121), 108b.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Nurcihan ATA	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Makale ve Bildiriler	
1. Ata, Nurcihan. “Çorûmî’nin ‘Reddi Batıl’ eserinde Şîa’nın Sahâbe ve Ehl-i Beyt Hakkındaki Görüşlerine Tenkitleri”. ed. İvaylo Staykov. Rize: Academy Global Publishing House, 2023.	